

Вісник

Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 4/2010

Харків
«Право»
2010

Рекомендовано до друку вченою радою Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 2 від 28 вересня 2010 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14376-3347Р від 17.06.2008

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 4. – 224 с.

Засновник — Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

Видавець — Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (голова редакційної колегії); **О. Г. Данильян** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **Є. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (відповідальний секретар); члени редколегії: **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор; **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор; **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор; **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор; **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор; **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор; **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор; **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор; **Н. П. Осипова** – доктор філософських наук, професор; **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор; **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор; **В. Ф. Смоляннюк** – доктор політичних наук, професор; **В. Д. Титов** – доктор філософських наук, професор; **С. В. Шефель** – доктор філософських наук, професор; **Л. Є. Шкляр** – доктор політичних наук; **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого зареєстрований ВАК України як фахове видання (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 3)

Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77,
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого,
тел. 704-11-35

- © Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2010
- © «Право», оформлення, 2010

ФІЛОСОФІЯ

УДК 340 + 035

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор

ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА УПРАВЛІННЯ ПРАВОВИМ ВИХОВАННЯМ

Розглянуто особливості організації та управління правовим вихованням у демократичному суспільстві. Виділено суб'єктів, основні етапи та напрями організації правового виховання. Зроблено висновок про те, що для організації ефективного правового виховання у сучасному суспільстві всі здійснювані правовиховні заходи мають бути об'єднані в певну систему взаємопов'язаних, цілеспрямованих та послідовних дій різних суб'єктів суспільства, об'єднаних загальним задумом і діючих за єдиною програмою.

Ключові слова: *організація правового виховання, управління правовим вихованням, етапи організації правового виховання, ефективність правового виховання, соціальний контроль, правосвідомість.*

Актуальність проблеми. Правове виховання за своїм змістом — це складне, багатоаспектне поняття, яке у рамках правознавства розглядається або як система соціальної дії права (загальносоціологічний аспект), або як функція державних та громадських організацій із соціального управління населенням з метою формування у нього необхідного рівня правової свідомості та правової культури [1, с. 5–6]. Зазначений підхід дає змогу акцентувати увагу на таких важливих проблемах правовиховного процесу, як його організація та управління.

Відомо, що здатність будь-яких державних та громадських структур ефективно здійснювати свою діяльність залежить перш за все від того, наскільки вони організовані і наскільки чітко та злагоджено функціонують у зовнішніх умовах, що змінюються. Принципи системної організації і ефективного управління мають вирішальне значення і для досягнення цілей правового виховання в нашій країні. Причому, зведені в певну систему правовихов-

ні заходи повинні бути взаємопов'язаними, цілеспрямованими і послідовними діями різних структурних підрозділів як державних, так і громадських інститутів, об'єднаних спільним задумом та підпорядкованих єдиній програмі.

Питання організації та управління правовим вихованням у сучасному українському суспільстві актуалізуються також і тому, що трансформація політико-правової системи України призвела до майже повного розвалу інститутів правового виховання населення, що існували в країні до 1991 р., а також до делегітимації тих принципів організації та управління, на основі яких вони функціонували. На жаль, на місці зруйнованої системи правового виховання за роки незалежності в нашій країні не було створено іншої ефективною системи з формування правової свідомості та правової культури населення. Її відсутність негативним чином позначається на здійсненні в Україні політичної і правової реформ, стані законності та правопорядку. Результатом відсутності системи організації правового виховання в Україні є: правовий нігілізм населення, зростання злочинності, корупція в державних органах влади, криміналізація суспільства в цілому, що значно ускладнює створення правової держави та громадянського суспільства. Ці причини зумовлюють необхідність теоретичного дослідження організаційних та управлінських засад правового виховання в Україні.

Аналіз основних джерел і публікацій. Слід зазначити, що проблеми організації та управління правовим вихованням не залишалися поза увагою вчених. Різні аспекти організації та управління правовим вихованням відображено у працях таких дослідників, як Е. Бурлай, В. Головченко, Р. Голубєва, З. Каландарішвілі, Д. Керімов, Н. Кобець, Н. Козюбра, С. Кожевнікова, Л. Лазарєв, Р. Маркова, А. Міцкевич, В. Оксамитний, О. Папієва, А. Погарадзе, Н. Соколов, В. Струтинський, А. Суханов, Е. Татарінцева, В. Федоріна та ін.

Деякі проблемні питання організації правового виховання в сучасній Росії розглянуто в дисертаційних дослідженнях низки російських вчених-юристів, серед яких можна назвати О. Долгополова, В. Каптарь, Р. Кравцова, В. Стреляєву. Однак вивчення і аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок про те, що сьогодні відсутні праці, в яких би безпосередньо розглядалися особливості організації та управління правовиховним процесом у перехідному суспільстві, у тому числі в Україні.

Формулювання цілей. У зв'язку з викладеним, у цьому дослідженні передбачено визначити понятійну характеристику категорій «організація правового виховання» та «управління правовим вихованням», теоретично обґрунтувати і розглянути основи організації та управління правовим вихованням в Україні.

Аналіз проблеми. Для визначення сутності понять «організація правового виховання» та «управління правовим вихованням» необхідно звернути-

ся до аналізу ширших, так званих «родових» понять — «соціальна організація» та «соціальне управління». Традиційно у науковій літературі поняття «організація» використовується в декількох значеннях: елемент соціальної структури; тип діяльності; ступінь внутрішньої впорядкованості, погодженості частин цілого; система відносин між індивідами, об'єднаними спільною метою. Відносно соціальних об'єктів виділяють такі значення терміна «організація»: 1) соціальний інститут, призначений для виконання певної соціальної функції в суспільстві; 2) соціальний процес, пов'язаний з певною діяльністю, включаючи й такі функції, як розподіл ролей, встановлення вертикальних і горизонтальних зв'язків та координація; 3) структура об'єкта, тип зв'язків між окремими елементами організації як соціальної системи з її ознаками [2, с. 401–402].

Під соціальним управлінням розуміється «процес цілеспрямованого впливу суб'єкта соціального управління на об'єкт соціальної системи для забезпечення його ефективного функціонування; особливий вид професійної діяльності, який не зводиться лише до досягнення цілей системи, але і є разом з підтримання цілісності будь-якої складної системи, її оптимального функціонування» [3, с. 381–382].

Розглядаючи співвідношення цих понять, слід зазначити, що поняття «організація» є первинним відносно поняття «управління», оскільки управління є однією з функцій організацій (систем). Саме за допомогою управління забезпечується збереження певної структури організації (системи), підтримується режим її діяльності, а також забезпечується виконання нею програм, завдань та досягнення цілей.

Відштовхуючись від розглянутих визначень, можна зробити висновок про те, що під організацією правового виховання треба розуміти зведення всіх здійснюваних у суспільстві правовиховних заходів у певну систему взаємопов'язаних, цілеспрямованих і послідовних дій різних суб'єктів суспільства, об'єднаних спільним задумом та діючих за єдиною програмою. Управління ж правовим вихованням можна охарактеризувати як певний вид соціальної діяльності, систему практичних заходів, що здійснюються певним органом влади (країни, регіону, установи) з метою забезпечення цілеспрямованого впливу (дії) на практику правовиховної роботи для її раціональної організації, оптимізації, забезпечення високої ефективності. Основною метою організації та управління правовиховним процесом є цілеспрямована дія його суб'єктів на свідомість особистостей, що виховуються, для створення у них системи правових цінностей, знань, формування переконань про необхідність правомірної поведінки, а також умінь та навичок користуватися всім правовим інструментарієм, який існує в державі.

До системи організації та управління процесом виховання в сучасному суспільстві входять практично всі суб'єкти: державні органи, громадські

організації та колективи тощо. Відносно цієї системи управління комплекс правовиховних заходів є керованим об'єктом. Безпосереднім же об'єктом правового виховання виступає певна сфера свідомості людей, їх духовного внутрішнього життя, тобто правова свідомість та рівень правової культури індивідів, що склався на її основі. Хоча система управління правовим вихованням органічно входить до загального механізму соціального управління, вона відрізняється певними особливостями. Так, серед форм проведення правовиховної роботи перевага надається поширенню правових знань, вихованню у громадян поваги до Конституції, законів, правових норм, і, врешті-решт, формуванню у них потреби в правовій поведінці [3; 4].

Організація ефективного правового виховання в сучасному суспільстві припускає теоретичне обґрунтування основних правовиховних заходів та послідовності їх здійснення.

Аналіз наукової літератури, присвяченої проблемам формування правосвідомості і правової культури [5–8], а також вивчення досвіду правового виховання в нашій та інших країнах дають змогу виділити основні етапи та напрями (завдання) організації правовиховної роботи, послідовне здійснення яких має забезпечити формування необхідного рівня правосвідомості та правової культури населення.

Основними етапами організації правового виховання в сучасному суспільстві є: аналіз стану правовиховної роботи в суспільстві та оцінювання її ефективності; розроблення на основі цього аналізу поточних та перспективних планів (програм); організація практичної реалізації прийнятих планів (програм); соціальний контроль за ефективністю правовиховної роботи.

У процесі організації цієї роботи важливе місце також посідають такі напрями, як координація діяльності державних органів і громадських організацій у сфері правового виховання; інформаційне забезпечення правовиховного процесу; методичне забезпечення правовиховної діяльності; узагальнення і поширення позитивного досвіду роботи з правового виховання та ін.

Відповідно до методології наукового дослідження організація та управління правовим вихованням у конкретному суспільстві повинні розпочинатися з аналізу її реального стану та оцінювання ефективності здійснюваної правовиховної діяльності.

Проблема аналізу стану і оцінювання ефективності правовиховної роботи у сучасному суспільстві, незважаючи на свою безперечну актуальність, на сьогодні є недостатньо дослідженою, хоча вітчизняні фахівці оприлюднили низку праць, в яких тією чи іншою мірою розглядалася ця проблема [9–11].

Найбільш інформативною методикою оцінювання ефективності правовиховної діяльності у країні, на наш погляд, є методика порівняльного аналізу стану правосвідомості та правової культури населення на момент початку правовиховних заходів з їх станом на момент завершення. У свою чергу, ре-

альний стан правосвідомості та правової культури у певний період життя країни дозволяють оцінити дані про злочинність, якісну і динамічну її характеристики, кількість громадян, засуджених за серйозні правопорушення, а також рівень корупції у країні. У процесі оцінювання стану правосвідомості та правової культури в суспільстві слід широко використовувати дані правоохоронних державних органів країни (прокуратури, Міністерства внутрішніх справ, Департаменту з питань виконання покарань тощо), результати статистичних досліджень і висновки міжнародних та вітчизняних громадських організацій, результати опитувань громадськості за зазначеною проблематикою тощо¹.

На підставі одержаних результатів про рівень правової культури населення, стан організації правового виховання у країні та оцінювання її ефективності державні органи повинні своєчасно розробляти поточні і перспективні плани (програми), а також законодавчо забезпечувати правове виховання в країні.

У сучасному суспільстві провідна роль у плануванні правового виховання належить державі, яка повинна обґрунтувати стратегічні цілі, принципи і завдання правовиховного процесу; складати програми правовиховних заходів; визначати суб'єктів, відповідальних за виконання цих програм і строки досягнення намічених цілей; вказувати джерела фінансування правовиховних заходів.

Крім того, за допомогою планування правового виховання визначаються правові і організаційні основи процесу правового виховання та освіти населення, система взаємодії державних і громадських інститутів, що безпосередньо здійснюють правове виховання і освіти, порядок координації їх діяльності у цій сфері, а також найефективніші форми, методи та засоби виховної роботи.

Залежно від масштабу правовиховних цілей і завдань розрізняють перспективне і поточне планування. Перспективне планування правового виховання здійснюється, як правило, державними інститутами на достатньо тривалій період розвитку суспільства, зазвичай, від трьох до десяти років. Поточне ж планування правового виховання має здійснюватися усіма державними і громадськими організаціями, які виконують правовиховні функції, на більш короткий строк, як правило, на один рік.

¹ Див., напр.: Звіт про чисельність спецконтингенту в установах Департаменту станом на 01. 01. 2009 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=59087&cat; Индекс коррупции Transparency International: Украина [Электронный ресурс]. — № 118. — Режим доступа: <http://www.ukrtdprom.ua/news/>; Прес-реліз МВС України про найбільш резонансні злочини та події на 01. 01. 2009 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article>; Про стан законності в державі у 2009 році (відповідно до ст. 2 Закону України «Про прокуратуру») [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.gpu.gov.ua/> та ін.

Важливим напрямом діяльності держави з формування необхідного рівня правосвідомості та правової культури населення є законодавче забезпечення правового виховання. Цей напрям включає два основних аспекти. Перший із них полягає в ухваленні державних законів, правових актів, що регламентують порядок організації та здійснення правовиховної роботи в суспільстві; другий припускає створення сучасної, несуперечливої правової системи та забезпечення її реалізації на практиці, що само по собі має істотний правовиховний потенціал. Якщо роль першого аспекту в правовиховній діяльності держави не викликає сумнівів, то другий вимагає певного теоретичного обґрунтування.

Відомо, що правові норми і закони, які розробляються і ухвалюються у державі, тісно пов'язані з категорією «правосвідомість», одночасно являючи собою і результат її дії, і чинник, що визначає її якісну характеристику. Так, німецький правознавець Г. Шнайдер робить висновок про те, що законодавство держави створює і підтримує основоположні ціннісні уподобання, які в процесі соціалізації передаються наступним поколінням людей [12, с. 389]. Російські дослідники В. Нікітін, В. Орехов та ін. також розглядають правосвідомість як один із чинників, що забезпечує той чи інший рівень фактичного сприйняття людьми правових вимог, а також як індикатор, що показує ступінь реалізації права у дійсності [13, с. 105].

Тому не випадково одним з основних механізмів правового виховання індивіда виступають відображення у його свідомості існуючих законів, правових норм і особливо — їх реалізація у соціальній практиці. Отже, саме законотворчість і правозастосування, які сприймаються та оцінюються особистістю, виконують вирішальну роль у формуванні правосвідомості. У цьому контексті під правозастосуванням розуміється практика застосування правових норм, законів, існуючих у конкретній державі, а також додержання їх ієрархії.

Однак законотворчість та її реалізація у соціальній практиці можуть справляти на формування правосвідомості особистості як позитивний, так і негативний вплив. На жаль, правотворчість і правозастосування в Україні, як і в інших перехідних державах, далекі від досконалості, що багато в чому і визначає складність організації правового виховання у цих країнах.

Найважливішим етапом правовиховного процесу є безпосередня організація та управління державними і громадськими органами діяльністю щодо формування правової свідомості та правової культури населення. Безпосереднє керівництво з організації та управління правовим вихованням у розвинених країнах здійснює система державних інститутів в особі виконавчої, законодавчої та судової гілок влади, уповноважених конституцією та іншими законодавчими актами країни на здійснення функцій правового виховання та освіти. Наприклад, у нашій країні Президент України як гарант державного суверенітету, територіальної цілісності країни, Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, будучи главою держави, зобов'язаний здій-

снювати загальне керівництво системою державної влади, що забезпечує правове виховання громадян. Верховна Рада України має здійснювати законодавче забезпечення правового виховання та навчання населення. Уряд України (Кабінет Міністрів України) зобов'язаний вживати заходів щодо забезпечення правового виховання та освіти необхідними силами, засобами, ресурсами.

Відповідно до законодавства України у процесі практичної реалізації ухвалених планів і програм із правового виховання важлива роль належить державним органам, органам місцевого самоврядування в особі державних службовців, урядовців. Істотна роль у цій діяльності відводиться Міністерству юстиції України та його органам на місцях, на які покладені функція координації і методичне керівництво роботою з правового виховання в країні. Правовим вихованням займаються також Міністерство внутрішніх справ України, Прокуратура України, органи правосуддя, на які покладено обов'язки щодо попередження правопорушень, виховання у громадян глибокої поваги до закону тощо. У системі управління правовим вихованням важливе місце посідають також Міністерство освіти і науки України, інші міністерства і відомства, що мають у своєму підпорядкуванні вищі та середні навчальні заклади.

Самостійними суб'єктами управління правовим вихованням є громадські організації, профспілки, адміністрація підприємств різних форм власності, трудові колективи та ін.

У сучасній системі правовиховної діяльності, спрямованій на формування високого рівня правосвідомості та правової культури, важливе значення надається соціальному контролю. Соціальний контроль у сфері правовиховної роботи є одним із основних каналів зворотного зв'язку, який дає змогу оцінити ефективність правового виховання населення та визначити напрями його вдосконалення. Соціальний контроль є тим механізмом підтримання соціальної рівноваги, який забезпечує життєдіяльність сучасного суспільства та ефективність його системи соціального управління, у тому числі у сфері правового виховання. Основною метою соціального контролю у сфері виховання є прагнення досягти соціальної стабільності і тотожності між соціальними очікуваннями суспільства та реальним станом речей (у нашому випадку — між засобами правового виховання і рівнем правової культури та правосвідомості у суспільстві).

У процесі організації правовиховної роботи велике значення має також такий напрям правового виховання, як координація діяльності державних органів та громадських організацій. Необхідність координації правовиховної діяльності пояснюється перш за все численністю суб'єктів системи правового виховання в сучасному суспільстві. Як уже наголошувалося, у процесі правового виховання в Україні беруть участь різні за своєю природою і складністю організації та установи: органи державної влади, юстиції, органи право-

суддя, прокуратура, громадські організації, засоби масової інформації, трудові та навчальні колективи тощо. З метою забезпечення взаємодії і співпраці усіх суб'єктів правовиховного процесу, попередження дублювання і відокремленості в їх роботі і здійснюється координація. Всю діяльність з правового виховання повинна координувати держава. Координуюча роль держави у сфері правового виховання виявляється у визначенні основних завдань, які стоять перед державними установами і громадськими організаціями, а також у здійсненні контролю за виконанням суб'єктами своїх функцій з формування необхідного рівня правової свідомості та правової культури населення.

Основним державним органом, який виконує координаційну функцію у сфері правового виховання та освіти в Україні, є Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення [14], яку очолює і здійснює безпосереднє керівництво її роботою Міністр юстиції України. Координаційно-методичні ради з правової освіти населення створено також в Автономній Республіці Крим, у всіх областях України, а також у містах Києві та Севастополі.

Іншим важливим напрямом організації правовиховної роботи в сучасному суспільстві є інформаційне забезпечення правовиховного процесу. Інформаційний підхід до правового виховання останнім часом стає все більш поширеним як серед вітчизняних дослідників, так і за кордоном. Цей підхід ґрунтується на таких положеннях: початковою метою правового виховання є підвищення рівня правової поінформованості громадян; формування правової держави в суспільстві з низькою правовою поінформованістю громадян є неможливим; процес виховання має розпочинатися із засвоєння елементарних правових норм, поступово ж кількість правової інформації повинна збільшуватися; мета правового інформування громадян полягає в тому, аби цінності і норми, схвалювані суспільством, цілеспрямовано засвоювалися індивідом тощо.

Основними джерелами правового інформування громадян у сучасному суспільстві є засоби масової інформації (ЗМІ): телебачення, Інтернет, радіомовлення і друковані видання. У процесі правового інформування населення ЗМІ зобов'язані дотримуватися певних принципів при обранні змісту та обсягу правової інформації. Найважливішими з них, на наш погляд, є такі: актуальність і своєчасність правової інформації; негативне оцінювання протиправних діянь та їх караність; потреба правової інформації для повсякденного життя і діяльності населення; конкретність і доступність правової інформації; достовірність і об'єктивність правової інформації; оптимальність правової інформації (оптимальне співвідношення позитивних і негативних фактів).

Завершальним напрямом організації правовиховної роботи в сучасному суспільстві є методичне керівництво правовим вихованням, а також узагаль-

нення і поширення досвіду державних установ та громадських організацій, які досягли високої ефективності у зазначеній сфері діяльності. Метою цього напрямку є забезпечення високого рівня професійно юридичного змісту правовиховного процесу, який здійснюється усіма державними і громадськими організаціями.

Методичне керівництво правовим вихованням полягає у розробленні найдоцільніших прийомів, способів та засобів правового виховання; обґрунтуванні оптимальних шляхів і методів формування поваги до права, законності, правосуддя; забезпеченні впровадження цих шляхів і методів у практику суб'єктів правового виховання; узагальненні і поширенні позитивного досвіду виховної роботи; виробленні вказівок і рекомендацій державним і громадським організаціям, які успішно вирішують поставлені перед ними завдання з формування в усіх громадян високого рівня правосвідомості та правової культури.

Уявляється, що методичне керівництво правовим вихованням також має містити визначення оптимального обсягу і структури правовиховних заходів з урахуванням вікових, освітніх, професійних та інших відмінностей тих чи інших груп населення; обранням форм, що виправдали себе, методів і засобів правового виховання, методики їх використання і визначення їх ефективності; урахуванням особливостей правового виховання в різних колективах — навчальних, трудових, військових, за місцем проживання; урахуванням своєрідності впливу на формування поваги до права з боку державних і громадських організацій; розробленням методики обліку конкретних умов праці, побуту, стану законності і правопорядку при проведенні виховної роботи в колективі тощо [6, с. 44].

Методичне керівництво правовим вихованням, як правило, здійснюють органи юстиції. Цю їх функцію можна охарактеризувати як навчальну. Вона реалізується у формі розроблення і поширення методичних вказівок та рекомендацій із різних питань правового виховання, раціональних методів здійснення даного процесу, а також підготовки програм, навчальних посібників, інструкцій, інформаційних матеріалів та ін.

Складовою частиною методичного керівництва правовим вихованням є також вивчення ефективності правовиховної роботи окремих суб'єктів правового виховання та розроблення на цій основі відповідних пропозицій. Важливе значення тут має використання сучасних досягнень науки, результатів соціологічних досліджень для розроблення обґрунтованих методичних рекомендацій і вказівок із питань правового виховання.

Висновок. Для організації ефективного правового виховання у сучасному суспільстві всі здійснювані правовиховні заходи повинні бути об'єднані в певну систему взаємопов'язаних, цілеспрямованих та послідовних дій різних суб'єктів суспільства, об'єднаних загальним задумом і діючих за єдиною

програмою. За допомогою цієї системи має здійснюватися управління правовим вихованням у суспільстві. Організацію і управління правовим вихованням у суспільстві можна охарактеризувати як певний вид соціальної діяльності, систему практичних заходів, що здійснюються певним органом влади (країни, регіону, установи) з метою забезпечення цілеспрямованого впливу (дії) на практику правовиховної роботи з населенням, її раціональної організації, оптимізації, забезпечення високої ефективності. Основною метою організації і управління правовиховним процесом у суспільстві повинна бути цілеспрямована дія суб'єктів цього процесу на свідомість громадян з метою формування у них системи правових цінностей, знань, а також переконань про необхідність правомірної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кравцов Р. В. Правовое воспитание личности в контексте аксиологии права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12. 00. 11, 12. 00. 01 / Р. В. Кравцов. — Челябинск, 2006. — 26 с.
2. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко та ін. — К. : Знання України, 2002. — 670 с.
3. Долгополов О. А. Организация правового воспитания в современной России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12. 00. 11, 12. 00. 01 / О. А. Долгополов ; Акад. права и упр. Минюста России. — Рязань, 2004. — 23 с.
4. Каптарь В. С. Правовое воспитание как средство активизации человеческого фактора : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12. 00. 01 / В. С. Каптарь ; Моск. ун-т МВД России. — М., 2006. — 20 с.
5. Каландаришвили З. Н. Актуальные проблемы правовой культуры российской молодежи : монография / З. Н. Каландаришвили. — СПб. : ИВЭСЭП, Знание, 2009. — 171 с.
6. Лазарев Л. В. Правовое воспитание: координация и методологическое руководство / Л. В. Лазарев, Н. Я. Соколов // Сов. государство и право. — 1977. — № 7. — С. 37–45.
7. Маркова Г. Д. Научные основы и организация правового воспитания молодежи / Г. Д. Маркова. — Киев : Вища шк., 1979. — 152 с.
8. Сухарев А. Я. Управление правовым воспитанием трудящихся / А. Я. Сухарев // Сов. государство и право. — 1977. — № 11. — С. 37–45.
9. Головченко В. В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения / В. В. Головченко. — Киев : Наук. думка, 1985. — 127 с.
10. Организация и эффективность правового воспитания. — М. : Мысль, 1983. — 285 с.
11. Данильян О. Г. Проблема оцінки реального стану правосвідомості і правової культури у транзитивних умовах / О. Г. Данильян // Вісн. Акад. прав. наук України. — Вип. 4 (55). — 2008. — С. 57–68.
12. Шнайдер Г. Й. Криминология / Г. Й. Шнайдер : пер. с нем. ; под общ. ред и с предисл. Л. О. Иванова. — М. : Изд. группа «Прогресс»-Универс. — 501 с.
13. Эффективность действия правовых норм / под ред. А. С. Пашкова, Л. С. Явича, Э. А. Фомина. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1977. — 143 с.

14. Положення про Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=366-95-%EF>.

ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ И УПРАВЛЕНИЯ ПРАВОВЫМ ВОСПИТАНИЕМ

Данильян О. Г.

Рассмотрены особенности организации и управления правовым воспитанием в демократическом обществе. Выделены субъекты, основные этапы и направления организации правового воспитания. Сделан вывод о том, что для организации эффективного правового воспитания в современном обществе все осуществляемые правовоспитательные мероприятия должны быть объединены в определенную систему взаимосвязанных и последовательных действий различных субъектов общества, объединенных общим замыслом и действующих по единой программе.

Ключевые слова: организация правового воспитания, управление правовым воспитанием, этапы организации правового воспитания, эффективность правового воспитания, социальный контроль, правосознание.

BASES OF ORGANIZATION AND MANAGEMENT BY LEGAL EDUCATION

Daniljan O. G.

The features of organization and management by legal education in a democratic society are examined in the article. Subjects, basic stages and directions of organization of legal education are selected. It is drawn to the conclusion, that for organization of effective legal education in a modern society all measures of legal education must be incorporated in the certain system of interconnected and consecutive actions of different subjects of a society incorporated by a general project and working under a single program.

Key words: organization of legal education, management by legal education, stages of organization of legal education, efficiency of legal education, social control, sense of justice.

УДК 1:316.4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор;
С. О. Руденко, кандидат філософських наук

ПОЛІТИКА І МОРАЛЬ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ РОЗУМІННЯ ВЗАЄМОДІЇ

Здійснено історико-філософський аналіз розуміння співвідношення політики і моралі, починаючи з Античних часів і до сьогодення. Простежено розвиток розу-

міння взаємодії політики і моралі від античної парадигми «прекрасної моральності», через середньовічну теологічну парадигму, теорію «ефективності політики» Н. Макіавеллі та «політичного режиму» мислителів Нового часу, моральну теорію І. Канта до теорій М. Вебера і П. Бурдьє.

Ключові слова: політика, мораль, держава, суспільство, влада.

Актуальність проблеми. Сучасні вітчизняні соціокультурні реалії надзвичайно гостро актуалізують проблему моральності політики і політиків. Новітнє соціогуманітарне знання з необхідністю вимагає звернутися до ідейно-теоретичних джерел класичної філософської та політичної думки. Одне з провідних місць у цьому контексті посідає політична думка минулого, яка предстала оригінальні ідеї стосовно теми співвідношення політики і моралі.

Аналіз останніх джерел і публікацій свідчить про те, що, незважаючи на дослідницьку базу класичної спадщини, все ще залишається неоднозначним розуміння окремих аспектів морально-політичної проблематики. Тому **метою** статті є здійснення історико-філософського аналізу рефлексії співвідношення політики і моралі¹.

Співвідношення політики і моралі — це проблема, що викликала і викликає численні дискусії в літературі. Обговорення цієї теми має достатньо солідну традицію; у різні історичні епохи з тим чи іншим ступенем актуалізації і проблематизації ті чи інші ракурси даної проблеми певним чином висвітлено та розроблено.

Можна стверджувати, що вже в рамках античної філософської і політичної думки позначилися деякі грані, деякі аспекти обговорення означеного питання. Античні мислителі приділяли велику увагу проблемам найкращої держави, віддаючи перевагу тим формам політичного устрою, які, на їхню думку, найбільшою мірою відповідали інтересам досягнення щастя індивідів, тобто уявлення про досконалий політичний устрій були споконвічно етизованими.

Розвиваючи теоретичну сюжетну лінію категорій осіб, допущених до участі у політичній діяльності, Сократ, Платон і Арістотель порушували питання про моральні чесноти індивідів, наділених владними повноваженнями. Визначення і класифікація форм держави, розгляд механізмів переходу від однієї форми правління до іншої, міркування про основні принципи полісної організації містили в собі значний моральний підтекст. У цілому в рамках античної класики досліджувана проблема розв'язувалася у руслі парадигми «прекрасної моральності», тобто передбачалося, що політичне і моральне перебувають у стані гармонійної рівноваги, оскільки держава є не що інше, як втілення загального добра. «Усі спілкування прагнуть до того чи іншого

¹ Тема цієї статті безпосередньо пов'язана з соціально-філософськими дослідженнями у межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та культурологічні проблеми духовного життя суспільства та розвитку особистості», яку розроблює кафедра філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

блага, — писав Арістотель, — причому більше за інших і до вишого з усіх благ прагне те спілкування, що є найважливішим із усіх і обіймає собою всі інші спілкування. Це спілкування й називається державою, або спілкуванням політичним» [1, с. 326].

В епоху Середньовіччя суспільно-політична та філософська думка звернулася до ідеї існування Бога. Утім розгорнута в цей час система раціональних суджень і доказів «ніколи не могла бути повною, оскільки в них йшлося про явище, що заздалегідь оголошувалося незбагненим» [2]. У політичній думці Середньовіччя вже позначилися деякі елементи суперечливості в тлумаченні співвідношення політичного і морального. З одного боку, концепція, яка обґрунтовується в цей час, відстоювала ідеї сильної монархічної держави, що відповідає біблійній настанові: «один Бог на небі і один цар на Землі». У такого государя були розв'язані руки в тоталітаристському руслі: він міг здійснювати політику, засновану на аморальних принципах. З другого боку, політична концепція епохи Середньовіччя містила в собі деякі перспективні демократичні ідеї про необхідність поступального руху від недосконалого і аморального «Граду Земного» до досконалого і високоморального «Граду Небесного» [10].

Політичний мислитель епохи пізнього Відродження Нікколо Макіавеллі чітко і гостро позначив надзвичайно складний і неоднозначний характер співвідношення означених сфер суспільного життя. Він піддав скрупульозному аналізу події сучасної йому дійсності, політичні платформи різних акторів політичного процесу та їхні політичні прагнення, підкоривши цей аналіз інтересам досягнення благополуччя батьківщини [4]. За словами Ф. Де Санктіса, «відкинувши все надлюдське, все надприродне, Макіавеллі закладає в основу життя батьківщину. Призначення людини на землі, її найперший обов'язок — це патріотизм, турбота про славу, велич, волю батьківщини. Вихваляючи великодушність, милосердя, набожність, щирість та інші чесноти, Макіавеллі визнає їх лише тією мірою, наскільки вони можуть служити зміцненню батьківщини, її слави та могутності» [3, с. 212]. Н. Макіавеллі вважав, що для досягнення високої політичної мети — подолання роздробленості Італії, здійснення гідної відсічі іноземним військам, подолання тиранії — усі засоби є прийнятними. Він писав: «Жорстокість буде застосована добре, коли її виявляють відразу і з міркувань безпеки, не виявляють наполегливості у ній і по можливості повертають на благо підданих» [5, с. 372]. Італійський мислитель вивільнив дослідження від релігійного і морального контролю, поставивши в центр політичного аналізу проблему ефективності політики, способів і засобів досягнення цілей.

У Новий час у центрі уваги політичної думки стояла проблема не стільки форм правління, скільки політичного режиму. Держава виступала у теоретиків буржуазії у вигляді організації влади, покликаної гарантувати власність

і права індивідів, а також розв'язувати в законному порядку колізії, що виникають між індивідами і державою, інститутами і державою. «Держава виявляється тим самим засобом утвердження (і одночасно станом) правопорядку як рівноваги між окремою волею і загальним добром» [2]. Іншою найважливішою парадигмальною настановою політико-філософських поглядів цього часу був погляд на людину з її потребами і соціальними якостями як на вихідний пункт учень про право і державу. Це зумовило яскраво виражений морально-аксіологічний аспект доктрин природного права. Здатність людини «давати собі закон» і без усякого зовнішнього примусу боротися за його здійснення була в І. Канта ні чим іншим, як виявом «моральної автономії» індивіда. Остання як морально-конституційована свобода волі вимагає для себе простору у вигляді «зовнішніх», громадянських свобод. Політичний порядок є не що інше, як політичний простір людської моральності, і тільки там, де він приймається в цьому значенні, боротьба за нього і безумовна повага до нього перестають залежати від ситуаційно мінливих уявлень про умови досягнення щастя, благополуччя та успіху [6]. Тенденція кантівського морального обґрунтування політики і права полягала в тому, що в політичному порядку і правовій законності він вбачав гарантію невторчання держави у процес індивідуального самовиховання. Так обґрунтовуються спочатку розбіжності, а потім і взаємодія політичних і моральних норм.

На початку ХХ ст. у розвитку політичної і правової думки з'явилися нові тенденції, що давали підстави для обговорення теоретичної сюжетної лінії законності, гарантій рівності перед законом, свободи і прав особистості. Ця обставина у всій гостроті позначає актуальність обговорення теми співвідношення політики і моралі крізь призму єдності і взаємозв'язку особистісного, процесуального та інституційного підходів.

Найважливішою ланкою обговорення проблеми співвідношення політики і моралі в цей час є досить традиційний для політичної думки варіант вивчення теми в інституційному контексті. Блискучий аналіз співвідношення політичного і морального подав у цьому аспекті видатний німецький соціолог і політолог Макс Вебер. Вебер, який тяжів до понятійної визначеності, дійшов до виявлення різних аспектів проблеми, що цікавить нас, через когнітивну даність. Його міркування про співвідношення політики і моралі внаслідок зазначеної обставини набули систематизованого, концептуально оформленого вигляду. Мислитель вважав, що співвідношення названих субстанцій не може не мати драматичного характеру, оскільки політика і мораль становлять явища з різною природою, через що вони підкоряються у своєму русі різним законам функціонування і розвитку. Мораль являє собою інстанцію, сутністю якої є узгодження різноманітних форм життєдіяльності, кореляція різних, а часом і альтернативних цілепокладань. Виступаючи як «неписаний закон», мораль зближує індивідів, пропонуючи їм деякі правила спільного життя,

котрих вони повинні неухильно додержуватися. На думку М. Вебера, мораль — це щось непорушне, це не «фіакр, який можна зупинити в будь-який момент, аби входити і виходити на свій розсуд» [7, с. 632].

Що ж стосується політики, то вона є споконвічно конфронтаційною, оскільки одним із застосовуваних у ній засобів є застосування насильства, що за своїми субстанціональними підставами суперечить нормам моральності. Відповідно до тверджень М. Вебера, «держава є тією людською спільнотою, яка усередині певної сфери ... претендує на монополію легітимного фізичного насильства» [7, с. 645]. Через розбіжності і навіть протилежність інтересів політика може роз'єднувати людей і у відомому сенсі роз'єднувати, дезінтегрувати суспільне життя.

Отже, політика і мораль суть різні начала суспільного життя. Але М. Вебер не довів розрізнення позначених інститутів до абсолютних форм, до протиставлення компетенцій. Він спробував виявити зони зіткнення, перетинання їх через установлення єдності інституційного і процесуального критеріїв аналізу суспільних явищ. «Етика відповідальності» і «етика переконань» є, на його думку, тими самими принципами, які «відповідають» за вторгнення моральності в політику. «Етика переконання» розрахована на дію таких мотивів людської поведінки, як сила духу та ідейна переконаність; вона означає неухильне додержання моральних принципів. «Етика відповідальності» припускає прийняття відповідальних, зрілих рішень, що випливають із передбачення наслідків політичної дії на основі врахування конкретної обстановки, готовності політика відповідати за ті результати своїх дій, які можна було б прогнозувати. «Етика відповідальності» припускає можливість певних моральних витрат у політиці за умови, що це може запобігти більшому злу. М. Вебер позначив поворот від процесуального до особистісного аналізу проблеми співвідношення політики та моралі і тим самим замкнув означену проблему сюжетною лінією, що надає обговоренню концепту певної закінченості. Можливість обрання лінії поведінки, заснованої на тій чи іншій максимі, в результаті визначається самою особистістю. Мислитель сформулював проблему морального змісту політичних відносин крізь призму впливу на них особистості, яка володіє особливими характеристиками, що відповідають високим моральним критеріям. «Порушивши питання про те, — писав М. Вебер, — які якості дають йому (політику) надію впоратися із владою, ми вступаємо у сферу етичних питань: тому що саме до них належить питання, якою треба бути людині, щоб їй дозволено було покласти руку на спиці колеса історії» [7, с. 162]. Особливо актуалізується автором проблема вирішальних якостей політика: чесності, відповідальності, готовності безкорисно служити справі.

У сучасній науковій літературі інтерпретація співвідношення політики і моралі не тільки продовжує вихідні традиційні принципи дослідження, а й позначає деякі нові дослідницькі лінії. Один з оригінальних і, безумовно,

таких, що заслуговують на увагу, теоретичних сюжетів, представляє відомий французький соціолог П'єр Бурдьє. Опозиціонуючи попереднім теоретичним конструкціям, він намагається додати своїм побудовам глибоко критичного і рефлексивного характеру. За слушним зауваженням М. Шматка, «його діалектичне і часом парадоксальне мислення спрямоване на критику не тільки соціальної або політичної реальності пережитого періоду, а й на саму соціологію як інструмент пізнання соціального світу» [8, с. 47]. Теоретичні новації в буквальному значенні слова пронизують соціологічну систему П. Бурдьє. До них ми відносимо й досягнення когнітивного характеру. Насамперед мислитель уводить поняття «агента» — суб'єкта діяльності, у тому числі політичної, як індивіда, що переборює деякі заданості дійсності («структури»). Далі це поняття «габітусу» як системи диспозицій, що дозволяють агентові спонтанно орієнтуватися в соціальному та політичному просторі і реагувати більш-менш адекватно на ті чи інші події. І, нарешті, це поняття «поля» як «історично сформованого щодо автономного простору гри зі своїми інституціями і логікою функціонування» [2].

Означені підходи в тлумаченні співвідношення політики і моральності виявляються у такому. «Агент», «габітус» і «поле» перетинаються в опрацюванні стратегії як орієнтованої практики, що виявляється об'єктивно «підігнаною» до ситуації. Такий перетин виявляється в тому, що з огляду на привабливість моральних принципів агенти «прагнуть зробити видимість відповідності (у діях чи намірах) універсальному правилу, навіть якщо їхня практика суперечить правилу або не має у своїй основі підпорядкування [9, с. 323]. П. Бурдьє підкреслює, що логіка функціонування «політичного поля» диктує відповідну лінію поведінки «агента», а саме безперервне «переміщення себе в рамки правил» з метою постійного відтворення видимої відповідності зазначеному співвіднесенню.

Як бачимо, аналіз П. Бурдьє спрямовано на дослідження не партій чи політичних рухів, а внутрішніх пружин, що визначають розвиток політики. Застосовуючи загальні принципи концепції добудови і функціонування «соціального поля» до «політичного поля», вона намагається визначити принципи розподілу в «полі політики» домінуючих або підпорядкованих позицій, влади, легітимного насильства і у більш широкому контексті розподілу політичного простору. Ці механізми, що визначають неминучість підпорядкування «агента» непорушним правилам, які визначають функціонування «політичного поля», є такими. По-перше, особливістю «політичного поля» є його публічність, у відомому сенсі «прозорість», «відкритість для уваги громадськості». Агенти змушені, принаймні, привселюдно демонструвати прихильність відомим моральним правилам і нормам. «Санкції політичного скандалу, — розмірковує П. Бурдьє, — неминуче наздоганяють офіційного виразника, який видає, що він у дійсності не робить групі того, що йому принесло

визнання групи» [9, с. 324]. По-друге, зовнішня, часом формальна прихильність відомим моральним настановам визначається міркуваннями вигоди, престижу тощо. Групи всебічно винагороджують поведінку, яку вони вважають універсальною, тобто такою, що відповідає чеснотам. Чеснотою в цьому разі є «показна повага відносно ідеалу безкорисливості», «підпорядкування «Я» «нам», «жертвування приватного інтересу на користь спільного». По-третє, універсалізація є не що інше, як вияв «стратегії легітимації». В умовах твердої конкурентної боротьби декларування прихильності моральним правилам є способом «залучення групи на свою сторону». «У протиставленні з форменим твердженням свавілля (тому, що я хочу цього; тому, що так мені приємно), — підкреслює П. Бурдьє, — співвіднесення з універсальністю правил являє собою піднесення до символічної могутності, пов'язане із прийняттям універсальної форми, офіційної формули, загального правила» [9, с. 326]. По-четверте, «існування інтересу до чесноти» визначається самою логікою політичної боротьби. Апеляція до «чесноти в усіх її формах» додає «бонусів» тій політичній групі, що відверто прагне «монополії легітимного символічного насильства, за право диктувати право, істину, благо».

П. Бурдьє пропонує розглядати «поле політики» не в ключі чогось даного, статичного та незмінного, а в динамічному ракурсі, що розвивається. Для нього «поле політики» є і умовою, що постійно виробляється, і результатом політичної практики. Формальна, а не реальна відповідність стратегіям універсалізації не веде неминуче до моралізму благих намірів. От чому П. Бурдьє говорить про умови, «яких слід додержуватися для того, щоб політична практика піддавалася постійно тесту на універсалізабельність, щоб саме функціонування політичного поля пропонувало агентам, які в ньому задіяні, повний робочий день, такі обмеження і контроль, що вони були б примушені до реальних стратегій універсалізації» [9, с. 328]. Отже, П. Бурдьє порушує питання про «обмеження» і «контроль» у політичній сфері на предмет їх відповідності стратегіям універсалізації. Він доходить висновку про те, що порушувати питання про «мораль у політиці» можна лише тоді, коли будуть створені відповідні інституційні засоби для політики моралі.

Висновки. Політична думка минулого і сьогодення представила оригінальні ідеї за темою співвідношення політики і моралі. Обговорення проблеми в історико-теоретичному ракурсі виявляється досить перспективним, що, безсумнівно, сприяє самовизначенню сучасної соціально-філософської і політичної науки, посиленню її рефлексивного начала, збагаченню її змістовного і термінологічного підґрунтя. Значним творчим потенціалом у даному контексті володіють, зокрема, висунуті мислителями минулого і сучасності. У рамках античної класики було сформульовано найважливішу ідею про те, що політичне життя має служити інтересам досягнення загаль-

ного блага, реалізації загального інтересу на рівні держави і суспільства. Політична думка Середньовіччя проголосила необхідність установаження загального політичного порядку на високих моральних принципах, необхідність подолання «розірваності» ідеального і реального. Н. Макиавеллі «розвів» політичне та моральне і тим самим у всій гостроті позначив теоретичну лінію вивчення складної взаємодії цілей і засобів у політиці. Новий час актуалізував проблему точно правового імперативу, що полягає в нормуванні зовнішньої примусової сили моральною автономією і незалежністю особистості. Творчість М. Вебера знаменувала якісно новий поворот в обґрунтуванні теми, бо фіксувала єдність особистісного, інституційного та процесуального підходів як передумови адекватного обґрунтування проблеми. Також німецький мислитель у всій гостроті позначив питання про моральні якості політичного діяча. І, нарешті, у творчості П. Бурдьє ми простежуємо позначення необхідності додержання не формальних, а реальних стратегій універсалізації, а також вимогу інституціонування моральних вимог як передумови легітимності політичного порядку, підтримання стабільності і злагоди в суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Политика / Аристотель ; пер. с древнегреч. С. А. Жебелева, М. Л. Гаспарова. — М. : Хранитель, 2006. — 393 с.
2. Семенова Р. У. Соотношение политики и морали: историко-теоретический аспект концепта и его актуальность для современного политического знания [Электронный ресурс] / Р. У. Семенова. — Режим доступа : <http://www.tisbi.ru/>.
3. Де Санктис Ф. Макиавелли / Де Санктис Ф. — М. : ЗАО «Изд-во ЭКСМО-Пресс»; Х. : Фолио, 2001. — 342 с.
4. Дзьобань О. П. Філософсько-правові аспекти творчості Нікколо Макиавеллі / Дзьобань О. П., Гайдашук К. В. // Право і безпека. — 2006. — Т. 5. — № 4. — С. 15–19.
5. Макиавелли Н. Государь / Макиавелли Н. — М. : Мысль, 1990. — 769 с.
6. Дзьобань О. П. Проблема індивідуальної та колективної безпеки у творчості Томаса Гоббса та Іммануїла Канта (філософсько-правовий аспект) / О. П. Дзьобань, Ю. С. Разметаєва // Проблеми філософії права. — Т. III. — № 1–2. — Київ-Чернівці : Рута, 2005. — С. 368–373.
7. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер. — М. : Прогресс, 1990. — 742 с.
8. Шматко Н. А. Введение в социализм Пьера Бурдьє / Н. А. Шматко // Социология политики. — М. : Socio-Logos, 1993. — 356 с.
9. Бурдьє П. Социальное пространство: поля и практики / П. Бурдьє ; пер. с франц. Н. А. Шматко. — М. : Ин-т экспер. социологии, 2005. — 576 с.
10. Дзьобань О. П. Ідея теократичного панування у вченні Августина Блаженного та її практичне втілення у середні віки / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія. — Х. : ХУПС, 2007. — Вип. 3 (29). — С. 30–38.

**ПОЛИТИКА И МОРАЛЬ:
ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИЙ АСПЕКТ ПОНИМАНИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ**

Дзёбань А. П., Руденко С. А.

Осуществлен историко-философский анализ понимания соотношения политики и морали, начиная с Античных времен и заканчивая современностью. Отслежено развитие понимания взаимодействия политики и морали от античной парадигмы «прекрасной нравственности» через средневековую теологическую парадигму, теорию «эффективности политики» Н. Макиавелли и «политического режима» мыслителей Нового времени, моральную теорию И. Канта к теориям М. Вебера и П. Бурдьё.

Ключевые слова: политика, мораль, государство, общество, власть.

**POLICY AND MORAL: HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL
ASPECT OF UNDERSTANDING OF COOPERATION**

Dzeban A. P., Rudenko S. A.

The historical and philosophical analysis of understanding of correlation of policy and moral is carried out since ancient times and concluding by nowadays. Development of understanding of cooperation of policy and moral is watched from the ancient paradigm of «wonderful morality», through a medieval theology paradigm, theories of «efficiency of policy» of N. Makiavelli and «political mode» of thinkers of New time, moral theory of I. Kant, to the theories of M. Webber and P. Burdier.

Key words: policy, moral, state, society, power.

УДК 130.2

*О. Ю. Панфілов, доктор філософських наук, доцент;
О. О. Савченко, кандидат філософських наук*

**ІННОВАЦІЙНІ ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ ОСВІТНЬОГО
СЕРЕДОВИЩА ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ
В КОНТЕКСТІ НОВОЇ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ**

Проаналізовано деякі принципи і шляхи побудови інноваційного освітнього середовища, без чого сьогодні в межах вищого навчального закладу неможливо підготувати високопрофесійного фахівця та сформуванню гармонійно розвинену особистість.

Ключові слова: інноваційна освіта, базові компетенції, освітнє середовище, прогресивно-гуманістична парадигма освіти.

Актуальність проблеми пов'язана з тим, що у зв'язку з процесами глобалізації та інтеграції України в світовий простір, економічними реформами,

що проводяться державою сьогодні, та активною співпрацею нашої країни з іншими державами світу зростає необхідність підготування фахівців, професіоналізм яких залежить не тільки від рівня та якості професійної компетенції, а й від того, чи готові вони вступати в професійно-ділове спілкування з представниками інших культур. Формуванню таких компетенцій сприяє переосмислення деяких педагогічних положень з точки зору останніх досягнень освітньої теорії та практики, а саме перехід від знаннєвої освітньої парадигми до особистісно-спрямованої, прогресивно-гуманістичної парадигми освіти. Основними напрямками розвитку освіти в Україні зараз можна вважати такі: профілізацію української освіти, спрямованість на реалізацію державного освітнього стандарту з урахуванням профілю навчального закладу; використання в навчальному процесі поряд з обов'язковими програмами, передбаченими державним стандартом освіти, факультативних, авторських програм; включення України в Болонський процес, основною метою якого є гармонізація національних систем вищої освіти, що сприяє формуванню єдиного європейського ринку висококваліфікованої праці.

Формування загальноєвропейського освітнього простору орієнтує педагогічну громадськість на розуміння того, що рівень сучасної освіти значною мірою залежатиме від результативності запровадження технологій навчання, що ґрунтуються на нових методологічних засадах, новітніх дидактичних принципах та психолого-педагогічних теоріях. Це в свою чергу диктує необхідність розроблення парадигми інноваційної освіти, вимагає перегляду всієї системи навчання у межах вищої школи та проектування абсолютно нового освітнього середовища.

Аналіз наукової літератури з проблем проектування та функціонування освітнього середовища, а також з проблем упровадження інновацій у сферу освіти надає можливість розглянути сукупність освітніх чинників з точки зору організації інноваційного навчання. Треба зазначити, що проблема формування у вищому навчальному закладі інноваційного середовища не є новою: вона розглядалась у працях Б. Богатиря, В. Гусєва, В. Карпова, М. Кларіна, Н. Маслової, М. Чванової та ін. Значний внесок у розроблення методології і теорії поняття інноваційної педагогічної технології здійснено сучасними педагогами: В. Безпалько, Б. Лихачовим, В. Монаховим, Г. Селевко. Проблемі інновації в педагогічній сфері розглядали також О. Арламов, М. Бургін, В. Журавльов, В. Загвязинський, Н. Юсуфбекова, А. Ніколс та ін.

Метою статті є спроба проаналізувати деякі інноваційні принципи проектування освітнього середовища, оскільки модернізація системи освіти пов'язується насамперед із уведенням в освітнє середовище інноваційних технологій, в основу яких покладено цілісні моделі навчально-виховного процесу, засновані на діалектичній єдності методології та засобів їх здійснення.

Серед ознак, що характеризують інноваційне освітнє середовище, слід визначити такі:

- розуміння студента як активного суб'єкта пізнання (гуманістично-прогресивна парадигма, зорієнтована на особистість);
- орієнтація освітнього середовища на самоосвіту, саморозвиток (синергетичний підхід);
- урахування індивідуальних психічних та психофізіологічних особливостей, комунікативних здібностей студента (стильовий підхід);
- навчання в контексті майбутньої професійної діяльності — профільність освітнього середовища;
- диференціація різних рівнів навчання із самостійними цілями, завданнями, засобами та методами навчання;
- наступність навчання;
- варіативність освітнього середовища;
- полімодальність сприйняття;
- урахування всіх інженерно-психологічних особливостей взаємодії в освітньому просторі студента з технічними засобами навчання (ТЗН).

Дослідимо зазначені принципи докладніше. Тривалий час у педагогіці студент розглядався як об'єкт впливу. Гуманітарно-прогресивна парадигма освіти визначає основну схему взаємодії викладача і студента як «суб'єкт-суб'єктні відносини». Замість поширеної схеми взаємодії «викладач — суб'єкт педагогічного впливу та управління, студент — об'єкт цього впливу» висувається схема «суб'єкт-суб'єктного навчального співробітництва викладача та студентів, які постають рівними партнерами», у спільно організованому викладачем розв'язанні навчальних пізнавальних і комунікативних завдань. У контексті такого навчання змінюється зміст понять суб'єктів навчального співробітництва та взаємодії [2, с. 91–92].

Особистісна орієнтація освіти вимагає пошуку інших підстав для проектування навчального процесу. В основі проектування інноваційного освітнього середовища лежить різноманітна сукупність знань про закономірності (чинники, умови, механізми) розвитку особистісної основи людини. Одна з функцій особистості — безперервний пошук, обґрунтування та ревізія змісту її діяльності і життя взагалі. В основі сутнісних сил людини — пізнання світу і перетворення самої себе. Розвиток особистості постає як деяке самоконструювання індивідом свого внутрішнього світу, тобто самоорганізація. Отже, реалізується синергетичний підхід в освіті.

Індивідуалізація є найважливішим чинником інноваційного навчання. Стильовий підхід дає змогу реалізувати індивідуалізацію навчання, засновану на врахуванні індивідуального досвіду студента, його психологічних, фізіологічних та особистісних особливостей.

Наступний принцип пов'язаний із реалізацією професійно-орієнтованого підходу. Освітнє середовище як сукупність всіх компонентів навчального процесу функціонує в рамках певного профілю навчання. Профіль навчання

є сформованим типом реалізації навчання залежно від особливостей навчального закладу і потреб майбутніх фахівців. Саме профіль навчання визначає зміст, цілі та завдання навчання в освітній установі. У реалізації цього принципу виявляється інтегральний підхід, відповідно до якого здійснюється інтеграція гуманітарних і технічних дисциплін.

Інноваційне освітнє середовище має враховувати ступінчастість навчання, яке полягає в тому, що програма вузівського навчання спирається на знання, навички, вміння, здобуті в школі, а також у послідовній реалізації підходу, спрямованого на розвиток базових компетенцій на різних рівнях навчання.

Принцип варіативності інноваційного освітнього середовища реалізується в оволодінні способами мислення та здібностями, за допомогою яких люди протягом багатьох століть будували світову цивілізацію. На думку сучасних авторів, метою освіти сьогодні є формування такої картини світу, яка б забезпечувала орієнтацію особистості в різних життєвих ситуаціях, у тому числі у ситуаціях невизначеності [1; 3].

Принцип поліmodalності сприйняття означає використання максимальної кількості каналів сприйняття інформації в навчанні. Слід зазначити, що у людини максимально розвинений тільки один канал сприйняття, або modalність. Це не означає, що тільки цей канал необхідно враховувати в навчанні. Практика показує, що такий спосіб організації навчального процесу неефективний. Треба використовувати всі канали одержання інформації, навіть ті, які менш розвинені, тоді сенсорна система людини одержуватиме максимальну інформацію.

Урахування інженерно-психологічних особливостей взаємодії у навчальному середовищі студента з ТЗН акцентує розгляд усіх чинників інженерно-психологічного проектування інноваційного освітнього середовища. В умовах проектування інноваційних технологій навчання з використанням сучасної техніки необхідно узгодити психологічні характеристики людини з технічними характеристиками машини у системі їхньої взаємодії, а також особливості навколишнього середовища. Із цією метою використовуються досягнення ергономіки — науки, яка вивчає проблеми, що виникають у процесі взаємодії людини і машини у навчальному середовищі, а також досягнення інженерної психології, що досліджує закономірності процесів інформаційної взаємодії людини і техніки [3; 4].

При впровадженні в освітнє середовище технологій навчання, пов'язаних із взаємодією студента з ТЗН, для забезпечення максимальної ефективності, безпеки та комфортності навчання необхідно здійснювати:

- аналіз основних modalностей студентів, що беруть участь у навчанні;
- раціональний розподіл функцій між студентом і ТЗН, аналіз функцій студента в конкретному виді навчальної діяльності;
- оптимізацію інформаційної взаємодії студента та ТЗН;
- забезпечення оптимальних критеріїв напруженості роботи студента;
- відображення інформації у формі, зручній до використання.

Усі перелічені принципи тісно взаємопов'язані й утворюють єдину систему, покликану забезпечити досягнення поставлених цілей навчання, серед яких основою є формування сучасного фахівця.

Модель цього фахівця можна описати в такий спосіб. Фахівець вміє трансформувати набуті знання в інноваційні технології; володіє навичками використання сучасних інформаційних технологій, доступу до глобальних джерел знання; має мотивацію до навчання протягом усього життя; має навички самоосвіти та підвищення кваліфікації; володіє методологією наукових досліджень та загальними аналітичними навичками; має комунікативну компетенцією, вміє працювати в команді; може адаптуватися до інновацій; володіє необхідними громадянськими та соціальними компетенціями.

На основі викладеного можна зробити **висновок** про те, що зміни у суспільстві висувають нові вимоги до фахівців та якості їхньої підготовки. Згідно з особистісно орієнтованою, прогресивно-гуманістичною парадигмою в освітньому стандарті вищого навчального закладу слід передбачити механізми, які б допомагали формувати не тільки професійні, а й духовні якості особистості. Тому найважливішими цілями освітнього процесу у вищому навчальному закладі треба вважати:

– формування базових компетенцій, які можуть бути репрезентовані трьома блоками: загальнокультурні, методологічні та професійно орієнтовані компетенції. Загальнокультурні компетенції розвиваються насамперед у процесі засвоєння дисциплін гуманітарного, соціально-економічного напрямку, а також природничо-наукових дисциплін. Методологічні компетенції є результатом вивчення дисциплін загальнопрофесійного блоку. Професійно орієнтовані компетенції формуються у ході вивчення спеціальних дисциплін та дисциплін спеціалізації;

– духовний та моральний розвиток особистості випускника вищого навчального закладу;

– формування активної, громадянської та професійної позиції;

– формування комунікативної та інформаційної культури.

Досягнення сформульованих цілей сьогодні неможливе без упровадження в освітню сферу інновацій, які через освіту увійдуть у всі сфери людської діяльності — науку, техніку, політику, економіку, мистецтво, культуру. Все це дозволить сформувати національну інноваційну здатність країни, що у свою чергу гарантуватиме технологічний розвиток країни, у ході якого буде досягнутий добробут громадян та здійснюватиметься поворот до людини, її потреб, духовності, моральності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асмолов А. Г. Культурная антропология вариативного образования/ А. Г. Асмолов, М. В. Левит // Наука и практика воспитания и доп. образования. — 2007. — № 3. — С. 3–74.
2. Савченко О. О. Західна парадигма освіти на початку XXI століття (соціально-філософський аналіз) : дис. ... канд. філос. наук : 09. 00. 03 / О. О. Савченко. — Х., 2008. — 232 с.

3. Ясвин В. А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В. А. Ясвин. — М., 2001. — 365 с.
4. Education for a Sustainable Future: A Paradigm of Hope for the 21st Century (Innovations in Science Education and Technology) / [ed. by Keith A. Wheeler and Anne Perraca Bijur. — Springer, 2000. — 282 p.

ИННОВАЦИОННЫЕ ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ ВЫСШЕГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ НОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПАРАДИГМЫ

Панфилов А. Ю., Савченко О. А.

Проанализированы некоторые принципы и пути построения инновационной образовательной среды, без чего сегодня в рамках высшего учебного заведения невозможно подготовить высокопрофессионального специалиста и сформировать гармонично развитую личность.

Ключевые слова: инновационное образование, базовые компетенции, образовательная среда, прогрессивно-гуманистическая парадигма образования.

INNOVATIVE PRINCIPLES OF DEVELOPING HIGHER EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN THE CONTEXT OF NEW EDUCATIONAL PARADIGM

Panfilov O. Yu., Savchenko O. O.

The article considers some principles and ways of creating innovative educational environment in higher educational establishments which is aimed at the development of a skilled specialist and harmonious personality.

Key words: innovative education, basic competences, educational environment, progressive and humanistic educational paradigm.

УДК 130.2

О. В. Бурлука, кандидат філософських наук, доцент

РОЗВИТОК САМООСВІТНЬОЇ АКТИВНОСТІ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Досліджено самоосвітню активність в епоху Середньовіччя. Реконструкція об-разу і духу культури Середньовіччя дає змогу виявити детермінацію становлення та розвитку самоосвіти особистості в цьому типі культури і його вплив на розвиток особистості та її творчої діяльності.

Ключові слова: самоосвіта особистості, самоосвітня активність, стратегії самоосвіти, моделі самоосвіти.

Актуальність проблеми. Однією з найважливіших складових життя сучасної людини є постійне засвоєння та генерування інформації. Сучасне суспільство стає суспільством інноваторів. Тому можна простежити актуальність процесу самоосвіти особистості в сучасному суспільстві, що зумовлено тенденцією її домінування в розвитку освіти як соціального інституту та виду діяльності.

Незважаючи на те що проблему самоосвіти особистості розглядали багато науковців, наприклад, А. Айзенберг, А. Громцева, В. Лозовой, І. Рідковець, Г. Серіков, Г. Зборовський, О. Шукліна та ін., все ж таки процес виникнення самоосвіти, її історичний розвиток у контексті соціокультурної динаміки досліджено не було. Тому ми ставимо за мету проаналізувати розвиток основних технологій, стратегій і моделей самоосвіти в конкретно-історичних типах культур і приділити особливу увагу розгляду самоосвіти особистості в культурі епохи Середньовіччя.

Важливою умовою активізації самоосвіти особистості є досвід самооцінювання і самоконтролю, прогнозування результату і аналізу наявних способів його досягнення, які стимулюють виникнення зацікавленого ставлення до діяльності і до самого себе як її суб'єкта. Однією з характеристик цієї настанови є ставлення людини до свого місця і становища у системі суспільних і виробничих відносин, самовдосконалення і саморозвитку.

Історія розвитку феномену самоосвіти особистості тісно пов'язана з історією культури. Культурно-історичний контекст самоосвіти особистості ліквідує відокремленість знань і укорінює їх у соціальному і національно-етнічному ґрунті, геополітичному просторі та історичному часі. Саме тому конкретно-історичні епохи слід розглядати не тільки як суспільно-економічні формації, а й як соціально-культурний феномен. Звертаючись до них, ми не тільки відображаємо конкретний стан епохи, а ще у міру власних можливостей реалізуємо свій історичний досвід, що може стати підґрунтям створення образу майбутньої соціокультурної реальності. Тому виникає необхідність дослідити самоосвітню активність та її вплив на творчість в різні соціокультурні епохи.

В історії феномену самоосвіти привертає увагу надзвичайно складна епоха раннього Середньовіччя. Цей період характеризується не тільки соціально-політичними суперечностями, а й яскраво вираженою культурною неоднорідністю: у суспільстві межували і перетиналися античність та християнська культура. У школах, як і раніше, вчили твори античних авторів, як і раніше, юрбу глядачів приваблювали спортивні змагання, цькування звірів, перегони колісниць та театральні вистави. У судах виступали риторичні, в Афінах і Олександрії читали лекції філософи. Це був період початку релігійно-моральної самоосвіти. Людина цієї епохи була повна напружених релігійних шукань, оскільки зароджувалося чернецтво, у монастирях Єгипту та Сирії

християнські заповіді осмислювалися і реалізовувалися як норми повсякденного життя.

Духовна традиція християнства пов'язана з уявленням, відповідно до якого не всі, а тільки деякі особливі індивіди є носіями загальної істини буття і тільки їм доступна істина. Християнство піднімалося над соціальними, класовими суперечностями, духовна єдність людей досягалася єдиною вірою, об'єднуючою силою стали «святий дух» і його носії.

Серед християнських мислителів Середньовіччя одне з провідних місць належить Іоанну Златоусту (347–407). Він був не тільки блискучим і талановитим проповідником, а й неабиякою особистістю, живим втіленням своєї суперечливої епохи, яку він докладно і виразно відобразив на сторінках своїх добутків. Твори Златоуста вплинули на культуру Візантії і Давньої Русі, де вони користувалися особливою популярністю. Проблеми виховання і освіти Златоуст незмінно приділяв увагу в своїх проповідях, і саме це характеризує всю його творчість.

З погляду історії самоосвіти значення твору Златоуста зі збірника «Златоуструй» «Про марнославодство і про те, як повинно батькам виховувати дітей», або в російському варіанті «Про вскормленіє чад», тощо полягає в тому, що у ньому вперше послідовно викладено ті принципи і підходи, які характеризували середньовічне ставлення до освітнього процесу. В цьому сенсі твір Златоуста є унікальним і його дійсно можна назвати маніфестом середньовічної самоосвіти.

У багатьох проповідях Златоуста сформульовано критику формального і поверхового ставлення до освіти, коли піклуються лише про те, щоб діти росли в достатку, коли освіту розглядають лише як спосіб кар'єрного росту, заробітку та ін. Сам Златоуст уважав виховання найбільшим із мистецтв: «Тому що не може бути мистецтва більшого, ніж це. Так, як що може зрівнятися з цим для того, аби впорядкувати душу і сформувати розум юнака» [4, с. 34]. Ця переконаність у надзвичайно широких можливостях виховання і самоосвіти пов'язана з новим динамічним сприйняттям людини, характерним для монотеїзму, що затверджував як основну істину ідею створення світу.

І якщо античні мислителі, як правило, зосереджували увагу на освіті (навіть Платон розглядав виховання як результат особливої освіти), то для християнства моральне і релігійне виховання виявлялося важливим само по собі. Зрозуміло, Златоуст приділяв увагу насамперед вихованню, особливо саме емоційним аспектам педагогічного впливу — вихованню почуттів і душі. Говорячи про це, він переосмислює ідею Платона про виховання громадян ідеального полісу. Для Златоуста не поліс уподібнюється особистості, а особистість становить цілий особливий світ [5, с. 24]. У цих його словах дуже рельєфно виявляються індивідуалізм і психологізм Середньовіччя, оскільки вивільнення особистості, прагнення до самопізнання і самовдосконалення

дають можливість морального створення особистості. Ця загостреність особистого сприйняття, глибоке невдоволення сьогоденням, прагнення радикально змінити своє становище у світі сприяють самоосвітній активності особистості. Самоосвіта епохи Середньовіччя була викликана прагненням людини пізнати і змінити себе. Внутрішня духовна реальність була для неї важливіше за реальність зовнішню.

Зречення від пов'язаних із повсякденним світом задовольень і помислів, що не відповідали моральному ідеалу, — це та ціна, яку людина повинна була заплатити за знаходження власної особистості, і багато хто тоді до цього прагнув. Самоосвіта Середньовіччя була способом збереження і зміцнення того зв'язку, що відповідно до уявлень мислителів тієї епохи з'єднував людину з Богом і був гарантією порятунку особистості у світі обману та тління. Існування цього зв'язку, виявлення його за допомогою самоосвіти залежали від людини, оскільки на місце одноманітної мінливості античного космосу із законами, що не підлягають зміні, приходив новий динамічний всесвіт — всесвіт занепаду, старіння та руйнування, але разом з тим прогресу і духовного сходження — всесвіт, у якому людині відведено активну роль.

Самоосвітня активність того періоду спрямована на одержання знань про Бога, на самопізнання і самовдосконалення людини для того, аби наблизитися до Бога. Мотивація, рушійна сила самоосвіти ґрунтувалися на середньовічній упевненості в раціональності Бога.

У теологічно орієнтованій Європі для релігійних мислителів, таких як Псевдо-Діонісій Ареопагіт, Блаженний Августин (354–430), П'єр Абеляр (1079–1142), Тома Аквінський (1225–1274), Мейстер Екхарт (1260–1327) та ін., було безсумнівним, що знання — від Бога, що не людина опановує знання, а знання опановує людину. Предметом науки є вище благо, тобто пізнання Бога. «Він і ніхто, і саме Буття, Буття всякого буття, Сутність усього сущого, Природа всякої природи. Він є підставою Всесвіту, джерелом Природи, тому що Природа і Всесвіт походять із Нього. Оскільки природа є буттям, вона являє собою Його вираз, тому вона і є Бог» [1, с. 130], оскільки для Середньовіччя Бог стосовно людини виступає, як особистість, як чинність, приймає її форму. Він олюднюється разом з людьми і для них. Ця спокійна і довірлива віра, моральне почуття, здоровий глузд роблять людину вільною, віра, що вона є образом і подобою свого Творця, і тому від природи мудра і добра.

Духовне життя раннього Середньовіччя в Європі відзначено існуванням і взаємодією двох основних традицій: світської, що спирається на дохристиянські, насамперед «варварські», погляди, і церковної, що бере початок із Біблії. Складовою частиною цих традицій були уявлення про виховання. Осередком церковної традиції в VII ст. стали монастирі, де ченці виробляли нову педагогіку, засновану на розумінні дитячої психології. Збільшилася, збагатилася новими жанрами повчальна література. Поряд із виховними лис-

тами з'явилися «зеркала» з їхньою прямою дидактикою, систематичним викладом для світських осіб основних постулатів християнської етики, у тому числі поглядів церкви на виховання. Інший метод, яким користувалися каролінгські моралісти, впроваджуючи ці постулати у свідомість аристократів-мирян, — дидактика непряма: часткове втілення норм церковної моральності в ідеалізованому образі «праведного ченця», оголошеного прикладом для наслідування.

У меровингський час виховання залишалося справою сім'ї, соціальної групи (придворне середовище), почасти церкви. Наприкінці VIII — на початку IX ст. учені-клірики, що тяжіли до двору Карла Великого, виступили з обмеженою, але наполегливою програмою релігійно-етичних перетворень, що спиралася на підтримку держави. Йшлося про виховання всього суспільства в послідовно християнсько-церковному дусі під керівництвом освіченого духовництва. Ця програма враховувала реальності буття різних соціальних верств, указувала сучасникам способи праведного, богоугодного життя для мирян. У першу чергу вона була звернена до імперської аристократії, поведження якої на чолі з монархом і в суспільному, і в сімейному житті повинно було стати прикладом для всіх світських осіб. Уперше виховання стало справою держави, предметом королівського законодавства (капітулярії і церковного законодавства, санкціонованого королівською владою). Іон Орлеанський і диякон Алкуїн звертаються з моральними настановленнями. Фундаментом їх освіти було вивчення Священного Писання. Багато в чому завдяки Алкуїну двір Карла Великого став центром високої культури, значно перевершивши щодо цього двори всіх колишніх франкських монархів. Законодавство про школи — одна з найважливіших заслуг Карла.

Метою реформи освіти було не тільки підготування грамотних мирян для адміністративного апарату імперії. Із творів Алкуїна і юридичних пам'яток зрозуміло, що прилучення до латинської грамоти та інших елементів античної освіченості розглядалося як необхідна основа для головного в розвитку людини — релігійного і морального виховання. Бажаючи підкреслити його важливість і пріоритетність, церковні моралісти схильні були навіть протиставляти його світській освіті. Теган зазначав, що — єпископи — вихідці з низів намагаються в різні способи підняти, зробити рівними аристократії своїх низкородних родичів, і для цього одних женять на знатних жінках, інших же навчають вільним наукам [1, с. 230].

Релігійне виховання аристократії, що вже одержала світську освіту, не зводилося до цих елементарних вимог. Алкуїн вітає мирян, що читають Писання. У трактаті — «зеркалі» «Про батьків і пороки», адресованому графу Бретонської марки Відо, він пише: «Старанне читання очищує душу. Хто хоче завжди бути з Богом, повинен часто молитися і читати. Адже коли ми молимося, то самі говоримо з Богом, коли ж читаємо, то Бог говорить з нами» [4, с. 53].

Саме релігійна освітня і самоосвітня діяльність у цю епоху була однією із найвпливовіших форм саморегуляції знання. Інтегруюча функція релігійної самоосвітньої діяльності виступала як одна з основ соціального життя. Так, самоосвіта у контексті середньовічної культури створила людину, яка прагне релігійних істин, осягає божественну мудрість.

Самоосвітня діяльність і релігійна складова знання справляли визначальний регулятивний вплив і на інші форми соціальної активності людини. Оскільки основною цінністю, або принципом, середньовічної культури є Бог, то філософія, наука, право являли собою тільки подальше розроблення абсолютних заповідей християнства. Політична організація в її духовній і світській сферах була переважно теократичною і базувалася на релігії. Сім'я, як священний релігійний союз виражала ту саму фундаментальну цінність. Навіть організація економіки контролювалася релігією. Пануючі звичаї, спосіб життя, мислення підкреслювали своє негативне або байдуже ставлення до почуттєвого світу, його багатства, радощів і цінностей. Почуттєвий світ розглядався тільки як тимчасовий «притулок людини, в якому християнин усього лише мандрівник, що прагне досягти вічної обителі Бога і шукає шлях, як зробити себе гідним того, щоб увійти туди». Тобто інтегрована частина середньовічної культури була не конгломератом різних реалій, явищ і цінностей. Вона була єдиним цілим, всі частини якого виражали той самий вищий принцип об'єктивної дійсності і значущості: нескінченність, надчуттєвість, надрозумність Бога. Бога всюдисущого і всемогутнього, всевидючого, абсолютного, справедливого, прекрасного, творця світу і людини.

У результаті дорослішання європейського розуму, пов'язаного з поширенням культури, в основі якої лежало поняття «раціональності», у надрах суспільства виникла ідея, що привела до появи перших університетів. Хоча історія їхнього виникнення мрячна, контекст, що визначив їхню долю, цілком очевидний: він був обумовлений розвитком міст Північної Італії. Відродження писемного права саме у тих місцях, де починаючи з 1075 р. розгорнулися основні події, пов'язане з найбільшою політичною конфронтацією папства й імперії.

Ключовою подією у цьому зв'язку став сам факт створення університетів у Болоньї (XI ст.) і Парижі (XII ст.). Незважаючи на наявні між ними розходження, ці університети були найбільш популярними аж до кінця Середніх віків.

Університет у Болоньї — найстаріший університет Європи. Точну дату його виникнення встановити не вдалося. Болонський університет успадкував давні традиції підготовки правознавців. У Болоньї приватні школи права діяли вже із другої половини XI ст. Специфіка Болонського університету головним чином полягала в тому, що студенти, які навчалися в Болоньї, були люди дорослі, часто зі знатних сімей, часом вони вже обіймали ті чи

інші посади і одержували бенефіції. Вони встановили повний контроль над організацією та перебігом занять. Саме вони наймали викладачів, укладаючи з ними щорічні контракти, в яких застерігалася сума виплачуваного ними гонорару, встановлювався порядок читання окремих книг з юриспруденції, тобто в їхній діяльності щодо одержання знань домінував чинник самоосвіти.

Факт виникнення моделі університету юридичної спрямованості відіграв важливу роль у широкій консолідації юристів у різних державах Західної Європи. Жак Верже, який досліджував цю проблему, зауважує, що об'єднання в університет було гарантією взаємодопомоги студентів, їхнього захисту від утисків з боку місцевих жителів і влади [3, с. 103].

Паризький університет виник пізніше Болонського і якісно відрізнявся від нього. Своім виникненням Паризький університет був зобов'язаний школам, які з'явилися в Парижі наприкінці XI ст. У цей час у місті існували традиційні церковні школи, головною серед яких була школа кафедрального собору Нотр-Дам.

Наприкінці XII ст. ці школи переживали період розквіту. Швидко, слабко контрольоване збільшення кількості учнів спричинило виникнення низки проблем як матеріального (житло, харчування), так і інтелектуального характеру. Неконтрольована чисельність шкіл і безладність навчання в них призвели до їхнього об'єднання в університет чинностями духівництва та муніципальної влади.

Церковна влада разом із викладачами розробили вимоги: обов'язкові програми, суворі іспити і одержання гарантій проти безладного створення нових шкіл. Паризький університет був університетом магістрів, тобто федерацією шкіл, в яких магістри, маючи у своєму розпорядженні особисту владу над своїми учнями в рамках окремої школи, за допомогою рад і офіційних осіб колективно управляли усіма студіями, додержуючись загальних правил навчання і складання іспитів. Класична модель університету, що виник у лоні церкви, синтезувала цінності грецького, латинського та іудейсько-християнського світу, які надалі виразилися в гуманізмі епохи Відродження. Вона орієнтувалася на такі цінності, як гідність людини, ідеал сім'ї, обов'язок працювати, національні цінності, на економічне та політичне життя.

Висновки. Виникнення інституту вищої освіти, трансформація педагогічної практики, формування високого статусу освіченості в суспільстві вплинули на самоосвітню діяльність. Зміна соціальної ролі освіти підвищила статус самоосвіти. Поглибилася неоднорідність самоосвітньої діяльності, пов'язана із становими і статусними характеристиками її суб'єкта. Розвиток теоретичного (зокрема, природознавчого) знання, з одного боку, і активне

формування буржуазної трудової ідеології — з другого продовжили диференціацію самоосвітніх стратегій і моделей залежно від характеру праці та виду діяльності. Домінуючою технологією залишалася комунікативна, технологія самоосвітнього читання як читання рукописних книг була доступна тільки вибраним представникам прогресивних верств населення, знаті.

Слід зазначити, що, незважаючи на догми, які панували в період Середньовіччя, починаючи з XII–XIII ст. європейська наукова і технічна думка розвивається, перевищуючи досягнення попереднього етапу. Це було пов'язане з підйомом, що намітився у країнах Європи, продуктивних чинностей, збільшенням міст і виникненням системи ремісничого виробництва. Було створено водяні і вітряні двигуни, вдосконалено виробництво і оброблення заліза. У лабораторіях алхіміків, що марно шукали спосіб виготовлення золота, відбувалися відкриття в галузі хімії.

У свою чергу подібні кроки підготували виникнення в період пізнього Середньовіччя мануфактурного виробництва, що стало колыскою нових буржуазних відносин. Подорожі та інші контакти відіграли важливу роль у розширенні міжнародних зв'язків, у надрах астрології виникали зачатки наукової астрономії — ці та інші розробки підготували епоху великих відкриттів XV–XVI ст. Динамізм соціального життя ще не став нормою в епоху Середньовіччя, тому домінуюча орієнтація на відтворення знання суперечить ходу історії. Суперечності між минулим і сьогоденням, сьогоденням і майбутнім ініціюють зростання самоосвітньої активності.

Таким чином, самоосвітня активність культури Середньовіччя спрямована на одержання знань про Бога, самопізнання і самовдосконалення людини, аби наблизитися до Бога. Релігійна стратегія справляла визначальний регулятивний вплив і на інші форми соціальної активності людини. Розвиток природознавчого знання, виникнення інституту вищої освіти, трансформація педагогічної практики, формування високого статусу освіченості вплинули на самоосвітню діяльність і становлення нових стратегій самоосвіти особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бессмертный Ю. Л. Художественный язык средневековья / Ю. Л. Бессмертный. — М., 1982. — 354 с.
2. Бурлука Е. В. Самообразование личности как социально-педагогическая проблема : монография / Е. В. Бурлука. — Х. : ЧПИ «Новое слово», 2008. — 180 с.
3. Верже Ж. История средневекового университета / Ж. Верже // Вестн. высш. шк. — 1992. — № 1. — С. 98–106.
4. Гаспаров М. Л. Памятники средневековой латинской литературы. IV — IX века / М. Л. Гаспаров. — М., 1970. — 320 с.
5. Культура Византии IV — первая половина VII века. — М., 1984. — 307 с.

РАЗВИТИЕ САМООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ В ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Бурлука Е. В.

Исследована самообразовательная активность в эпоху Средневековья. Реконструкция образа и духа культуры Средневековья позволяет детерминировать становление и развитие самообразования личности в этом типе культуры, его влияние на развитие личности и ее творческой деятельности.

Ключевые слова: самообразование личности, самообразовательная активность, стратегии самообразования, модели самообразования.

DEVELOPMENT OF SELF-EDUCATIONAL ACTIVITY DURING AN EPOCH OF THE MIDDLE AGES

Burluka E. V.

In clause self-educational activity during an epoch of the Middle Ages is investigated. Reconstruction of an image and spirit of culture of the Middle Ages allows to make determination of becoming and development of self-education of the person in the given type of culture and its influence on development of the person and its creative activity.

Key words: self-education of the person, self-educational activity, strategy of self-education, model of self-education.

УДК 14:391.96

Ю. Ю. Калиновський, доктор філософських наук, доцент;

Е. А. Кальницький, кандидат філософських наук, доцент

ПОЛІТИЧНИЙ ТЕРОРИЗМ ЯК ІНДИКАТОР ДЕФОРМОВАНОЇ ПРАВОВІДОМОСТІ

Розглянуто політичний тероризм як індикатор деформації правосвідомості. Увагу акцентовано на особливостях способу мислення та мотиваційних механізмах носіїв такого типу світосприйняття. Доведено, що деформація правосвідомості виникає не тільки на основі індивідуальних психологічних настанов, а й тоталітарних ідеологій, релігійних культів, де у різних формах закладено ксенофобські ідеї, на ґрунті яких виникають релігійні й політичні деструктивні культури як деформовані системи світогляду та світосприйняття.

Ключові слова: політичний тероризм, деформація правосвідомості.

Актуальність проблеми. Серед найбільш вагомих глобальних проблем сучасності, яка турбує сьогодні науковців більшості країн світу, є політичний

тероризм. Ця проблема багатогранна, потребує докладного вивчення як суспільно-політичне, психологічне та антиправове явище.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що дослідженням проблем політичного тероризму присвячено праці вітчизняних та зарубіжних учених, серед яких В. Антипенко, О. Бардін, І. Біднер, Й. Боданські, Б. Гофман, Д. Грієр, В. Грубов, В. Смелянов, К. Жарінов, У. Кларк, У. Лакьор, В. Леонов, Л. Моджорян, Б. Нетаньяху, Д. Рубен, О. Рудницький, М. Требін, Я. Шрайбер, П. Уілкінсон.

Метою статті є дослідження політичного тероризму як індикатора деформованої правосвідомості. На нашу думку, правосвідомість терориста (або групи терористів) є деформованою, оскільки вони визнають тільки свої права та вимоги, чим позбавляють основних природних прав тих людей, проти яких вчиняється терористичний акт: право на життя, право на власний світогляд, право на безпечність. Терористи справляють своїми діями руйнуючий вплив на суспільну та індивідуальну правосвідомість, бо підривають віру людини у справедливий правопорядок, надійність правоохоронної системи.

Для терористичної організації не завжди обов'язкове негайне виконання їх вимог (які можуть і не одразу декларуватися) під час захоплення заручників чи після будь-якого вибуху. Вони цього і не очікують. Для них важливіше створити атмосферу страху, напруженості, пригніченості, незахищеності, деморалізувати населення, підірвати почуття безпечності і довіри до влади, що сприятиме виконанню їх вимог.

Терористичні методи передбачають залякування невизначеного кола людей, яке досягається, по-перше, надзвичайною жорстокістю, а по-друге, вчиненням цих дій відносно випадкових, ні в чому не винних людей. Психологічний аспект цього злочиння спрямовано на те, аби кожна людина усвідомила, що вона теж є потенційною жертвою. Чим більше терористичних акцій, тяжких наслідків, тим більший страх у громадян, які, як правило, розчаровуються у спроможності влади протистояти тероризму, захищати їх життя та законні інтереси. Що ж до насильства, то під час вчинення терористичних актів, на думку багатьох дослідників, воно характеризується не тільки жорстокістю, а й найвищим ступенем аморальності, тобто у суспільстві підриваються основні регулятори поведінки людей, а саме моралі і права, оскільки терористичний акт сам по собі є актом зневаги до морально-правових норм. Разом з тим правосвідомість будь-якого суспільства має низку запобіжників проти негативних впливів, спричинених терористичною діяльністю.

Ефективність психологічного впливу на суспільство, його залякування залежать від двох груп чинників: масштабності, видів зброї, частоти, якості та інших складових теракту, які здатні налякати громадян; орієнтації на ЗМІ, розігрування з їх допомогою спектаклю. ЗМІ, поширюючи інформацію про тероризм і теракти, збільшують число об'єктів залякування. За словами ан-

глійського філософа, що працює у кримінологічному центрі Гарварда Я. Шрайбера, сила тероризму, який став невід'ємною частиною сучасного політичного життя, не в кількості та вчинках терористів, а в громадській думці. Я. Шрайбер стверджує, що тероризм викликає складний комплекс — ненависті, захоплення, відчаю, надії та страху. Це криве дзеркало, але з потужним посилювачем — мас-медіа. Газети та телебачення зробили із тероризму та злочинності дійсний «університет мільйонів» — всесвітнє шоу. А головне для терористів, як і для більшості злочинців, — це жадова аудиторії, глядачів. Без телебачення, особливо показу терактів у прямому ефірі, у терористів не було б шансів сподіватися на здатність своїх жертв, їх родичів та частини населення висувати владі вимоги, які збігаються з вимогами самих терористів. Отже, трансляція терористичних актів з усіма подробицями і відповідними коментарями — це своєрідна форма політичного послання, ультиматум. На конференції «Євроатлантичне товариство — товариство цінностей» у Салоніках (грудень, 2002 р.) підкреслювалося, що діяльність терористів — це діяльність недержавного актора, який завдає шкоди недержавним організаціям з метою заподіяння шкоди державі. Терористи воюють із державою через війну з населенням без шансу стати державним актором.

Таким чином, тероризм має публічний характер. Велика аудиторія, широкий розголос, максимальний резонанс для терористів іноді важливіші, ніж убивство лідера держави чи взагалі наявність людських жертв. Для терористів є дуже важливим поширення деструктивного способу мислення у громадській та індивідуальній правосвідомості. Через це вони посилюють свій вплив на соціум, який у свою чергу може справляти тиск на органи державного управління.

Щоб ґрунтовно проаналізувати природу і сутність деформованої правосвідомості, на наш погляд, слід звернутися до причин, що породжують тероризм. Попри всю умовність будь-якої класифікації видів тероризму виділяють об'єктивні і суб'єктивні причини, які породжують це соціально-політичне явище, що надає більші можливості для аналізу тероризму і пошуку шляхів боротьби з ним [1–2]. Серед об'єктивних причин називають такі: нерозв'язаність соціальних, у тому числі територіальних, національних та релігійних, проблем, що мають для конкретної соціальної, національної, релігійної чи іншої групи суттєве значення, що пов'язано з її самооцінюванням і самосприйняттям, традиціями і звичаями; війна чи військовий конфлікт, у рамках якого терористичні акти стають частиною воєнних дій (чеченська війна в Росії); наявність країн чи соціальних, національних релігійних та інших груп, що відрізняються від своїх близьких і далеких сусідів високим рівнем матеріального добробуту та культури внаслідок своєї політичної, економічної та військової могутності або інших можливостей нав'язують власну волю іншим країнам і соціальним групам (відносини США з деякими країнами світу, наприклад, з Іраком); існування таємних і напівтаємних організацій, зокрема

релігійних і сектантських (наприклад, секта в Японії «АУМ Сінріке»), які наділяють себе магічними і месіанськими здібностями, розробляють єдино вірне вчення порятунку людства чи корінного поліпшення його життя, або створення ладу загального добра, справедливості й добробуту, або вічного порятунку душі тощо; невіршеність економічних і фінансових питань, падіння життєвого рівня, стан психологічного дискомфорту, тривоги і безвиході, загострене почуття соціальної непорядкованості, незахищеності; слабкість державної влади, її установ та інститутів, нездатність правоохоронних органів вчасно виявляти і знешкоджувати терористів і тих, хто готує терористичні акти; порушення прав особистості представників деякої соціальної, національної релігійної групи, принизливе, зневажливе ставлення до них, нежиття необхідних заходів щодо економічного і духовного розвитку; відносна доступність бойового потенціалу та ін.

Серед суб'єктивних причин, що породжують тероризм, виокремлюють: наявність визнаних (можливо, частково виправданих і обґрунтованих) владних намагань у окремих осіб (наприклад, Усама Бен Ладена), груп чи організацій (прибічники радикального ісламського фундаменталізму), соціальних спільнот, коли ці намагання вступають у конфлікт із соціальною, релігійною, національною чи іншою групою та нормами моралі і права, що перешкоджають реалізації відповідних намагань; свідоме обрання терористичного насильства для масової пропаганди своїх намагань і як найбільш ефективної зброї в боротьбі за владу з опонентом (політика більшовицької влади за часів встановлення соціалістичного ладу після Жовтневої революції 1917 р. або діяльність єврейських екстремістських груп «Штерн» та «Ірну» у визвольній боротьбі з протекторатом Великої Британії у Палестині та завоювання політичної незалежності і визнання держави Ізраїль); підтримуюче, позитивне ставлення до терористів їх соціального оточення, населення, окремих груп; посилення впливу неформальних норм, що криміналізують суспільні відносини, за яких закон перестає забезпечувати необхідний рівень соціального захисту значної частини населення; зміна понять про порядок і справедливість, утвердження принципів поведінки, у рамках яких насильство стає «законним» засобом досягнення політичних та інших цілей (так званий судовий терор, опричина за часів правління Івана Грозного на Русі; судові процеси 1934–1954 рр. у СРСР над «ворогами народу»; диктатура чорних полковників у Греції, за часів дії якої було страчено близько 60 тис. осіб у середині 60-х років ХХ ст.; у 70-ті роки минулого століття під час керівництва КНР Мао Цзедунем було знищено більше 50 млн осіб; у 80-ті роки ХХ ст. у Чилі при Піночеті — близько 30 тис. осіб і у ті самі роки в Камбоджі при Пол Поті — 7 млн осіб та ін.); звернення до духовної спадщини політичних, релігійних та інших організацій екстремістської спрямованості, в яких культ сили і зброї є обов'язковим елементом побуту і способу життя (як це відбувалося у фашистській Німеччині

під час правління Гітлера); усвідомлення деякими національними і релігійними спільнотами себе як пригноблених, позбавлених прав і свобод, відчуття ними необхідності захисту будь-якими засобами; створення образу ворога, що стає об'єднуючим підґрунтям для осіб, схильних до екстремістських дій; бажання продемонструвати іншій соціальній, національній, релігійній групі свою перевагу й одночасно залякати її; руйнування історичних, культурних, моральних, гуманістичних цінностей та ін.

Отже, у терориста або групи терористів виникає «особливий» тип правосвідомості, який передбачає визнання тільки власних прав та нехтування правами інших людей. Правосвідомість терориста сконцентровано не на правових, а на деструктивних методах розв'язання існуючих суперечностей. В. Остроухов зазначав, що тероризм як специфічний різновид соціальної дії насильства однією з передумов свого існування має суттєву трансформацію морально-світоглядних чинників суспільної та індивідуальної свідомості. Сутність цієї трансформації виявляється у необґрунтованому розширеному уявленні щодо застосування насильства з боку влади, перетворенні світогляду, який містить поділ людей на «своїх» та «чужих» та обґрунтуванні фізичного знищення супротивників, примітивізації суспільних відносин, можливості порушення правових норм та занедбання загальнолюдської моралі, месіанських претензій лідерів окремих суспільних груп [3, с. 20]. Деформована правосвідомість терориста містить певний алгоритм формування, який у кожному конкретному випадку має свою специфіку. Механізм терору закладено у людині дуже глибоко, замасковано шарами мовних обґрунтувань. Частіше за все терористичним діям дають поштовх почуття безвиході із ситуації, в яку потрапила деяка меншість, психологічний дискомфорт, що підштовхує її оцінювати свій стан як драматичний. Це може бути національна меншість, як наприклад, баски, корсиканці, бретонці, ірландці, чи меншість, об'єднана за ідеологічними переконаннями чи релігійними мотивами. В усіх випадках мотивація є схожою: наш народ, наша культура, наша мова, наша віра на межі зникнення, а оскільки наші аргументи ніхто не бере до уваги, залишається лише мова насильства. Але і тут треба відрізнити реальність від її сприйняття. Близько тридцяти років тому в Англії виникла таємна «Бригада гніву», яка на зразок італійських «Красних бригад» оголосила війну існуючому устрою та вчинила два десятки вибухів у публічних місцях, а через рік поліція Скотланд-Ярду заарештувала весь її склад — чотирьох терористів. Однак від цього тероризм не стає менш небезпечним. Досить пригадати діяльність секти «АУМ Сінріке»: якщо б її перша атака у токійському метро вдалася повною мірою, загинули б 40 тис. людей. Таким чином, за сучасних технологій впливу на громадську правосвідомість невелика за кількістю терористична група здатна дестабілізувати життя всієї країни або цілого регіону.

В умовах постійних політико-економічних труднощів, конфліктної соціальної ситуації, відсутності обмеження пропаганди кримінальних форм поведінки у ЗМІ, кіно- та відеострічках романтизація кримінального способу життя, численні сцени насильства, жорстокості, лайки у фільмах та телепередачах, як, наприклад, у кінофільмі «Бригада» або телешоу «Вікна» та ін., потурання і байдужість з боку більшості людей до виявів протиправних дій, якщо це не стосується їх особисто, зростання кількості безпритульних, підвищення цін на продукти харчування тощо, з одного боку, породжують масовий депресивний стан населення, а з другого — призводять до викривленого уявлення про припустимість агресивної та кримінальної поведінки, особливо у підлітків та молоді. Фактично на сьогодні ЗМІ прямо чи опосередковано впливають на формування деформацій правосвідомості, що у майбутньому може стати підґрунтям для кримінальних або терористичних дій. Так, підліткам 14–16 років притаманні два види кримінальної мотивації: корислива та насильницько-егоїстична, а для дорослої людини — корисливо-егоїстичні мотиви поведінки. Причини злочинної поведінки різні, але три чверті злочинів мають ситуативно-імпульсивний характер. Отже, злочинність як одна з ланок тероризму — це, по-перше, форма пристосування до соціальних та психологічних реалій середовища, в якому вчиняється злочин (хоча вона і засуджується суспільством за свій екстремізм); по-друге, реакція на соціально-економічні та політичні чинники.

Психологічним підґрунтям для деформованої правосвідомості на індивідуальному рівні є те, що особі терориста притаманне негативне світосприйняття, яке виникає під впливом низки чинників. У першу чергу до них відносять невідповідність між образами ідеальної моделі світу та самого себе у реальній дійсності за відсутністю конкретних можливостей для самореалізації. Ця суперечність з ідеалом трансформується у суб'єктивне сприйняття особистої і соціальної неадекватності. Тому для особи терориста характерна позиція: «Я гарний, а світ поганий», яка стає засобом морального самозахисту, що дає змогу виправдовувати будь-які деструктивні дії. Таким чином, діяльність терористів набуває характеру деструктивної самореалізації. При цьому через заперечення світу зароджується нова концепція впевненості у своїй правоті, яка зводить до мінімуму можливості позитивного психологічного впливу на терористичну групу і окремого терориста. Як правило, деформована правосвідомість виникає не тільки на основі індивідуальних психологічних настанов, а й на ґрунті тоталітарних ідеологій, релігійних культів, в яких закладено у різних формах ксенофобські ідеї. У кінцевому результаті виникають релігійні і політичні деструктивні культури як система світогляду та світосприйняття. В основі їх детермінації лежать етнопсихологічні, релігійні та класові суперечності, пов'язані з конфліктами різних етносів, класів та конфесій. Ядро деструктивних культів складають, як правило, щирі фанатики, готові йти на смерть заради

своїх переконань. Отже, їх участь у терористичній діяльності є засобом парадоксальної адаптації до реальної соціальної дійсності.

Можна з великою часткою впевненості стверджувати, що терористи мають доступ до багатьох досягнень сучасної науково-технічної революції і можуть використовувати їх у своїх злочинних діях. Вони застосовують інформаційні технології та можливості розгалуженої банківської системи. Залишається загроза використання ними зброї масового ураження, насамперед хімічної та бактеріологічної. Терористи розроблюють (або використовують вже існуючі у комунікаційному просторі) сценарії застосування відносно доступних і дешевих технологічних розробок, наслідки застосування яких з руйнівною метою можна порівняти з наслідками війни. Вони здатні вплинути на загальнонаціональний рівень свідомості і «перепрограмувати» націю на неадекватну поведінку, наприклад, викликати ненависть до деяких соціальних груп або цілих народів. Так, тільки за три дні після вибуху в квітні 1995 р. федерального будинку в Оклахома-Сіті у США було вчинено 222 напади на мусульман [4, с. 16]. Тобто, деформації правосвідомості можуть поширюватися серед пересічних громадян під впливом трагічних подій, що у свою чергу призводить до антисоціальної поведінки окремих осіб або цілих громадських груп. Природа тероризму є дивною сумішшю конспірації і прагнення до широкого висвітлення своїх дій у ЗМІ, щоб вони одержали якомога більший резонанс, вплинули на значну частину населення і за допомогою залякування сприяли б впливу на уряди. У цю систему вписуються і такі дії, як оприлюднення різного роду маніфестів, декларацій, комюніке, листівок через ЗМІ. Усе це стає невід'ємною складовою терористичних операцій.

На сучасному етапі чітко визначилася кінцева мета терористичних сил: дестабілізація становища у світі, докорінні зміни глобального характеру міжнародних зв'язків і відносин, утвердження політичного панування реакційно-расистських ідей. Можна констатувати, що терористи ведуть боротьбу у багатьох напрямках, одним з яких є намагання змінити свідомість людей, впевнити їх у тому, що нехтування мораллю, правами та свободами інших осіб є нормальним явищем.

Як показує аналіз терористичних акцій, вони здебільшого вчинялися з використанням прикриття легального характеру. Сюди слід віднести дипломатичні зв'язки, різного роду контакти з політичними інститутами держав, політичними партіями і громадськими організаціями. Значну підтримку терористичні організації одержують від реакційних релігійно-політичних сил і рухів, а також мафіозно-кримінальних кланів і груп, що мають міжнародний характер.

База сучасного тероризму, на жаль, має тенденцію до постійного розширення. Однією з причин цього явища є суспільні суперечності і конфлікти,

викликані майновим і соціальним розшаруванням. Так, Р. Дарендорф писав, що нерівність та влада продовжують бути могутніми чинниками зіткнення інтересів і боротьби [5, с. 47]. У свою чергу, Пак Хан Хун на матеріалах 62 країн світу зробив висновок про те, що нерівність у прибутках — найважливіша причина політичного насильства [6, с. 8].

Висновки. Носіями деформованої правосвідомості частіше за все стають люди, невдоволені своїм соціально-економічним становищем і є більш схильними до протиправної поведінки.

У той же час найважливіший висновок щодо аналізу деформованої правосвідомості як підґрунтя сучасного політичного тероризму зводиться до того, що цей феномен аж ніяк не є продуктом певної етнічної чи релігійної культури, він має універсальне значення. Тероризм — явище інтернаціональне, що не має громадянства і релігійної ідентичності. Разом з тим він може приймати різні форми: священної війни, класової боротьби, національного відродження. Однак, які б зовнішні атрибути не використовував тероризм, його сутність залишається антигуманною. Стратегії тероризму дискредитують будь-яку ідею, руйнують будь-які шляхетні цілі, шлях терору — це завжди шлях деградації. На нашу думку, аби запобігти поширенню деструктивної правосвідомості у будь-якій країні, зокрема в Україні, необхідно активніше боротися зі злочинністю, забезпечити правову і соціальну захищеність населення, надати рівні можливості в одержанні освіти, медичному обслуговуванні усім верствам населення незалежно від соціального становища та етнічного походження. Держава через систему освіти та виховання повинна формувати певні цінності і настанови щодо запобігання появу злочинних мотивів у способі життя та поведінці громадян (особливо молоді), обмежити пропаганду і романтизацію злочинних форм поведінки у ЗМІ, теле- та відеопродукції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ліпкан В. А. Тероризм: юридична дефініція та зміст / В. А. Ліпкан // Тероризм і боротьба з ним. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників / під ред. А. І. Комарової, Ю. В. Землянського, В. О. Євдокімова та ін. — К., 2000. — Т. 19. — С. 50—86.
2. Глобалізація і безпека розвитку : [монографія] / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін. ; кер. авт. кол. і наук. ред. О. Г. Білорус. — К. : КНЕУ, 2001. — 733 с.
3. Остроухов В. В. Філософські проблеми дослідження насильства і терору / В. В. Остроухов, В. В. Блищенко. — К. : Укр. Центр духов. культури, 2000. — 248 с.
4. Waxman Dov. Terrorizing Democracies / Dov. Waxman // The Washington Quarterly. — 2000. — Vol. 23. — № 1. — 128 p.
5. Darhrendorf R. The Modern Social Conflict: an Essay on the Politics of Liberty / R. Darhrendorf. — L., 1988. — 247 p.
6. Midlarsky M. Inequality and Contemporary Revolutions / M. Midlarsky — Denver, 1986. — 388 p.

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ТЕРРОРИЗМ КАК ИНДИКАТОР ДЕФОРМИРОВАННОГО ПРАВОСОЗНАНИЯ

Калиновский Ю. Ю., Кальницкий Е. А.

Рассматривается политический терроризм как индикатор деформации правосознания, акцентируется внимание на особенностях способа мышления и мотивационных механизмах носителей такого типа мировосприятия. Доказывается, что деформация правосознания возникает на основе не только индивидуальных психологических установок, но и тоталитарных идеологий, религиозных культов, где в разных формах заложены ксенофобские идеи, на почве которых возникают религиозные и политические деструктивные культы как деформированные системы мировоззрения и мировосприятия.

Ключевые слова: политический терроризм, деформация правосознания.

POLITICAL TERRORISM AS INDICATOR OF THE DEFORMED SENSE OF JUSTICE

Kalinovskiy Y. Y., Kal'nitskiy E. A.

Political terrorism as indicator of deformation of sense of justice is examined, attention on the features of way of thinking is accented and motivational mechanisms of transmitters of such type of perception of the world. It will be that deformation of sense of justice arises up not only on the basis of the individual psychological settings but also on soil of totalitarian ideologies, religious cults, which the ксенофобські ideas on soil of which there are religious and political destructive cults as deformed systems of world view and perception of the world stopped up in different forms are in.

Key words: political terrorism, deformation of sense of justice.

УДК 130. 2:128:141. 32

О. М. Городиська, кандидат філософських наук, доцент

ПРОБЛЕМА ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОГО БУТТЯ У СУЧАСНІЙ КУЛЬТУРІ

Розглянуто можливість філософського осмислення проблеми індивідуального буття людини на сучасному етапі розвитку культури. Виявлено деякі варіанти розуміння людської екзистенції, а також визначено та порівняно певні стратегії побудови людиною свого буття, його осмислення та перспектив. Особливу увагу звернено на екзистенцію «ненормального» та можливості її розуміння.

Ключові слова: екзистенція, план іманенції, міф, сучасна культура, приватне філософування.

Актуальність проблеми. Сьогодні не існує магістральної лінії у філософії, не існує визначеності у напрямках і школах, а приватне філософування втратило звичний для класичного розуміння теоретичний, концептуальний, науковоподібний характер. Діагностувати наші актуальні становлення є справою філософії, й філософ завжди виступав як винахідник нових іманентних способів буття. Для філософії винайти новий спосіб буття означає створити концепт, який повноцінно осмислював би його. Певною мірою мислити власне й означає бути, існувати, проте через тривалу історію розвитку європейської філософської думки, після спроб раціонально й ірраціонально осмислити буття людини ми одержали багато концептів, але не розуміємо, де їх розташувати, бо ми втратили план іманенції [1, с. 132]. Можливо, у цьому не було б ніякої трагедії, але індивідуальне буття є абсолютним планом іманенції, виявом безкінечності тут і зараз, яке може не містити у собі нічого раціонального. Саме через це питання про пошук індивідуальних стратегій філософського осмислення індивідуального буття є актуальним.

Не можна сказати, що подібному питанню не присвячено досить цікаві роботи, проте в них висвітлюються лише окремі поняття, підходи. Із їх авторів можна назвати Ж. Дельоза, Ф. Гваттарі (поняття «план іманенції»), дослідників сучасного соціокультурного середовища (М. Фуко, Ж. Багай, Ж.-Ф. Ліотар, М. Бланшо), а також філософів-екзистенціалістів, серед яких треба згадати представників екзистенційного напрямку в психоаналітичній традиції, оскільки у нашій роботі особливу увагу приділено екзистенції «ненормальній», як її розуміли Л. Бінсвангер та Р. Ленг. Антропологічний аспект цього питання розглядався у роботах О. М. Фрейденберг, Ю. В. Чернявської, О. О. Власової та ін. Однак говорити про усталену традицію у визначеному питанні не доводиться.

Метою цього дослідження є пошук оптимальних варіантів філософського осмислення, визначення плану іманенції, який для кожної людини фактично є її екзистенцією. Саме до поняття «план іманенції» хочеться звернутися уперше. План іманенції є не просто основою філософського осмислення, він є основою індивідуального буття, його екзистенційним джерелом. Його неможливо співвіднести ні з чим, лише із безкінечним рухом, з якого й складається будь-який спосіб думки. У полі іманенції усе охоплено цим рухом, тому не залишається місця ні для суб'єкта, ні для об'єкта, бо сам горизонт думки знаходиться у русі. Такий спосіб думки є близьким до міфологічного типу мислення, а поле іманенції дуже нагадує феномен хаосу. Саме тому поки ми перебуваємо у полі іманенції, ми фактично є присутніми у царині передфілософського осягнення буття, при максимальному наближенні до таких явищ, як марення, патологічні процеси, езотеричні досвіди, сп'яніння, трансгресії [1, с. 57]. На перший погляд, таке розуміння поля іманенції не має нічого спільного із філософією, проте таке нефілософське розташовано у самому серці філософії, глибше за неї воно пов'язано із людською екзистенцією, причиною будь-якого осмислення.

На нашу думку, аналогія із міфологічним типом мислення дуже добре розкриває особливості сучасної культурної ситуації взагалі, тому доцільно розглянути питання про характер сучасної екзистенції докладніше. Екзистенція людини тісно пов'язана із розумінням своїх можливостей та меж, однак сучасна культура нівелює більшість орієнтирів, культурних кордонів, і це не може не вести до ускладнення процесу самоідентифікації людини. Саме в цьому і полягає найсуттєвіший момент збігу екзистенції людини сучасної та екзистенції людини міфу. Увесь світ, що бачила людина традиції (міфу), був штучним, створеним наново свідомістю цієї людини як абсолютно самостійне буття. При цьому те, що зазвичай вважається дійсністю, ігнорується, і це природно призводить до існування, так би мовити, двох буттєвих просторів, паралельних та, як правило, ворожих один одному. Мислення людини, яка живе у подібній ситуації, характеризується відсутністю звичного причинно-наслідкового ряду та симбіозом минулого із теперішнім [2, с. 23]. Подібність та безкінечна низка образів, символів, уявлень, а також смислів зумовлюють зовнішньо поверхневий характер такої екзистенції й одночасно роблять її схожою із екзистенцією сучасної людини. Власні смислові горизонти втрачаються, бо втрачають усякий сенс, — надто багато варіантів пропонується сучасною культурою, отже, виробляти свою систему смислів немає необхідності.

Та це поверхове враження. Внутрішні потреби людини не завжди можуть бути реалізовані саме через відсутність у неї того стрижня, який можна позначити як план іманенції. За безкінечною низкою зовнішніх образів виявляється порожнеча, яка ні на чому не базується, і людина, як ширмою, відгороджується ними від буття, що, як і для людини міфу, є надто ворожим та болісним, хоча й з інших причин. Людина традиції не мала змоги обживати реальність у чистому вигляді, оскільки не могла повноцінно її пізнавати, отже, дійсність була принципово чужою для неї. Сучасна людина надто занурена у світ інформації, хоча й не завжди достовірної, але наукоподібної і такої, що претендує на об'єктивність та універсальність. І це змушує людину фактично знову відтворювати власний, штучний світ уявлень із того, що пропонується ззовні, конструювати неоміфологічний простір життя, аби заховати свій внутрішній беззахисний світ від реальності, що стала надто нав'язливою.

Тут буде доречним згадати ще одну екзистенцію, яка поміж уже названих виглядає проваллям і плану іманенції, і звичної системи концептів, що захопили західну раціональність. Йдеться про екзистенцію «ненормальної» людини, тобто такої, що не підлягає певним законам раціональності, «нормальності». При розгляді питання про осмислення людиною свого буття проблема співвідношення «норми» та «ненормального» завжди залишиться і принциповою, і болісною, оскільки її не можна остаточно розв'язати. Як зазначав

Фуко, розум може конституювати себе тільки через протиставлення до нерозуму, а отже, усього, що не є раціональним. Вважається, що «нормальна» людина шукає впорядкованості, вона впевнена у своїй цілісності, для неї не існує загрози втратити власну самоідентичність. Людина із психічною аномалією, навпаки, завжди ризикує бути зрозумілою, розпорошеною, втратити свою слабку самість (а можливо, ніколи її не набути). Той, кого ми визнаємо ненормальним, є індивідом, який завжди піддає сумніву свою ідентичність та автономію, бо така людина створює свій приватний інтрасвіт, слабо структурований, унаслідок чого вона постійно перебуває у стані відчаю та саморуйнування [3, с. 41–58]. Проте «ненормальність» не слід розглядати як просту медичну патологію: це певна модифікація фундаментальної екзистенційної структури, «метаморфоза цього буття-у-світі» [4, с. 103].

Вивчення такої екзистенції не видається недоречним, оскільки у сучасному світі, коли людина стала продуктом біовлади, саме аномалії стають одним із варіантів реалізації людиною своєї екзистенції. Власне, йдеться про реалізацію людської свободи, про вихід за межі звичайного та «нормального», де можна виявити порожнечу (чистоту), яку заступає суспільний примус. Саме у цій царині чистоти лише й може по-людськи жити людина, тобто повною мірою реалізовувати свою свободу. Дивним чином така екзистенція, що природно ототожнюється із чимось граничним, перетворюється на межу, постає й як остаточне визначення культурного горизонту, хоча сама особистість при цьому втрачається. Така гранична постать, або образ, приречена поєднувати план іманенції та систему концептів, але через обов'язкову втрату себе, своєї ідентичності. Таку функцію й досі виконує «ненормальна» екзистенція.

Простір протокультури, тобто традиції (міфу), де раціональне мислення не було домінуючим і де розум, суб'єкт ще не перетворилися на об'єкт інтересу, був значною мірою придушений численними спробами людини впорядкувати своє життя за розумними принципами, на розумній основі. Саме це призвело, врешті-решт, до руйнування того первинного плану іманенції, який був умовою існування не тільки раціонального мислення, а й культури взагалі. План іманенції тут слід розуміти як чисту актуальність становлення, як вияв безкінечності тут і зараз. З часом чисте становлення перетворилося на мислення, і план іманенції було втрачено. Однак у межах культури саме екзистенція «ненормального» індивіда, яка принципово збігається із межею, є тим, що позначає можливість плану іманенції, оскільки така екзистенція завжди приречена на розпорошення, вона є чистим становленням чимось іншим.

Подібні явища, ще не визначені як аномальні, існували в кожній міфологічній традиції, й кілька з них можуть досить переконливо продемонструвати значення такої екзистенції-межі, істоти-межі для певної культури.

Один із найбільш яскравих образів серед європейських традицій — Протей. Ця істота є принципово невизначеною, вона здатна прийняти будь-яке

обличчя, будь-яку форму, тобто перетворитися на будь-що. Це істота, що «всюди проникає, всюди суне свій ніс» [5, с. 333]. Протей є істотою граничною, маргінальною, яка навіть ніколи не дізнається, ким вона була насправді. Та Протею це й непотрібно, оскільки його властивості дають йому можливість всюдиприсутності і безкінечного перетворення на щось інше. Це його призначення.

Пізніше в європейських традиціях виникає більш чіткий образ, що приймає частку межі, позначає край поля іманенції — постать людини-звіра. У міфі людина-звір (після звіра-тотема) постає перш за все як мисливець. Він повинен був забезпечувати виживання певної спільноти, та задля цього контакт мисливця із диким життям мав бути дуже щільним, і це надто наближало його до існування на межі небуття, тобто неосвоєного простору. У критській культурі сформувався образ хтонічного мисливця Загрея, кривавого демона полювання та ловця людських душ. Саме його ім'я значить «Великий мисливець», «Великий ловчий» [6, с. 143]. Він був прообразом Діоніса, теж славетного мисливця, проте сповнення людини цим божеством могло привести як до благодаті, так і до будь-яких аномалій, наприклад, кінантропії та лікантропії, які пізніше було визнані хворобливими маніями [7, с. 322]. З часом, уже починаючи з раннього Середньовіччя, з'являються воїни-звірі, які також забезпечували виживання общини, підтримували порядок. Однак вони викликали презирство, їх лякалися, хоча й визнавали необхідність їх існування. Кельтська та германська традиції перетворили давнього мисливця на воїна-звіра, який став утіленням звіриного єства. Для них сам звір є наставником, перемога над ним є ритуалом передавання могутності, коли переможений звір не вмирав, а втілювався у своєму вбивці. У битві такі воїни були непереможні, бо їх відрізняли невтомність та невразливість [8, с. 112–113]. Воїни-звірі забезпечували світовий порядок, та при цьому з нього виключалися, тобто підлягали деперсоніфікації, втраті своєї ідентичності.

З часом, переважно через посилення християнської ідеології, людина-звір (воїн) поступово одержує негативне значення, на ньому виникає тавро чужинця, небезпечної істоти. З XI ст. навіть у скандинавських джерелах поняття «берсерк» та «вікінг» (вигнанець) одержують лише негативну оцінку [8, с. 122]. Звідси починається забуття людини-звіра, хоча, як не дивно, вона ніколи не зникла і, мабуть, не зникне із свідомості європейської людини. Цікаво, але з того часу екзистенція такої людини-звіра нібито проникає до свідомості кожної людини, приймає дивні форми, по-різному виявляється. Цей образ теж підпав під згубний вплив раціоналізації, й найбільш рельєфно це можна побачити вже в літературній традиції Європи. Таке поглинання людини звіром відтворено в романі Еміля Золя «Людина-звір», в якому нова людина, захоплена зненацька власними афектами, перетворюється на чудовисько,

незрозуміло побудовану тварину, чисто звірине начало, в якому знищено усе людське. Голос звіра не переборює людський, просто сама людина перестає існувати. Після специфічного оброблення прогресом та раціоналізацією екзистенція людини-звіра надійно оселяється в серцях, фантазіях людини, проникає дивною суперечністю до людських прагнень, які поєднують бажання та вбивство, жорстокість та бажання страждань, панування та низькопоклонство, ображення та приниження [9, с. 360]. Золя дуже переконливо зобразив бунт людини-звіра, показав увесь трагізм «нової» людини, яка отруїлася собою, втративши надію на звільнення.

Подібних образів, які позначали б існування плану іманенції, досить багато, проте сучасна людина будь-які з них може сприймати лише поверхово, як зовнішню форму, без притаманного їм змісту. Це зумовлено тим, що у спробі охопити чи засвоїти чистий план іманенції людина буде змушена зануритися до глибин буття та основ культури, але це може справити згубний вплив на особистість. До того ж у сучасній культурі набагато зручніше використовувати вже створені кліше, а не намагатися перетворити власне буття на процес безперервного становлення, створення нових смислів, процес приватного філософування, яке завжди повинно починатися з проживання власної екзистенції.

Виникає враження, що філософія взагалі не здатна на теперішньому етапі охопити, осмислити індивідуальне людське буття. Однак для цього кожна людина повинна стати сама собі філософом, бо тільки так може відбутися поєднання власної екзистенції людини та тих концептів, які, наповнюючи це поле іманенції, відтворюють на понятійному рівні результати осмислення людиною свого буття.

Філософія завжди витікає із деякої інтуїції, яка просто розгортається у концептах. Інтуїція саме є глибинним, цілісним способом осягнення буття, а план іманенції існує як поле руху інтуїції. За таких обставин важко зрозуміти, що план іманенції можна було б уявити інакше, ніж таким, що завжди передбачає дещо нефілософське. Він є принципово незбагненим навіть найбільш загальними розумовими методами, тому цілком зрозумілим є перехід до приватного філософування як до єдиного можливого шляху адекватного осмислення буття. Проте приватне філософування кожного разу по-новому осмислює проблему актуального становлення, створюючи єдину можливу в кожному окремому випадку життєву стратегію.

Висновки. Приватне філософування є не просто виразом сучасної культурної ситуації, тільки воно здатне повною мірою розкрити план іманенції, а це означає відкриття нових культурних і життєвих горизонтів. При цьому найважливішим є не втратити відчуття самого становлення, яке є не історичним, а подієвим, тобто унікальним. Певною мірою буття окремої людини, буття як становлення співвідноситься із ніцшеанським розумінням неісторичного, яке є подібним до туману, що охоплює усе навкруги: тільки у ньому

можливе зародження життя, і якщо цей туман розпорошиться, життя може увратися [10, с. 164]. Цей образ дуже добре висвітлює сутність плану іманенції: він є чистою потенцією, яка, навіть за умови сильних інтуїтивних посилів, далеко не завжди піддається концептуальному розумінню. Тобто йдеться про те, що філософське осмислення індивідуального буття остаточно зводиться до приватного філософування, яке може набути будь-яких форм, навіть перетворитися на втілення, становлення, на чистий процес.

ЛІТЕРАТУРА

1. Делез Ж. Что такое философия? : пер. с франц. / Жиль Делез, Феликс Гваттари. — М. : Ин-т exper. социологии ; СПб. : Алетейя, 1998.
2. Фрейденберг О. М. Введение в теорию античного фольклора. Лекции // Фрейденберг О. М. Миф и литература древности / О. М. Фрейденберг. — М., 1978. — С. 7–169.
3. Лейнг Р. Д. Разделенное «Я» : пер. с англ. / Р. Д. Лейнг. — К. : Гос. б-ка Украины для юношества, 1995.
4. Бинсвангер Л. Бытие-В-мире. Избранные статьи : пер. с нем Е. Сурпина / Л. Бинсвангер. — М. : КСП+ ; СПб. : Ювента, 1999.
5. Делез Ж. Симулякр и античная философия / Жиль Делез // Делез, Ж. Логика смысла. Фуко М. *Theatrum philisophicum* : пер. с франц. — М. ; Екатеринбург, 1998. — С. 329–365.
6. Лосев А. Ф. Античная мифология: в ее историческом развитии / А. Ф. Лосев. — М. : Гос. уч.-пед. изд-во Мин-ва просвещения РСФСР, 1957.
7. Иванов В. И. Эллинская религия страдающего бога / В. И. Иванов // Эсхил. Трагедии. — М., 1989. — С. 307–350.
8. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства : пер. с итал. / Ф. Кардини. — М. : Прогресс, 1987.
9. Фуко М. История безумия в классическую эпоху : пер. с франц. И. К. Стаф / М. Фуко. — СПб. : Унив. книга, 1997.
10. Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни : пер. с нем. / Ф. Ницше // Соч. : в 2 т. — М., 1996. — Т. 1. — С. 158–230.

ПРОБЛЕМА ФИЛОСОФСКОГО ОСМЫСЛЕНИЯ ИНДИВИДУАЛЬНОГО БЫТИЯ В СОВРЕМЕННОЙ КУЛЬТУРЕ

Городыская О. Н.

Рассмотрена возможность философского осмысления проблемы индивидуального бытия человека на современном этапе развития культуры. Выявлены некоторые варианты человеческой экзистенции, а также определены и сравнены некоторые стратегии построения человеком своего бытия, его осмысления и перспектив. Особенное внимание обращено на экзистенции «ненормального» и возможности ее понимания.

Ключевые слова: экзистенция, план имманенции, миф, современная культура, частное философствование.

THE INDIVIDUAL BEING PHILOSOPHICAL COMPREHENSION PROBLEM
IN MODERN CULTURE

Gorodiskaya O. N.

The individual being philosophical comprehension problem at the modern stage of culture development was considered in the article. Some types of human existence were revealed, and some strategies of human being building, its understanding and perspectives were defined and compared. Special attention was paid to the "abnormal" existence and to the possibilities of its understanding.

Key words: existence, immanence plan, myth, modern culture, private philosophising.

УДК 1: (13+130.2+130.3)

Л. М. Сідак, кандидат філософських наук, доцент

МОРАЛЬНА ДЕГРАДАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ОСНОВА
КОНФЛІКТНОСТІ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Розглянуто природу впливу егоїзму та утилітаризму на суспільні відносини та їх місце у виникненні конфліктів. Егоїзм та утилітаризм осмислено як чинники формування суб'єктивної сторони конфліктів, їх духовна основа, розглянуто як ознаку моральної деградації особистості. Зроблено висновок про те, що конфліктність ґрунтується на духовній ницості як джерелі різноспрямованих суб'єктивних інтенцій та готовності діяти в умовах конфронтації. Отже, конфліктність є виявом кризи саморозвитку особистості.

Ключові слова: саморозвиток особистості, егоїзм, утилітаризм, конфліктність, глобалізація, локалізація.

Актуальність проблеми. Економічна криза, що охопила увесь світ, повернула увагу до кризових явищ як феномену, зокрема до проблем, які ці явища репрезентують, і до їх глибинних причин. Історія свідчить, що двом світовим війнам передували масштабні економічні кризи. Це дає можливість припустити, що у світі все тісно пов'язано, що різні кризові явища можуть бути лише окремими виявами одного деградаційного процесу і мати спільний знаменник. Найбільш ймовірно, що ним є недосконалість духовного життя людей, яка виявляється у моральній деградації, невмінні любити, пізнати Істину. Отже, є підстави припустити, що глобальні проблеми сучасності, зокрема проблема конфліктності і воєн, кореняться у кризі духовній, насамперед моральній, та кризі саморозвитку особистості, які є спустошливими для усього буття — індивідуального, сімейного, соціального, економічного, по-

літичного. Вони можуть призвести до загибелі людства. Відтак, слід визнати необхідність осмислення глобальних проблем людства і з-поміж них моральної кризи, проблеми конфліктності та кризи саморозвитку особистості, при цьому їх слід розглядати як на особистісному, так і на соціальному рівнях.

Зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Осмислення глобальних проблем людства має стати філософсько-методологічним підґрунтям досліджень духовних проблем суспільства і особистості у галузях педагогіки, психології, соціології та ін. Нагальною потребою стало також дослідження феноменів саморозвитку та руйнації особистості як таких. А оскільки духовне життя особистості як об'єкт дослідження приховане від безпосереднього споглядання (навіть спостереження своїх власних почуттів, інтенцій, мотивів — справа не проста), методологічно важливим є спостереження його виявів у культурному, соціальному, економічному, політичному середовищах. І конфлікти, війни якнайкраще висвітлюють кризові явища в духовному бутті особистості.

Аналіз основних джерел і публікацій радянських вчених показує, що соціальні кризи розглядалися як вияви закономірних економічних суперечностей, котрі в принципі не могли бути розв'язані, а лише зняті в революційному синтезі. Зокрема, війни вважалися одним із засобів вирішення політичних завдань, які ґрунтувалися на економічних інтересах. Такі висновки частково мали рацію. Але логіка соціальних та економічних процесів змушує констатувати, що економічні інтереси і породжені ними конфлікти у своїй основі мають егоїстичні прагнення, тобто в основі конфліктів слід вбачати етичні й антропологічні чинники. Але заангажованість радянської науки вбачала егоїстичні прагнення лише у представників одного соціального класу і не визнавала зіпсованість людської природи взагалі. Недивно, що при осмисленні явищ розвитку, саморозвитку особистості та відповідно кризових, деградаційних процесів переважав функціональний підхід [3, с. 91–93].

Натомість Ф. Ніцше наголошував на тому, що основою соціальної і політичної кризи «західного» («буржуазного») суспільства є криза культурна. Він вбачав її вияви у перетворенні моралі та релігії на ідолів, тобто у невідповідності пануючих моральних і релігійних максим природі людини, інтересам саморозвитку особистості, її творчому самовираженню. Але Ф. Ніцше (як і марксист), заперечуючи «гнилу» західноєвропейську (буржуазну) культуру, вітав найнегідніше з того, що в ній було¹, те, до чого це загнивання мусило закономірно призвести. Йому здавалося, що достатньо зруйнувати усі старі культурні цінності, навіть заперечити цінність людського життя, і лю-

¹ Тобто піднесення до рангу чеснот егоїзму утилітаризму та нігілізму. Було цілком очевидно, що саме вони стануть інструментом самознищення буржуазної культури, і тому вважалося, що вони і розв'яжуть її основну проблему — кризу саморозвитку особистості. Ніцше пропагував саме егоїзм як інструмент створення «надлюдини».

дина одержить необмежені можливості саморозвитку, можливості перетворення на надлюдину. Це означає заперечення природи людини. Фактично Ф. Ніцше пропонував за допомогою воєн, революцій, бунтів перейти у нову історичну фазу — постлюдяну. Власне, «надлюдина» у Ф. Ніцше — це особистість, яка, втративши людську природу, одержала «надможливості».

Філософія Ф. Ніцше мала величезний вплив на європейську, а також російську, філософію та історію. І сьогодні ця тема цікавить дослідників. Так, про вплив Ф. Ніцше на С. Франка і взагалі на російську філософію йдеться у статті В. Поруса [6]. У ній, зокрема, наголошується: «Марксист Луначарський називав Ніцше... «радісним визволителем... від виснажливої хвороби совісті» [6, с. 52]. С. Франк теж пройшов через захоплення ніцшеанством, у якому насамперед вбачав критику духовної кризи, що виявлялася в егоїзмі та «надривному альтруїзмі», які за рахунок повноти власного духовного буття, саморозвитку особистості орієнтували на «суспільне благо» та «благо іншого», котрі розумілися виключно в утилітариському ключі [6, с. 53].

Отже, у 1902 р. С. Франк прочитував філософію Ф. Ніцше як протест проти кризи саморозвитку особистості, як критику ідеології, що сприймає людську особистість «гвинтиком», і альтруїзм як психологію людини-гвинтика [6, с. 52–53]. Є очевидним, що ця ідеологія корениться у західноєвропейській культурі, а радянські комуністи, мабуть, закономірно, через бунт проти неї і критику дійшли до її соціального втілення. Це доводить, що криза радянської культури була кризою культури західноєвропейської і дає можливість передбачити, що крах радянського суспільства був прологом руйнації західної цивілізації.

С. Франк від романтизації «надлюдини» як вищого ступеня духовного розвитку людства, від заперечення утилітаризму і вульгарного альтруїзму, закликів створити умови «для вільного розвитку всіх духовних здібностей людини» [6, с. 53] на підставі власного досвіду очевидця катастроф, викликаних західною культурою і ліберальним світоглядом, дуже швидко дійшов розуміння «нового досвіду наполегливості та могутності сил зла» як визначальної риси еволюції західної культури у ХХ ст. [6, с. 51]. У Росії після 1905 р. багато хто зрозумів це. Видатні філософи — автори збірника «Вехи», зокрема й С. Франк, попереджали про симптоми культурної катастрофи і запропонували інтелігенції усвідомити свою відповідальність за неї, визнати хибність основ свого світогляду [6, с. 54]. Але застереження не були почуті.

Вони не переставали лунати й пізніше: «Поєднати “надлюдину” з людством, повернути бунт проти культури на творення культури — завдання суперечливе і тому не має розв’язання» [6, с. 55]. Методологічну основу «Занепаду Заходу» О. Шпенглера можна охарактеризувати як «осмислення системної культурної кризи». Дж. Оруел та О. Хакслі прогнозували втрату людиною своєї природи. Вже наприкінці ХХ ст. О. Зинов’єв у своїй антиутопії (1996)

[1] прогнозував перехід історії людства в історію постлюдяну або «надлюдяну», «історію без сподівань». Він показав, що нове суспільство не може позбутися конфліктів і навіть воєн. Натомість воно їх ігнорує за допомогою атрофії душі, «моральної імпотенції»: «Офіційно вважається, що ми живемо без воєн ... ті наші операції ... які забирають сотні тисяч і навіть мільйони людей, війнами не вважаються». І при цьому й завдяки цьому вони пов'язані з організованою злочинністю і «навіть провокуються спеціально» правлячими силами [1, с. 74–75]. А «постлюдина» при збільшенні функціональних можливостей має мінімум позитивних емоцій, безрадісне, емоційно нейтральне, відчужено замкнене духовне буття. Зв'язок між конфліктністю та кризою саморозвитку особистості, якщо останній розуміти не в утилітариському ключі, а як наближення до повноти буття, прозорий. І прогноз невтішний: припинення саморозвитку призведе до краху західної цивілізації. Але характерно, що після цієї події можна буде говорити лише про народи, які врятувалися [1, с. 439].

Американський філософ Ф. Фукіяма аналогічно, навіть у тих самих термінах описуючи у книзі «Наше постлюдяне майбутнє: наслідки біотехнологічної революції» (2003) [9] майбутнє людства, вважає конфліктність явищем, характерним для старого, «людського» періоду історії, і сучасні конфлікти, як, наприклад, атаки 11 вересня 2001 р., «відчайдушними ар'єргардними акціями», які «з часом будуть придушені більш широкою хвилею модернізації» [9, с. 18]. Такі міркування змусили його зректися власної ідеї «кінця історії» і говорити про її відновлення у «постлюдяній» фазі. Підставою для цього є, на думку філософа, сучасна біотехнологічна революція, тобто збільшення тих самих утилітарних можливостей людства. Власне, позицію Ф. Фукіями (і Б. Юдіна) можна назвати «неоніцшеанською». Хоча вона й не заперечує, що основою кризових соціальних явищ є притаманна сучасній культурі орієнтація на утилітаризм, але ґрунтується на припущенні, що подальша орієнтація на утилітаризм та егоїзм, особливо у питаннях маніпулювання потребами людини (як суб'єктивними феноменами, інтенціями), призведе до їх подолання. Однак, на відміну від Ніцше, Ф. Фукіяма розуміє, що кардинальна зміна природи людини призведе до якісної деградації людства, а отже, саморозвитку особистості він вже не очікує.

Можна погодитися з таким твердженням: зараз виникла можливість настільки кардинально змінити природу людини, що постає запитання: що на нас очікує — продовження історії людства чи постлюдяна історія? [9, с. 18]. Можливості м'якого, «пастельного»¹, але більш глибинного, ґрунтового впливу на людину, які виникають завдяки саме біотехнологічній революції,

¹ Про те, що орієнтування на більш «лагідне» маніпулювання людиною (на особистісному і соціальному рівнях) є реальністю, свідчать «оксамитові» революції, які відшуміли від Балкан до Алатоо.

передбаченій ще 70 років тому О. Хакслі у «Прекрасному новому світі». До речі, загрозу людині з боку таких технологій відчував ще Е. Фром [8, 154–155]. Натомість Ф. Фукіяма вважає, що зло стане не таким очевидним, оскільки ніхто не страждатиме, а кожен одержуватиме те, що хоче [9, с. 19]. Але самі бажання будуть прогнозованими, наслідком впливу. Світобачення, сумління, воля людини стають підконтрольними, а сама людина перестає бути собою, втрачає разом зі своєю природою та релігією власну цінність.

Ф. Фукіяма, віддаючи належне прогнозам про можливості інформаційних технологій, поданих Дж. Оруелом в антиутопії «1984», надає перевагу прогнозам О. Хакслі щодо політичного і культурного майбутнього людства. Але вплив інформаційних і біоінформаційних технологій на людину, прогнозований А. С. Наріньяні [5], аналогічний описаним Ф. Фукіямою. Більше того, інформаційні технології і суто біологічні взаємоінтегруються. Характерно, що А. Наріньяні теж прогнозує створення нової людини, тобто зміни її природи.

Така можливість матеріалізується не завдяки тільки дисбалансу між природничими та гуманітарними науками, як вважає Л. Кисельов [2, с. 7], а й постійній втраті людиною власної свободи, небажанню бачити проблеми, чути власну совість. Але чи призведе втрата людиною своєї природи, моралі, культури, людяності до зменшення конфліктів? Хто визначатиме бажання постлюдини, і чи будуть вони вільними від егоїзму і прагнення використати кризи як випробуваний механізм маніпулювання людьми?

Формулювання цілей. У статті ставиться завдання на основі аналізу об'єктивних і суб'єктивних складових конфлікту як різновиду людської активності виявити їх глибинні причини, що дозволить одержати методологічну основу пошуків шляхів усунення конфліктності як характерної ознаки сучасного суспільства. Насамперед треба виявити, чи зменшують конфліктність та загрозу збройних протистоянь моральна і духовна деградація, утилітарність прагнень людини (основна парадигма сучасної цивілізації), її егоїзм. Водночас слід осмислити зв'язок саморозвитку особистості із соціальними проблемами, можливість людини самостійно збагачувати і формувати власне буття, мати життєві орієнтири, які ґрунтуються на моральному оцінюванні власної діяльності, та проблемами, які вона породжує.

Вся історія людства пронизана соціальними проблемами і невдалими спробами їх розв'язати. Суспільні вади у своїй основі — це недосконалість особистості, помножена на кількість членів спільноти. А боротися з ними намагалися майже винятково з допомогою вогню і меча, інквізиції та тюрем. Взагалі проблеми, які виникають в окремої людини і людства в цілому, в своїй основі одні й ті самі — це проблеми життя і смерті, вічності і безсмертя, істини, добра, краси. Вони завжди хвилювали й, сподіваємося, хвилюватимуть і людину, і людство, але насамперед людину як особистість, а потім — людство як колектив. Тому а пріоріті слід зазначити: тільки розв'язавши проблеми окре-

мої людини, забезпечивши її саморозвиток, можна розв'язати проблеми людських спільнот.

У соціальній практиці людство впадає у дві крайності: або за рахунок суспільства недооцінюється, заперечується людина, або за рахунок людини (чи групи людей) потерпає суспільство. Чому ж майже недосяжно залишається повна гармонія між особистістю і суспільством? Ідеальною є така спільнота, в якій особистість і суспільство (колектив) доповнюють і підтримують одне одного, сприяють обопільному розвитку, в якій кожен духовно споріднений з усіма й усі — з кожним. Тобто ідеальне суспільство — це єдиний організм, в якому кожен його член — органічна частина, як органічною частиною цілого є кожен член людського організму.

Уявімо, що у людському організмі один з органів перестане «слугувати» іншим, тобто виконувати свої функції, а навпаки, прагнучиме одержати від інших якомога більше, безмежно розростися за рахунок інших. Такі орган і організм у цілому слід визнати хворими. До хворого органу застосовують терапевтичні чи хірургічні заходи, які примушують його зменшити негативний вплив на весь організм. Але у будь-якому разі лікування шкодитиме іншим органам. В організмі вже не буде ідеальної гармонії. Остання може бути порушена і в інший спосіб: якщо певна проблема (наприклад, утома, голод та ін.) ігноруватиметься, а сигнали про неї штучно блокуватимуться (наприклад, наркотиком). Так можна досягти стану, коли відсутність гармонії штучно поєднуватиметься з відчуттям насолоди, ейфорії. Це тільки прискорить руйнування організму. Такий стан можна порівняти із застосуванням біоінформативних технологій, про які йшлося в антиутопіях О. Хакслі та Дж. Оруела, дослідженнях А. С. Наріньяні, Ф. Фукіями та ін.

У суспільстві аналогічна поведінка його членів — намагання скористатися певними ресурсами за рахунок обмеження доступу до них інших та прагнення штучно відвернути увагу від проблем (наприклад, наркотизацією суспільства, обманом чи ініціюванням конфлікту) — викликається егоїстичним спрямуванням духовної активності або просто егоїзмом. Для обмеження егоїзму членів суспільства застосовується комплекс заходів, які примушують їх тією чи іншою мірою служити суспільству і приборкувати свої егоспрямовані забаганки. Але ці заходи ніколи не досягають своєї мети повністю і завжди шкодять суспільству. Отже, егоїзм членів спільноти унеможливує в ній гармонію і перешкоджає саморозвитку особистості. Водночас подолання егоїзму особистості — це проблема саморозвитку.

Але застосування сугестивних технологій, наприклад, у комерційній рекламі чи під час передвиборчих кампаній, намагання створити завжди задоволених істот, як це пророкують О. Хакслі або О. Зинов'єв, чи наркотизація суспільства — це водночас орієнтація на егоїзм і посягання на свободу особистості, що перешкоджає саморозвитку. Це досить небезпечна справа, яка, позбавляючи людину сенсу існування, позбавляє сенсу історію людства й уне-

можливе її. Тому Ф. Фукіяма помиляється, визнаючи можливість існування позбавленої сенсу постлюдяної історії: можлива або історія людини і людства, або ніяка неможлива.

Ще однією спробою розв'язати соціальні проблеми вважається глобалізація або протилежна їй локалізація суспільства. Обидві тенденції є давніми, як і саме людство. Перша виявлялася в намаганнях створити імперії, об'єднати народи в одну спільноту, в той чи інший спосіб усунувши міжнаціональні, міжконфесійні, економічні суперечності різних регіонів. Їх аксіологічною основою були і є особа імператора, римське громадянство, «нова історична спільнота — радянський народ», «загальнолюдські цінності» тощо. Але подібні спроби завжди завершувалися глобальною кризою, смутою. Зворотна тенденція виявлялася у сепаратизмі, ізоляції, воєнних та економічних змаганнях із сусідами. Історична доля суспільств, побудованих на таких засадах, не менш трагічна. Спільність історії спонукає шукати подібність природи суспільств, побудованих на засадах і глобалізації, і локалізації. Перше, що впадає в очі, — це застосування для створення спільнот і утримання їх від розпаду примусу, «вогню і меча», інквізиції і суду, права, умовно кажучи — «хірургічних» і «терапевтичних» заходів обмеження егоїзму членів суспільства. Отже, спільним знаменником кризових явищ «глобалізованих» та «локалізованих» суспільств є егоїзм.

Чи принципово відрізняється їх природа? Глобалізація означає об'єднання життєвого простору (соціального, економічного середовища тощо) з метою усунення перешкод виявам людського егоїзму, що в етиці репрезентується як релятивізм. Локалізація — це лише просторове, географічне обмеження егоїзму, але вона не усуває самого егоїзму, викликаних ним суперечностей, принципу «людина людині — вовк» тощо. Якщо пацюків помістити у невеликий мішок, то невдовзі у ньому залишиться лише один, найбільший, який виріс і набрався сил за рахунок інших. Якщо ж мішок перетворити на величезний ізольований котлован та наповнити його більшою кількістю пацюків, процес буде більш тривалий, а фінал — незмінним. Тільки останній пацюк буде ще більшим і сильнішим. У цьому і полягає відмінність між глобалізацією і локалізацією спільнот, організованих на засадах егоїзму. А якщо ресурси можуть відновлюватися в обмеженій кількості, то в умовах глобалізації зростуть сила і небезпечність окремих егоїстів. Але й локалізація не зможе розв'язати цю проблему.

У наш час спостерігається катастрофічне збільшення виявів егоїзму й утилітаризму. Тому локалізація суспільства (зокрема, націоналізм) неспроможна розв'язати соціальні, економічні та інші проблеми, що постали перед людиною і суспільством, а глобалізація світу, тобто усунення географічних, митних, правових обмежень, робить їх ще більш небезпечними, глобальними. У будь-якому разі слід визнати, що їх подолання можливе лише за умови зміни духовного, передусім морального, середовища, а отже, саморозвитку членів суспільства.

Найнебезпечнішим видом соціальних проблем є конфлікти, тобто зіткнення протилежних інтересів, поглядів, бажань, прагнень, що викликають супе-

речки, боротьбу суб'єктів конфлікту. Отже, конфлікт має дві сторони: об'єктивну — наявність протилежних інтересів, поглядів, прагнень тощо та суб'єктивну — їх усвідомлення і готовність суб'єктів конфлікту діяти в умовах суперечки, боротьби, ускладнень тощо. Для того щоб морально оцінити конфлікт, слід визначити його ставлення до повноти буття і ступеня самореалізації суб'єктів конфлікту, інших членів соціуму, цілої спільноти, тобто до ступеня гармонії кожної особистості і суспільства в цілому як колективу. Одразу зазначимо, що не більше як один спосіб самовизначення особистості чи колективу (спільноти) може наближати до абсолютної гармонії, тобто бути визнаний благом, шляхом до досконалості.

Отже, наявність протилежних інтересів, прагнень свідчить про егоїзм членів суспільства. Егоїзм є спрямуванням духовної активності на власне буття. Тому попередню думку можна висловити й інакше: об'єктами конфліктів є такі відносні цінності, як власність і матеріальні блага, влада, соціальний престиж, освіта, ідеологія тощо, а підґрунтям — прагнення пережити, усталювати або поглиблювати певні духовні акти, що з ними пов'язані. Наприклад, влада може мати позитивну цінність. Якщо владні відносини ґрунтуються на ототожненні власного буття з буттям суспільства, повноти власного буття — з гармонією буття суспільства, то влада буде соціальним інструментом, спрямованим на гармонізацію спільноти, служіння суспільству чи іншій спільноті. Це унеможливить егоїзм і водночас конфлікти. Так, в одній давній українській легенді йдеться про те, як тільки після усвідомлення княжичами того, що кров князя належить його народові, старий князь визнав дітей своїми нащадками. Якщо владні відносини ґрунтуються на прагненні їхніх суб'єктів усталити чи досягти переживання значущості власної особистості чи прагненні збільшити власні статки тощо, тобто на егоїзмі, цінність влади обов'язково матиме негативну складову і конфлікти будуть неминучі.

Нерідко конфлікт мотивується характерним для певної культури чи субкультури сталим моральним оцінюванням тієї чи іншої відносної цінності. Так, сутнісними рисами сучасної західної культури, з одного боку, є владний авторитет, який апелює тільки до своєї влади, та авторитет свободи самовизначення особистості незалежно від її досконалості, розвитку, зокрема морального (вважається, що судження і дебати щодо цінностей не мають раціонального обґрунтування, а виражають необмежену волю суб'єкта) — з другого. Е. Макінтайр зазначає, що завдяки соціальному втіленню такої ідеології (емотивізму) кінцеві цілі діяльності сучасної людини (наприклад, функціонування підприємства — у менеджера, демократія — у політика та ін.) вважаються первісно визначальними і недосяжними для дослідження чи критики [4, с. 41–44]. Якщо використати стиль С. Франка, можна сказати, що підприємство, прибуток і демократія перетворені на кумирів. Така ситуація об'єктивно породжує конфлікти.

Отже, говорячи про об'єктивну сторону конфліктів, слід мати на увазі, що вона ґрунтується на зіпсованості духовного буття особистостей і суспільства в цілому як джерелі різноспрямованості суб'єктивних забаганок, прагнень (тобто моральній нищості). Наприклад, в Арістотеля моральні правила — це елемент системи, котра включає людину як вона є; природу людини, тобто якою має бути людина добродесна; власне мораль як засіб перетворення першого на друге. Свідчення про можливість обожнення людини, досягнення нею повноти буття становить основу Євангелія і християнської моралі¹. Сучасна європейська традиція заперечила моральний ідеал, досконалу особистість, створила кумирів із цінностей відносних і тому традиційні моральні приписи, успадковані від арістотеле-християнської традиції, видаються штучними і необґрунтованими.

Але суперечності, зумовлені еґоїстичними прагненнями, ще не тотожні конфлікту. Він можливий, якщо його суб'єкти їх усвідомлять і виявлять специфічну суб'єктивну реакцію — розпочнуть протидію своїм опонентам, боротьбу. Якщо принаймні один із суб'єктів конфлікту обере альтернативну поведінку: не розпочинати конфлікт, а розв'язувати суперечність в інший спосіб, то конфлікт неможливий. Відтак, конфліктність сучасного світу свідчить про те, що у переважній більшості випадків еґоїзм доповнюється невмінням або небажанням людини усвідомлювати аморальність конфліктів. Найчастіше суб'єкти конфлікту не беруть до уваги його моральний аспект, адже цінність мети діяльності, як щойно зазначалося, вважається визначеною а рґіогі. Отже, соціальний конфлікт завжди є виявом моральної деградації і яскравим прикладом конфлікту морального. Останній завжди ґрунтується на конкуренції моральних оцінок відносних цінностей.

Найнебезпечнішою з відкритих протистоянь, одним із найбільших виявів нищості, зла є війна. Її аморальність не викликає сумніву. Багатокітковий досвід доводить, що моральна нищість не може оминати жодного з учасників війни, що за великим рахунком справедливих воєн майже не буває. Але попри очевидність аморальності війни люди свідомо знову й знову вдаються до неї як до засобу розв'язання конфліктів і взагалі проблем. Чому це відбувається? Можлива лише одна достовірна відповідь: люди осліплені еґоїзмом, і війна не є для них питанням морального вибору; мета, якої прагнуть досягти за допомогою війни, видається самоцінною і виноситься за межі морального оцінювання. При цьому люди можуть зазнавати страждань від усвідомлення морального зла війни і збройних конфліктів, але це не стає мотивом їх діяльності. Зло доповнюється ще й моральним конфліктом, який не має розв'язання.

У промові перед випускниками військово-морської академії 25 травня 2001 р. президент США Дж. Буш зазначив, що Збройні сили США використовуватимуться тільки відповідно до американських цінностей. Отже, приводом для війни може стати неприйняття американських цінностей і відсто-

¹ Погляди Арістотеля далеко не завжди узгоджуються з Євангелієм, тому говори-мо виключно про традицію розуміння моралі як ставлення до повноти буття, а вже у розумінні цієї повноти починаються суттєві розбіжності.

ювання своїх. А вони пов'язані насамперед з релігією і культурою. Самобутність культури і релігії народу може бути приводом для війни. Директор розвідувального управління Міністерства оборони США Т. Вільсон у промові «Глобальні загрози і виклики на перспективу до 2015 року» однією з головних загроз назвав протидію волі США. Водночас воля противника (тобто народу — носія самобутньої культури) виявилася основною мішенню й у Перській затоці, й у Косово. Очевидно, що подібна моральна позиція спирається на примітивні критерії, притаманні етиці Ф. Ніцше. Лише «надлюдина» перетворюється на «наддержаву», а «ниці верстви людства» — на «країни-ізгої». І тому недивно, що моральне оцінювання війни взагалі не береться до уваги, а може бути й відсутнє. Власна воля, власний егоїзм уявляються самоцінними. Це свідчить про моральну деградацію. Так, й оцінювання та воля свого народу беруться до уваги лише тому, що можуть перешкодити планам створення «нового» порядку, а не для перевірки досконалості власного рішення, і через це вони стають об'єктом впливу, сугестії. І збільшення можливостей впливу, якщо не подолати моральну ницість, духовну нерозвиненість його суб'єктів, тільки збільшує загрозу та ймовірність конфліктів.

Така позиція характерна на лише для «наддержав». За даними Центру оборонної інформації США, з переліку воєн, що велись на кінець другого тисячоліття, 15 з них мали релігійні причини, вісім названі етнічними, шість пов'язані з наркотиками, п'ять викликані ідеологією, п'ять ведуться за незалежність і тільки дві — за територію. В усіх війнах матеріальні цінності відіграють не останню роль, але піднімає народи на війну власний егоїзм, помножений на моральну ницість. Війни вже ведуться не заради «національних інтересів» (дуже рідко війна, дійсно, може сприяти самореалізації нації), а заради принципів і ціннісних, насамперед моральних, орієнтирів. Мораль, яка тривалий час була засобом самовизначення, орієнтиром діяльності, видалася людям самоцінною. Заради неї самої люди готові вбивати людей, нищити культури. Власне, інша культура за умов моральної кризи стає об'єктом агресії. Яскравий приклад цього — події в Югославії. В останнє десятиліття ХХ ст. відбулися понад 200 збройних конфліктів, у яких загинули майже 40 млн людей. Здавалося б, морального виправдання цьому знайти не можна, але мільйони людей вже (чи знову) визнають за моральний обов'язок розв'язувати і вести війни.

Висновки. Конфліктність ґрунтується на зіпсованості духовного буття особистостей і суспільства в цілому, моральній ницості як джерела різноспрямованості суб'єктивних забаганок, прагнень та готовності діяти в умовах конфронтації, війни, бунту. Отже, конфліктність є виявом кризи саморозвитку особистості. І тому розв'язувати цю проблему слід починати зі створення умов і стимулювання саморозвитку особистості, що дозволить гідно розв'язувати і соціальні проблеми. Найголовніша проблема сучасного світу полягає в тому, що у переважній більшості випадків егоїзм доповнюється невмінням чи небажанням людини усвідомлювати аморальність конфліктів,

недосконалість власних ціннісних орієнтирів. Тому основою успішного саморозвитку в сучасних умовах може бути тільки розвиток моральний.

За умови кризи саморозвитку особистості збільшення технологічних можливостей людини, зокрема можливостей впливу на людину, формування її духовного світу за допомогою біоінформаційного впливу робить конфлікти більш небезпечними і більш ймовірними, а продовження історії людства — менш вірогідним. І якщо не подолати кризи моральну, кризи саморозвитку особистості, то соціальні конфлікти, війни можуть стати вірогідним інструментом самознищення людства. Натомість очікування відновлення історії у будь-якій постлюдяній фазі є позбавленим сенсу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зиновьев А. А. Глобальный человек / А. А. Зиновьев. — М. : Алгоритм ; Эксмо, 2006. — 448 с.
2. Киселев Л. Л. От редуционизма к интегратизму / Л. Л. Киселев // Человек. — 2003. — № 4. — С. 7.
3. Лозовой В. А. Самовоспитание личности: философско-социологический анализ / В. А. Лозовой. — Харьков : Основа, 1991. — 207 с.
4. Макінтайр Е. Після чесноти: Дослідження з теорії моралі : пер. з англ. / Е. Макінтайр. — К. : Дух і літера, 2002. — 436 с.
5. Нариньяни А. С. Между эволюцией и сверхвысокими технологиями: новый человек ближайшего будущего / А. С. Нариньяни // Вопр. философии. — 2008. — № 4. — С. 3–17.
6. Порус В. Н. С. Л. Франк: антиномии Духа как основания культуры / В. Н. Порус // Вопр. философии. — 2008 — № 1. — С. 51, 64.
7. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм // Душа человека : перевод. — М. : Республика, 1992. — С. 13–108.
8. Фромм Э. Искусство любить / Э. Фромм // Душа человека : перевод. — М. : Республика, 1992. — С. 109–178.
9. Юдин Б. Г. О человеке, его природе и его будущем / Б. Г. Юдин // Вопр. философии. — 2004. — № 2. — С. 16–28.
10. Fukuyama F. Our Posthuman Future : Consequences of the Biotechnology Revolution. Farrar, Straus and Giroux / F. Fukuyama. — N. Y., 2002.

МОРАЛЬНАЯ ДЕГРАДАЦИЯ ЛИЧНОСТИ КАК ОСНОВА КОНФЛИКТНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Сидак Л. Н.

Рассмотрена природа влияния эгоизма и утилитаризма на общественные отношения и их место в возникновении конфликтов. Эгоизм и утилитаризм осмыслены как факторы формирования субъективной стороны конфликтов, их духовная основа, рассмотрены как признак моральной деградации личности. Сделан вывод о том, что конфликтность основывается на моральной низости как источнике разнонаправленных субъективных интенций и готовности действовать в условиях конфронтации. Таким образом, конфликтность есть проявление кризиса саморазвития личности.

Ключевые слова: саморазвитие личности, эгоизм, утилитаризм, конфликт, глобализация, локализация.

MORAL DEGRADATION OF PERSONALITY AS A BASIS OF CONFLICTNESS IN A MODERN WORLD

Sidak L. M.

Was examined the nature of influence of selfishness and utilitarianism on social relations and their place in arising conflicts. Selfishness and utilitarianism are comprehending as a parts of formation subjective side of conflicts, it's spiritual basis, examining as an indication of moral degradation of personality. Made a deduction result, that conflictness is based on spiritual mean-spiritedness as a source of different orienteering subjective intentions of confrontation. So, conflictness — it is a manifestation of crisis of self-development of personality.

Key words: self-development, selfishness, utilitarianism, conflictness, globalization, localization.

УДК 930.1

О. М. Єременко, кандидат філософських наук, доцент

ВЧЕННЯ ПРО ПОДІЮ У ФІЛОСОФІЇ А. УЙТХЕДА

Показано, що вчення Уайтхеда про подію органічно вписується в основну інтенцію його філософії — розуміння субстанції як процесу. Обґрунтовано можливість використання уайтхедівської онтології події для розроблення теорії історичної події.

Ключові слова: субстанція, процес, подія, час.

Актуальність проблеми. Незважаючи на пророцтва про «кінець історії», історія триває. Причому продовжується як звичайна історична подія, так і те, що Ф. Фукуяма назвав «Великою історією» [1, с. 8–9]. Стає очевидним тісний взаємозв'язок цих пластів історії. У зв'язку з цим однією з актуальних завдань соціальної філософії є розробка теорії історичної події.

Як відзначають сучасні дослідники, в постметафізичній філософії процесуальність набуває пріоритетного онтологічного статусу відносно субстанційності, якщо останню мислити у модусі речовості. «На місце єдності і самотожності субстанції ставиться єдність процесу; процесуальність — ось тепер найбільш глибока характеристика буття» [2, с. 130]. У сучасному пізнанні саме «характеристики буття, що стає»: становлення, зміна, ставлення в першу чергу цікавлять філософію [3, с. 92]. О. Столярова знаходить для цього парадигмального зсуву блискуче формулювання: «Філософії слід було

б віддати перевагу дієслову перед іменником, тоді вона змогла б вловити *спосіб буття речей*, тобто становлення» [3, с. 92]. Ключовими визначеннями реальності у новій парадигмі виявляються такі поняття, як «тимчасовість, тривалість, становлення, процес, зміна, еволюція» [2, с. 135]. До цього списку ми додали б поняття «подія», яке в неklasичній філософії набуває категоріального статусу. Мабуть, у всій попередній філософії ми не знайдемо настільки інтенсивного осмислення подієвості, як у філософській думці ХХ ст. Схожі процеси відбуваються і в розвитку наукового знання. І. Стенгерс характеризує сучасну науку як «науку під знаком події». [4, с. 70].

Цікаво, що одним із перших зробив «подію» ключовим концептом свого світогляду англійський мислитель, який тяжів до класичної парадигми, — А. Уайтхед. *Мета* статті — аналіз уайтхедівської теорії події. При цьому обґрунтовуватиметься важливе теоретичне і методологічне значення ідей Уайтхеда для побудови теорії події в сучасних соціальних науках. Філософія Уайтхеда є філософією процесуальності. На місце субстанції Уайтхед ставить процес, у результаті чого процес виявляється субстанцією Світу [5, с. 29] і «справжньою сутністю реальності» [6, с. 679–680]. «Отже, природа є структура процесів, що розгортаються. Реальність є процес» [7, с. 130]. Процес являє собою потік безперервного становлення, який продукується початковою творчою енергією — креативністю. Подія тут розуміється як «особливий стан справ, що впливає з індивідуалізованої субстратної активності» [7, с. 128]. Таким чином, події — це як би моменти світового процесу, що конститууються у ньому завдяки активності індивідуальних актантів. У той же час Уайтхед протиставляє подію субстанції як незмінному суб'єкту зміни. Подія становить «розрив між минулим і майбутнім», «енергійний перехід», «квантовий стрибок» [3, с. 97].

Для Уайтхеда в кінцевому результаті будь-яке явище, будь-який об'єкт виявляються подією. Так, він неодноразово говорить про «тілесні події», маючи на увазі під ними, судячи з усього, людину в аспекті її тілесності. Безперервність потоку подій, їх взаємопроникнення забезпечуються, за Уайтхедом, «вічними об'єктами», які переходять з однієї події до іншої. Але що є вічні об'єкти? Це, наприклад, кольори, звуки, запахи, геометричні характеристики [7, с. 163]. Отже, по суті справи все має подієву природу.

Безумовно, можна таким чином дивитися на світ у цілому і на історію зокрема. І все ж, з нашої точки зору, відмінність подій і речей є релевантною. Якщо все є подія, тоді незрозуміло, що ж саме є подія. Візьмемо людину і умови як основні, поряд із подією, елементи структури історії. Звичайно, людина може бути осмислена як подія, тоді ми розглядатимемо її як істоту, сформовану попередніми подіями. Але якщо ми розглядаємо її як актанта подальшої подієвості, то вона має відрізнитися від останньої. Так само і умови можуть бути осмислені як наслідки минулої подієвості. Але якщо ми роз-

глядаємо їх як об'єктивоване соціальне підґрунтя для подальших подій, то ми повинні відрізнити їх від цих останніх. Те, що «насправді» і людина, і умови є подієвими, — це правильно. Але якщо ми хочемо уважніше розглянути структуру історичного процесу, то її основні компоненти мають бути чітко розрізненими. У кожному конкретному випадку подіювання слід чітко бачити актантів, умови і власне подію. Якщо ці компоненти виявляться «розмитими» у якійсь всеохоплюючій подієвості, то ми не зможемо встановити ні положення даної події в загальній структурі історичного процесу, ні її власну структуру, ні функції в соціально-історичному контексті. Таким чином, частково гносеологічні потреби змушують нас розрізнити і навіть протиставляти події, речі і актантів.

З іншого боку, на нашу думку, при надмірному посиленні гносеологізм може призвести до забуття онтології події. Уайтхеда як логіка і методолога цікавить у першу чергу гносеологічна проблематика. У його підході гносеологізм врешті-решт перемагає онтологію. Минулі аспекти події він пов'язує із «сукупними пам'ятями», об'єднаними в єдиний контекст; майбутні аспекти — зі здатністю антиципації, передбачення [7, с. 131]. Подію Уайтхед розуміє як процес становлення єдності досвіду [7, с. 239]. Оскільки, за Уайтхедом, акти схоплювання («прегензії»), важливі для цілісності події, є актами «стягання» об'єктивної даності в суб'єктивну єдність досвіду, створюється враження, що «схоплювання» являє собою гносеологічний по суті феномен.

Сильною стороною уайтхедівського вчення про подію є концептуальна розробленість її суб'єктивних аспектів. Уайтхед описує подію як момент досвіду. Перехід від безпосереднього минулого до безпосереднього майбутнього у структурі події характеризується як перехід від відтворення через передбачення до заспокоювання [6, с. 593–594]. Самозаспокоєння події досвіду починається в самозаспокоєнні минулим як живим у собі і завершується заспокоєнням себе як живого в майбутньому. У цьому сенсі майбутнє іманентно події сьогодення, маючи різні ступені домінування у ньому. Ця структура робить майбутнє необхідним у момент початкової фази майбутніх подій [6, с. 594–595]. Внаслідок цього Уайтхед приходить до формулювання, що нагадає відповідні положення бахтінського вчення про подію. «Слід пам'ятати про те, що здатність кожної індивідуальної події виходити за свої власні рамки завдяки творчому прагненню належить до суттєвої структури кожної події» [6, с. 595].

Навряд чи тут можна говорити про якесь запозичення. Уайтхеду, зрозуміло, не була відома написана М. Бахтінін «у стіл» на початку 20-х років ХХ ст. «Філософія вчинку». З іншого боку, Бахтіну, треба думати, була недоступна робота Уайтхеда «Пригоди ідей», видана в 1933 р. Вважаємо, що в даному випадку слід говорити не про вплив, а про перекликання ідей, що стосуються теорії події, у 20–30-ті роки ХХ ст.

Низка положень уайтхедівського вчення про подію становить значний інтерес для сучасної соціальної філософії та філософії історії. Зокрема, вони можуть бути плідно використані при побудові теорії історичної події. Як уже зазначалося, Уайтхед з усією можливою наполегливістю підкреслює подієву природу речей. Причому «речей» тут треба розуміти в досить широкому сенсі: сюди входять і люди, і соціальні структури, і суспільство в цілому. У цьому плані є дуже характерним уайтхедівське вчення про «зрощення» і «сполучення». Зрощення позначає залежний характер події, підкреслює його безперервний характер [3, с. 97]. Під сполученням Уайтхед розуміє будь-яку множину подій, що утворює іманентну єдність на часовій осі [6, с. 599]. Коли єдність сполучення набуває вирішального значення, виникають сполуки, які можна назвати регіонами, громадами, особистостями, об'єктами, організмами тощо [6, с. 599–600]. Таким чином, все, що виглядає як сталі структури, як самототожні умовно-речові утворення, приховує в собі, на думку Уайтхеда, подієву сутність.

Кожного разу на рівні більш пильного аналізу умова виявляється подієвою, а подія — умовною. Таке враження, що кожен історичний феномен поводиться і як умова, і як подія. Для одних цілей більш продуктивно розглядати його як умову, для інших — як подію. Наприклад, розпад Римської імперії, розглянутий як процес, є тривалою подією. Розглянутий ж як результат, він є умовою утворення варварських королівств. Легітимність династії як умова її влади в той же час є наслідком досить далекої в минулому події, яка вже забута або сприймається як даність, — захоплення влади якимось «Ім'яреком І». Отже, те саме, розглянуте як діяння, є подією, розглянуте ж як результат — умовою.

Таким чином, що в перебігу свого здійснення будь-яка подія як акт, що триває у часі, є незавершеною. Суворо кажучи, лише вже здійснена і тим самим така, що відійшла в минуле, подія є завершеною. Якщо ми проаналізуємо таку просту подію, як промовлення словосполучення «United States», то побачимо, що коли вимовляється третій склад, перший знаходиться у безпосередньому минулому. Коли лунає слово «States», то в ньому не присутні перші склади словосполучення. Яким же чином ми сприймаємо словосполучення як цілісність? Коли той, хто говорить, переходить від «United» до «States», «енергія минулої події, що зберігає тотожність свого існування, переходить у сьогодення» [6, с. 582]. Але якщо мовця перервали? Якщо він хотів додати слово «Companу»? Те, що він може після запинки продовжити і завершити своє висловлювання, обумовлено тим, що «протягом перерви минуле зберігалось в його досвіді як таке, що несе в собі невиконаний намір» [6, с. 583]. У кінцевому результаті інтенція актанта забезпечує цілісність події, а завершеність чи незавершеність цієї інтенції робить подію завершеною чи перерваною. Завершеною є подія, яка високою мірою реалізувала інтенцію

актанта. Перерваною є подія, яка незначною мірою реалізувала інтенцію актанта. Зрозуміло, необхідне розроблення чітких критеріїв того, що вважати високою і що незначною мірою реалізації інтенції. Поки що таке визначення є в основному справою інтуїції дослідника.

На наш погляд, Уайтхед здійснив у рамках філософського дискурсу найбільш глибокий аналіз понять суміжності та одночасності подій. Він вважає, що дві події є суміжними, якщо не існує події, яка передує одному і не піде за іншим. З'єднання подій буде безперервним, якщо кожна подія є суміжною з більш ранньою і більш пізньою подіями. Таким чином, події A і B є суміжними, якщо не існує події: 1) одночасної з A і B ; 2) такої, що її минуле включає події, які належать минулому A і B [6, с. 603–604]. Одночасність подій є більш проблематичним поняттям, ніж суміжність, і деякою мірою, умовною. В історії, як і в бутті у цілому, ми не можемо з високим ступенем точності зафіксувати одночасність подій, що відбуваються у різних системах відліку. «Визначенням одночасності подій є те, що вони каузально незалежні одна від одної. Дві одночасні події такі, що жодна з них не належить минулому іншої. Такі дві події не перебувають у будь-якому прямому відношенні причинності» [6, с. 597].

Якщо A і B одночасні події, а C належить минулому кожної з них, то A і B у деякому сенсі присутні в C , а тому A іманентно присутня у B , а B — у A . Але не цілком вірно, що A і B мають загальне минуле. Вони додають своєму минулому різні перспективи. Тому об'єктивна збереженість минулого A відрізняється від об'єктивної збереженості минулого B [6, с. 597–598]. Ці положення Уайтхеда підкріплює посиленням на сучасну фізичну картину світу. Якщо A і B одночасні події та P одночасна з A , то не обов'язково, що P одночасна з B . Таким чином, події з минулого A не тотожні подіям з минулого B [6, с. 598].

Отже, слід відрізнити просторово-часові відносини суміжності та одночасності подій від каузальних відносин. Безперервність історичного процесу створюється аж ніяк не самим по собі плином часу, а безперервністю причинно-наслідкових відносин у подієвих ланцюгах. Одночасні події A і B тому не мають спільного минулого, що вони належать до різних каузальних рядів.

Історика в першу чергу має цікавити причинно-наслідковий зв'язок подій і тільки в другу — відносини одночасності і суміжності. Останні відносини заслуговують на увагу історика скоріше за все з точки зору відтворення цілісної картини епохи. Каузальний зв'язок подій — це субстанційне в історії, а просторово-часовий — привхідне.

З метою аналізу повторюваних структур історичної подієвості ми ввели в науковий обіг поняття «подієтема», котра може тлумачитись як своєрідний ейдос одиничних подій або як абстрактна можливість подій певного типу. На нашу думку, деякі ідеї Уайтхеда можуть бути інтерпретовані як передбачення поняття «подієтема».

Вважаємо, що уведення поняття «подієтема» — адекватна відповідь на таку постановку запитання Уайтхедом: «Що якщо сама *зміна*, зміна як таке, як спосіб буття... не має іншої опори, крім самої себе, тобто виступає в ролі суб'єкта, а не предиката?» [3, с. 94]. Якщо ми поставимо подібне запитання не в загальноонтологічній площині, а в площині історичної онтології, і якщо наша відповідь виявиться позитивною, то це підведе нас до поняття «подієтема», котра виявить себе немов би історичною зміною як суб'єктом, а не як предикатом. Нагадаємо, що і відповідь самого Уайтхеда в рамках онтології як такої є позитивною. «Уайтхеда, судячи з усього, це (зазначена постановка запитання. — *О. Є.*) анітрохи не бентежить: субстанція, вона ж дійсна сутність, є процес» [3, с. 94].

Для пояснення відмінності подієтеми від події доцільно відштовхнутися від наполегливо проводимого Уайтхедом розмежування двох світів: фактичного і ціннісного. Світ одиничних речей є Світ Діяльності, Породження, Творчості. Він творить сьогодення, видозмінюючи минуле і передбачаючи майбутнє. Але існує також Світ Цінності. Цінність за своєю природою позачасова і безсмертна. Саме наявність Цінності надає сенс творчим актам. Творіння спрямоване до втілення цінності, а цінність рятується від марності абстракції завдяки впливу на процес творення [8, с. 306–308]. Особливо цікавим з точки зору теорії подієтем є те, що Уайтхед приписує цінності функцію «модифікації подій у часі» [8, с. 308].

Також ми повинні вказати на «вічний об'єкт» Уайтхеда як на поняття, вельми близьке до подієтеми. Цікавими в цьому зв'язку є міркування Уайтхеда про функції вічних об'єктів у реалізації тих чи інших можливостей. За своїм метафізичним статусом вічний об'єкт являє собою можливість для дійсності. Будь-яка актуалізація є відбір можливостей, що виявляється в їх градації стосовно реалізації в даному явищі. Якщо *A* — вічний об'єкт, то він вступає у певні відносини з іншими вічними об'єктами і в невизначені — з дійсними явищами. При входженні *A* в дійсне явище *a* з боку *A* спостерігаємо невизначеність, з боку *a* — визначеність. *a* як синтетичне охоплення є вирішення невизначеності *A* у визначеності *a* [7, с. 220–221]. Це нагадує подієтему як принцип розподілу подій.

Покажемо це, відштовхнувшись від уайтхедівської діалектики буття і небуття у вічному об'єкті. У деяких відносинах *A* включено в *a*, в деяких — виключено. У першому аспекті *A* виступає як буття, у другому — як небуття. Але не може бути такого *a*, яке включало б усі відносини *A*, бо деякі з них є протилежними. Тому *A* для *a* завжди і буття, і небуття [7, с. 224]. Нехай *A* — подієтема «повстання», і нехай *a*₁, *a*₂... *a*_n — поодинокі повстання. Тоді ми побачимо, що *A* в його цілісності ніколи не може входити ні в яке *a*, оскільки воно включає протилежні характеристики щодо будь-якого одиничного *a*. Наприклад, повстання *a*₁ перемогло, а повстання *a*₂ зазнало поразки.

У А ж існує можливість як перемоги, так і поразки. Тому подієтема повстання буде частково буттям, частково — небуттям у будь-якому одиничному повстанні.

Надзвичайно плідним є здійснений Уайтхедом аналіз діалектики минулого, сьогодення та майбутнього у структурі події. Минуле об'єктивно існує в сьогоденні, яке переходить у майбутнє. Різноманітні соціальні угоди позбулися б сенсу, якби у структурі сьогодення не було відображено майбутнє. «Відкиньте майбутнє — і сьогодення спустошиться та зруйнується. Безпосереднє існування вимагає заповнення тріщин сьогодення майбутнім» [6, с. 593]. На думку Уайтхеда, майбутнє діяльно живе у попередньому йому світі. Особливо цінною з точки зору теорії подієтема є думка Уайтхеда про іманентну присутність безпосереднього майбутнього у сьогоденні «з деяким ступенем структурної визначеності» [6, с. 593].

С уайтхедівським осмисленням часової структури події можуть бути зіставлені відповідні положення вчення французьким мислителем Нансі про подію. Згідно з ним, несподіванка події являє собою свого роду просторово-часовий стрибок, який здійснюється у «сьогоденні буття як воно наступає і як воно, отже, не є» [9, с. 256].

Подія є справжнє буття як воно наступає. Коли ми розглядаємо часовий аспект зміни, то бачимо, як минуле через сьогодення стає майбутнім. Коли ж ми розглядаємо динамічний аспект зміни, зміну в аспекті зусилля, то бачимо, як можливе через людські дії-зусилля стає дійсним. І тоді ми бачимо, що насправді (якщо буття розумітиметься як подія) майбутнє через сьогодення стає минулим.

Важливе місце в уайтхедівській теорії події посідає вчення про «об'єктивне безсмертя» подій. На думку англійського мислителя, у процесі зникнення події не переходять у звичайне ніщо. «Небуття подій виявляється їх “об'єктивним безсмертям”» [6, с. 642].

Об'єктивне безсмертя являє собою результат досить складною діалектики сьогодення і майбутнього, а також різних типів каузальності у структурі події. Майбутнє іманентно присутнє в сьогоденні. Кожне окреме сьогодення формує наступне за ним окреме майбутнє. При цьому кожна подія сьогодення засвоює, так би мовити, «загальний метафізичний характер Всесвіту». Але оскільки реальних подій майбутнього не існує, вони не здатні виступати як діюча причина для сьогодення. У сьогоденні існує лише необхідність появи майбутніх реальних подій та необхідність їх відповідності умовам, закладеним у події сьогодення [6, с. 596]. У результаті Уайтхед приходять до чудового формулювання: «Подія починається як наслідок, звернений до минулого, а закінчується як причина, звернена до майбутнього» [6, с. 595]. Уайтхед вважає, що більш рання подія присутня в більш пізній відповідно до типу причинності, а більш пізня — у більш ранній відповідно до типу передбачення. Сукупність подій, що утворюють єдність подібного роду, Уайтхед пропонує називати «з'єднанням» [6, с. 599].

Наведені положення Уайтхеда надзвичайно важливі для теорії подієтем. Структура подієтеми є бінарною. Минулі події відкладаються у структурі подієтеми як зразок для наслідування. Вони є те, на що свідомо чи підсвідомо орієнтуються актанти, які здійснюють свої події. Майбутні події існують у подієтемі як певне спонування до дії. Вони є тим бажаним станом, якого хоче досягти актанти завдяки своєму подіюванню. Наша гіпотеза полягає в тому, що це бажане можливе існує не тільки у свідомості актантив, а й у самому можливому як такому, в певних структурах можливого. Минулі події детермінують дії актанти у звичайному сенсі. Вони є звичайна, «класична» причина його дій. Майбутні події детермінують дії актанти з огляду на необхідність завершення його подієвої інтенції. Вони є ентелехіальною причиною його дій.

Розмірковуючи таким чином, ми маємо визнати, що майбутнє не є «пустим» часом, а оскільки майбутнє пов'язане з можливим, то можливе являє собою не «пустий» «простір». Можливе як різновид буття аж ніяк не тотожне небуттю і, так би мовити, «не порожнє». Можливе майбутнє заповнено подіями, але це не одиничні події дійсної історії, а «абстрактні» події подієтемною історії.

У можливому існують певні об'єктивовані структури дії. Вони і є та найважливіша (більш важлива, ніж зразки минулих подій) складова подієтеми, бо саме ця складова в кінцевому результаті дозволяє відбуватися подіям як таким.

Пояснимо також відмінність подієтеми від уайтхедівського з'єднання. У слові «з'єднання» сильні смислові акценти суміжності, «горизонтальності», сумісності. З'єднання — це, так би мовити, синтагматика. Подієтема ж акцентує увагу на парадигмальних зв'язках подій. Відмінність подієтеми від з'єднання — це відмінність парадигматики подій від їх синтагматики.

Висновки. У сучасній соціальній філософії та філософії історії склалася дивна ситуація. У той час, як постметафізична філософія і сучасна наука здійснили перехід у «парадигму процесу», складається враження, що соціальна філософія (принаймні, пострадянська) залишилася в «речовій парадигмі», хоча, за логікою речей, вона повинна була б очолити перехід до процесуального розуміння буття. Звернення до філософії Уайтхеда може бути корисним для плідного розвитку подієвої парадигми у філософії історії та всьому комплексі соціально-історичних дисциплін. Уважаємо, що запропонований нами концепт подієтеми таїть у собі багаті евристичні можливості для розгортання подієвої парадигми у філософському осмисленні історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек : пер. с англ. М. Б. Левина / Ф. Фукуяма. — М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. — 588 с.

2. Гайденок П. П. Постметафизическая философия как философия процесса / П. П. Гайденок // Вопр. философии. — 2005. — № 3. — С. 128–139.
3. Столярова О. Е. Реляционная онтология А. Н. Уайтхеда и ее конструктивистская интерпретация / О. Е. Столярова // Вопр. философии. — 2008. — № 12. — С. 84–103.
4. Stengers I. The Invention of Modern Science / I. Stengers. — Minneapolis, 2000 (L'Invention des sciences modernes. — P., 1993).
5. Киссель М. А. Философский синтез А. Н. Уайтхеда : (Вступ. ст.) / М. А. Киссель // Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии : пер. с англ. / А. Н. Уайтхед ; сост. И. Т. Касавин ; общ. ред. и вступ. ст. М. А. Кисселя. — М. : Прогресс. — С. 3–55.
6. Уайтхед А. Н. Приключения идей / А. Н. Уайтхед // Избранные работы по философии : пер. с англ. ; сост. И. Т. Касавин ; общ. ред. и вступ. ст. М. А. Кисселя. — М. : Прогресс, 1990. — С. 389–702.
7. Уайтхед А. Н. Наука и современный мир / А. Н. Уайтхед // Там само. — С. 56–271.
8. Уайтхед А. Н. Очерки науки и философии / А. Н. Уайтхед // Там само. — С. 304–388.
9. Нанси Ж.-Л. Неожиданность события / Ж.-Л. Нанси // Бытие единичное множественное : пер. с франц. В. В. Фурс ; под ред. Т. В. Щитцовой. — Минск : Логвинов, 2004. — С. 235–260.

УЧЕНИЕ О СОБЫТИИ В ФИЛОСОФИИ А. УАЙТХЕДА

Еременко А. М.

Показано, что учение А. Уайтхеда о событии органично вписывается в основную интенцию его философии — понимание субстанции как процесса. Обоснована возможность использования уайтхедовской онтологии события для разработки теории исторического события.

Ключевые слова: субстанция, процесс, событие, время.

EVENT STUDY IN THE THEORY OF A. N. WHITEHEAD

Yeremenko A. M.

The author makes an attempt to consider A. Whitehead's study of event organically included in his basic philosophic intension of the understanding of the substance as a process. An author substantiates the possibility to use Whitehead's ontology of event for the development of the historical event theory.

Key words: substance, process, event, time.

УДК 130.3

В. А. Кротюк, кандидат філософських наук

ДО ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ КАТЕГОРІЙ «ПАТРІОТИЗМ» І «НАЦІОНАЛІЗМ»

Здійснено спробу теоретичного осмислення понять «патріотизм» і «націоналізм», з'ясування взаємозв'язків і суперечностей між ними. Проаналізовано існуючі наукові підходи до класифікації цих складних соціокультурних явищ.

Ключові слова: патріотизм, націоналізм, громадянськість, космополітизм, інтернаціоналізм.

Постановка проблеми. У сучасній українській політичній публіцистиці поняття «патріотизм» нерідко розуміється як суто негативне, антигуманне явище, яке приречене на відмирання. Ця традиція стала неухильно перейматися і суспільними науками. Набуває негативного характеру тлумачення патріотизму й у новій Європі. У світлі цієї тенденції питання про те, що ж таке патріотизм і чим він відрізняється від націоналізму, є своєчасним і закономірним. Соціально-філософське осмислення патріотизму і націоналізму, розкриття їх спільних та відмінних рис і є метою цієї статті.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що дана проблема у різні часи висвітлювалася у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних учених: філософів — М. Бердяєва, В. Вернадського, Г. Гегеля, І. Ільїна, І. Примораца, педагогів — Г. Ващенко, А. Макаренка, М. Пирогова, В. Сухомлинського, політологів — Б. Андерсона, Д. Катеба, соціологів — У. Бека, П. Бірнбаума, Е. Гелнера, істориків — І. Кедорі, В. Липинського, Р. Шпорлюка, соціальних психологів — Г. Лебона, Е. Фромма, К. Юнга та ін.

Слід констатувати, що у багатьох публікаціях на тему патріотизму, особливо у засобах масової інформації, часто відбувається підміна понять. Те, з чим ми маємо справу, — звичайний націоналізм, причому нерідко у його крайніх виявах. Історично він має глибоке коріння і здобув у різних народів своїх ідеологів та адептів. Патріотизм же не має ніякого відношення до предмета дискусії. Крім того, спрацьовує і механізм психологічного захисту. Ідеологічне виховання минулих років закріпило у масовій свідомості, що націоналізм є чимось непристойним і навіть ганебним. Справді, відкрито називати себе націоналістами до недавнього часу ризикували або переконані його прихильники, або суб'єкти, які розраховували на дивіденди, небезкорисливо викликаючи на себе хвилю обурення своїх цивілізованих співвітчизників. Для більшості ж зізнання у цій «ваді» є явно неприйнятним. Ось тоді-то в підсвідомості особистості витісняється незручне поняття, яке викликає тривогу і заміщення його на патріотизм як більш комфортним.

Російський мислитель Микола Бердяєв свого часу писав: «Приваблення і рабство націоналізму є більш глибока форма рабства, ніж рабство етатичне. Кожного разу, коли націоналізм проголошує: “Німеччина — для німців, Франція — для французів, Росія — для росіян”, — він викриває свою язичницьку і нелюдську природу. Егоїзм, корисливість, зарозумілість, гордість, воля до могутності, ненависть до інших, насильство — все робиться чесною, коли переноситься з особи на національний загал. Для нації все дозволено, в ім’я її можна вчиняти злочини. Мораль нації не хоче знати людяності» [1].

Разом з тим слід ураховувати і психогенетичну природу націоналістичного. Якщо виходити з висновків К. Юнга, В. Розанова, М. Лоського, Г. Лебона, Й. Мьена, Н. Бехтеревої, О. Крилова, то, незважаючи на відмінність об’єктів їхніх досліджень та ідеологічні позиції, сутність націоналізму у своїй першоснові можна оцінити як глибоко дрімлючий підсвідомий інстинкт, обумовлений не тільки прагненням зберегти чистоту свого роду, а й певним витонченим почуттям, що йде з глибини людської душі. У науковій інтерпретації націоналізм — своєрідний «біохімічний голос», що йде від пам’яті і втілений у такій, з одного боку, моральній, а з другого — «автономній психічній» категорії, як совість. Звідси спроби «боротьби» з цим явищем не більше, ніж спроби боротьби з природою людини. Але відомо, що з природою не можна боротися. Її потрібно розуміти і, розуміючи, управляти процесами. Не можна не відзначити, що ясності в це питання наші засоби масової інформації і політики не тільки не внесли, а й, цитуючи своїх лідерів і кумирів, на звичаєвому рівні ґрунтовно його заплутали.

У протиставленні патріотизму і націоналізму досить часто посилаються на визначення Д. Лихачова, який, розділяючи ці два поняття, підкреслював, що патріотизм — «це навіть не почуття, це найважливіша сторона особистої та суспільної культури духу, коли людина і весь народ піднімаються над самими собою і ставлять перед собою надособистісні цілі». Націоналізм же, на його думку, «найбільш важке з нещастя роду людського. Як і всяке зло, воно ховається, живе у темряві і лише робить вигляд, що породжене любов’ю до своєї країни. А породжене воно насправді злобою, ненавистю до інших народів і тієї частини свого народу, яка не поділяє націоналістичних поглядів» [2, с. 268].

Звідси і висновки: по-перше, націоналізм базується на почуттях невпевненості та неповноцінності, а по-друге, «свідома любов до свого народу не може поєднуватися з ненавистю до інших народів» [3].

На перший погляд — це переконливо. І за великим рахунком, якщо сприймати наведене як певний моральний імператив, здається, що це дійсно так. Однак при уважному розгляді виникають деякі запитання. Наприклад, якщо окрема людина за певних умов здатна «піднятися над собою», то народ може лише усвідомити себе самим собою, а отже, виділити себе за відомим прин-

ципом «свій-чужий»; піднятися ж над самим собою — з великою ймовірністю може призвести до втрати цього «самого себе». Або, як можна заперечувати поєднання любові й ненависті в одному суб'єкті? Людина — не електронна машина, що не допускає у своїй програмі такої суперечності. Вона набагато складніша і, на відміну від комп'ютера, який моментально видає сигнал збою, є від природи суперечливою, суперечності лежать в основі її спонукань і дій.

Певною мірою ця суперечність коригується рівнем культури людини, пом'якшуючи або загострюючи його вияв, але не ліквідовуючи повністю. До того ж, на характер суперечності впливає безліч чинників різної природи і сили дії: соціальних, ідеологічних, політичних, економічних, психологічних тощо. Не випадково ніде у світі ми не зможемо знайти ідеального розв'язання проблем, що породжуються ним. В одному випадку напруження внаслідок умисного, явного чи латентного створення привілеїв титульній нації, як, наприклад, у Прибалтійських державах, Казахстані або Молдові. В іншому випадку через порушення пропорцій і групового етнонаціонального егоїзму, як у Сполучених Штатах, де, незважаючи на жорсткі нормативи, ще далеко до ідилії.

На нашу думку, протиставлення патріотизму і націоналізму виявляється певною мірою штучним, оскільки ці два феномени — різні за своєю природою. А от їх поєднання є цілком природним, що свого часу відмітив М. О. Лосський, який визначив патріотизм як «природну любов до батьківщини і національне почуття, тобто любов до свого народу як носія важливих духовних та історичних цінностей».

Патріотизм — феномен етичний і звернений до тієї сфери ціннісного світу людини, який лежить в основі моральної самоідентифікації того чи іншого народу, його «культури духу» (за Д. Лихачовим). Крім того, патріотизм формується природним шляхом і перетворюється на особливу цінність у міру дорослішання особистості (так само, як і народу) та кристалізації її ціннісних, а у широкому розумінні — життєвих орієнтацій. Виконуючи низку позитивних функцій, патріотизм не може бути ні небезпечним, ні негативним чинником, а лише визначає параметри, в яких усякий народ може бути самим собою.

Інша річ націоналізм. Він за своєю природою йде корінням в етнонаціональну сферу і якщо й набуває морального змісту, то лише у зв'язку з нею. На межі XVIII–XIX ст., в епоху становлення національних держав і національно-буржуазних революцій, націоналізм яскраво виявився в Європі, відіграв певну позитивну роль, ставши і об'єднуючою силою, і чинником зародження західної демократії. Саме націоналізм, як зауважує Е. Д. Сміт, надав стійкість і силу соціальним процесам через ідеологічні конструкти типу «спільної долі», але особливо — через міф про «етнічну обраність» [4, с. 27–41]. Крім того, у той час тільки ідеологія націоналізму, виступаючи «від імені псевдонародної культури ... і беручи свою символіку зі здорового, простого

трудового життя селян, народу» [5, с. 130], могла солідаризувати багатих і бідних, капіталістів і незаможних. У цьому сенсі, за слушним зауваженням М. Сковрцова, ідеологія націоналізму не тільки виконує саме державницьку функцію, вона політично ефективна і користується підтримкою з боку широких народних мас. Націоналізм пропонує у цій привабливій оправі «...відчуття безпеки і стабільності в той період, коли життєвий світ утратив свою цілісність, а люди відірвані від свого коріння. Таким чином, функцією націоналізму було створення відчуття цілісності та історичної безперервності, зв'язку зі своїм минулим, подолання відчуження між людиною і суспільством, що несе з собою новий суспільний порядок» [6, с. 156–157].

Проте в наш час націоналізм у своїх крайніх виявах набув переважно негативного значення, частіше стаючи союзником (чи знаряддям) агресивних, тиранічних режимів. Це майже невластиво патріотизму, який внаслідок своєї оборонної природи просто неспроможний бути чинником агресії, хоча подекуди, за умов ідеологічного тиску, він може забезпечувати внутрішню реакцію (наприклад, бути базою боротьби із «внутрішнім ворогом»).

Певною мірою націоналізм зберігає своє позитивне значення, оскільки, як показує досвід, епоху формування національних держав ще не завершено. Але, по-перше, східноєвропейський націоналізм, виконуючи свою позитивну функцію, виявив і крайні форми, показав своє антигуманне обличчя, що виразилося в тиску на нетитульні народи за етнонаціональною ознакою. По-друге, він виявився в умовах, коли, на слушну думку багатьох дослідників і політиків, засоби знищення стали більш смертоносними, а війни — незрівнянно більш руйнівними. Через це націоналістичні спонукальні мотиви (як правило, не будучи стабільно і «безпечно» вираженими) стали набагато небезпечнішими як для народу, у середовищі якого вони формуються, так і для всього людства. У цьому ми переконалися на прикладах воєн і збройних конфліктів у колишній Югославії, Молдові, у конфлікті між Азербайджаном і Вірменією, у Чечні. Людство, заклопотане своєю безпекою, змушене, наскільки воно на сьогодні здатне, обирати шляхи і способи адекватного реагування. Можна погодитися з У. Лакером та іншими дослідниками в тому, що «між ідеями Гердера чи демократичним націоналізмом Мадзіні та Гарібальді і міжнаціональними конфліктами у Східній Європі наших днів немає нічого спільного» [7, с. 397].

Повертаючись до природи націоналізму стосовно України, слід зазначити, що потужний поштовх його розвитку дав розпад СРСР. З утворенням незалежної України набрав обертів процес самоідентифікації жителями України себе як «українців», відмінних від представників інших націй а, отже, і зростання націоналізму, причому в усьому діапазоні його виявів. В умовах становлення української державності та української нації слід зайняти відносно українського націоналізму позицію як до природного феномену, процесу, який

супроводжує формування нації, звертаючи, проте, увагу на його небезпечні крайності, і тим самим вийти за межі сформованої традиції тлумачити цей феномен виключно в публіцистично негативному світлі.

Така сама ситуація спостерігається і в інших незалежних державах на пострадянському просторі. Поєднання процесів інтеграції і розмежування, становлення державності і націй із притаманними їм атрибутами — виявом національних інтересів, формуванням національних ідей — звичайно ж, викликає їх зіткнення і як наслідок напруженість. У такій ситуації багато хто, вдаючись до порад «освічених» західних експертів, намагається знайти аналогі для України у процесах, притаманних нинішній Європі або Америці, де постійно, до речі, виявляються сепаратистські настрої. Чого варті, наприклад, тривалий ольстерський конфлікт, проблема басків, квебекська епопея, постійно дає про себе знати і має глибоке історичне коріння територіальний сепаратизм у США.

Говорячи про різнорідність понять «патріотизм» і «націоналізм», слід позначити їх логічні пари: «патріотизм — космополітизм», «націоналізм — інтернаціоналізм», «громадянськість — анархізм». У результаті стає остаточно зрозуміло, що одне зовсім не впливає з іншого. Отже, логічною парою патріотизму є космополітизм, який досить широко і своєрідно виявляється в сучасному світі й Україні у представників різних соціальних страт і вікових груп, а особливо в середовищі інтелігенції. У своїх крайніх виявах патріотизм і космополітизм суперечать і виключають один одного, але у деяких життєвих ситуаціях, у свідомості і ціннісному світі окремої людини цілком можуть уживатися. З космополітизмом поєднується, як правило, і «усічений» патріотизм, показником якого є зв'язок людини з рідною домівкою, населеним пунктом, регіоном, але не з країною. Логічна пара «націоналізм — інтернаціоналізм» зайвий раз підтверджує, наскільки штучним є поєднання націоналізму з патріотизмом, адже патріотом може бути і націоналіст, і інтернаціоналіст, так само, як громадянин і анархіст. Але в той же час громадянин і інтернаціоналіст зовсім не обов'язково повинні бути патріотами, так само, як космополіт цілком може бути одночасно і громадянином, і анархістом, і навіть націоналістом. Річ тут у специфіці формування цих характеристик, особливостях структури, яка складається з них у кожному окремому випадку, а це детермінується умовами формування особистості в дитинстві та юності, особливостями сімейного та державного виховання.

Використання трьох позначених логічних пар у науковому дослідженні, у сполученнях полюсних характеристик за домінантою їх вияву обіцяє дуже цікаві результати, особливо при проектуванні соціальних портретів як особистостей, так і цілих народів, і здатне пролити світло на багато досі нез'ясованих моментів. Наприклад, росіяни — патріоти, анархісти, інтернаціоналісти. А, скажімо, французи — переважно патріоти, націоналісти, грома-

дяни [8, с. 87–91, 135–137]. В українській реальності з урахуванням історії нашої країни формування подібних структур також є цікавим з дослідницького погляду. І навряд чи можна помилитися, сказавши, що дві характеристики, а саме патріотизм і анархізм, відіграють тут найбільш істотну роль.

Оскільки ми у загальних рисах не тільки окреслили відмінність між патріотизмом і націоналізмом та з'ясували необов'язковість і обмеженість публіцистичного варіанта, який виражається у зв'язці «націонал-патріотичне», доречно додати до цього, що громадянськість у сучасних умовах, пронизуючи ціннісну структуру суспільства, не тільки організує її, а й унеможливує підйом радикального націоналізму. Саме громадянські права і обов'язки в усій їхній повноті і є правовою основою розвитку як особистості, так і суспільства, організації свідомості і поведінки відповідно до вектору демократичного розвитку.

Звичайно, не тільки держава повинна багато зробити для розвитку громадянськості свого народу, а й самі люди, народ є вершителями своєї долі. Українці у більшості завжди були патріотами своєї країни. А тепер ми починаємо все більше усвідомлювати себе громадянами України. Переплітаючись воедино, громадянськість і патріотизм можуть бути і стимулом у розв'язанні проблем відродження нашої Батьківщини, і заслоном націоналістичним спокусам.

Висновки. Досвід цивілізованого розвитку, усвідомлення своєї відповідальності за долю не тільки свого народу, а всієї нашої планети неминуче приводять до думки про необхідність надійного контролю за феноменами суспільного життя, що можуть становити загальну загрозу людству. Агресивний націоналізм у поєднанні з різного роду чинниками декілька разів за минуле сторіччя приводив людство до трагедій глобальних масштабів, варварськи нехтуючи законами розвитку, деформуючи простір і час.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека. Опыт эсхатологической метафизики / Царство Духа и Царство Кесаря / Н. А. Бердяев. — М. : Республика, 1995. — 375 с.
2. Лихачев Д. С. Избранные работы в трех томах / Д. С. Лихачев. — Л., 1987. — Т. 2. — 366 с.
3. Лихачев Д. С. Заметки и наблюдения: Из записных книжек разных лет / Д. С. Лихачев. — Л. : Сов. писатель, 1989. — 605 с.
4. Smith A. D. The Ethnic Sources of Nationalism / A. D. Smith // Ethnic Conflict and International Security / ed. by M. E. Braun. — Princeton, 1993. — P. 27 — 44.
5. Gellner E. Nations and Nationalism / E. Gellner. — L., 1983. — 231 p.
6. Скворцов Н. Г. Проблема этничности в социальной антропологии / Н. Г. Скворцов. — СПб. : СПбГУ, 1996. — 184 с.
7. Лакер У. Черная сотня. Происхождение русского фашизма : пер. с англ. / У. Лакер. — М. : Текст, 1994. — 430 с.
8. Крысько В. Г. Этническая психология / В. Г. Крысько. — М. : Т-во науч. изд. КМК, 2005. — 483 с.

9. Флоровский Г. О патриотизме праведном и греховном / Г. Флоровский // На путях: Утверждение евразийцев. — Берлин, 1992. — Кн. 2. — С. 267–274.
10. Шпорлюк Р. Империя та нації : пер. з англ. / Р. Шпорлюк. — К. : Дух і Літера, 2000. — 354 с.

К ПРОБЛЕМЕ ПОНИМАНИЯ КАТЕГОРИЙ «ПАТРИОТИЗМ» И «НАЦИОНАЛИЗМ»

Кротюк В. А.

Предпринята попытка теоретического осмысления понятий «патриотизм» и «национализм», выяснения взаимосвязи и противоречий между ними. Проанализированы существующие научные подходы к классификации этих сложных социокультурных явлений.

Ключевые слова: патриотизм, национализм, гражданственность, космополитизм, интернационализм.

CORRESPONDENCE OF THE CATEGORIES OF PATRIOTISM AND NATIONALISM

Krotiuk V. A.

This article is dedicated to the attempt of theoretical comprehension of «patriotism» and «nationalism» categories, to the clarifying its correspondence and differences, to analysis of existing scientific approaches to classification of these complicated social and cultural phenomena.

Key words: patriotism, nationalism, citizenship, cosmopolitanism, internationalism.

УДК 340.12+32.1.8

В. О. Захарова, здобувачка

ЗНАЧЕННЯ ЕКОФІЛЬНИХ ТРАДИЦІЙ НАРОДІВ СХОДУ ДЛЯ МОДЕЛЮВАННЯ СИСТЕМИ ЕКОПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Доведено, що на тлі поглиблення екологічної кризи за умов світової глобалізації та посилення етнокультурного синтезу відкриваються можливості використання екофільних традицій народів Сходу у справі творення ефективної системи вітчизняного екоправового виховання.

Ключові слова: екофільна ментальність, екоправова свідомість, екоправове виховання.

Актуальність теми. Загрозливі для існування людства наслідки світової екологічної кризи зумовлюють необхідність об'єднання зусиль усіх учасників міжнародної спільноти навколо вирішення проблем охорони довкілля, безпечного екологічного буття людства. Засобом їх розв'язання, на нашу думку, має стати створення досконалої міжнародної системи екоправового виховання. Для цього дане нагальне практичне питання сьогодення має бути поставлено в центр уваги дослідників у кожній країні, зокрема в Україні, де до його реалізації спонукають гострі наслідки Чорнобильської екокатастрофи. У цьому сенсі неабиякого значення набувають наукове осмислення й творче впровадження в нашому суспільстві екофільних традицій народів Сходу [1; 2; 3, с. 43–46]. Зараз в Україні важливо з урахуванням реалій її розбудови як правової, демократичної держави творчо використати усі екозасади людства, зокрема традиції самоорганізації соціуму, засновані на екофільній ментальності азійських народів.

Стан наукового розроблення проблеми. Зазначена проблематика тільки-но почала привертати увагу представників вітчизняної екоософсько-правової школи, зокрема С. В. Шефеля [2; 3, с. 71, 72; 4, с. 81–120; 5, с. 70–176] та Т. І. Бургарт [6]. Утім певною мірою її розробленню сприяли напрацювання К. Ікеди [7], Б. Каллікотта [8], З. Г. Лапіної [9], В. Л. Пирогова [1; 2], В. А. Сахрокова [10], К. І. Шиліна [3, с. 43–46, 71, 72; 5, с. 70–176; 11], у працях яких з'ясувалася екологічна сутність культури азійських народів, доводилася необхідність та визначалися можливості застосування їх життєвих настанов у практику міжнародного спілкування. Але у контексті осмислення можливостей екстраполяції їх досвіду на площину моделювання сучасної системи екоправового виховання в Україні ще надто мало зроблено.

Тому **метою** статті з огляду на нагальні завдання розбудови України як правової, демократичної держави, а головне — підготування нової генерації її творців є з'ясування значення використання екофільних традицій азійських народів (у нашому випадку — екологічних елементів ментальності народів Крайньої Півночі і Далекого Сходу) в процесі моделювання системи екоправового виховання в Україні.

Така **постановка проблеми** має сенс, якщо екофільні традиції цих народів розглядаються як одна з підстав екогармонізації ментальних модусів буття усього людства. Цю підставу треба використовувати у прогностичному сенсі, коли їх духовна культура осягається як умова для моделювання стратегії налагодження толерантних стосунків не тільки між різними народами, а й між репрезентантами соціальних прошарків кожної окремої держави, тобто між усіма людьми взагалі як суб'єктами права. Це суттєво змінює сам підхід до розуміння значення використання екоментальної традиції народів зазначених регіонів Азії в інших країнах, зокрема в Україні.

Системне здійснення такого підходу передбачає чітке розрізнення двох онтологічних аспектів у релігійному світогляді цих народів: рушійною силою розвитку їх соціуму завжди була обожнювана ними *жива* Природа: Земля і Небо, людина ж відігравала допоміжну, хоча й творчу роль [4, с. 91; 5, с. 167]. Це означає, що розуміння самої сутності права репрезентантами соціокультур названих регіонів Азії ґрунтувалося на їх природно-правовому типі релігійної ментальності. Обожнювана Природа завжди виявлялася як джерело їх життя, «колиска» (у широкому сенсі як «батьківська хата») та годувальниця кожної живої істоти, у тому числі людини. З еволюції природного всесвіту, законів його розвитку виводилися і соціум, і феномен права, які внаслідок відповідного типу виховання поставали надбанням духовного світу кожної людини.

Специфіка ментальності репрезентантів циркумпольярних та далекохідних соціокультур полягає у розгляді людини як органічної частки Природи і гармонізації алгоритму її розвитку щодо вимог збереження балансу біосферного середовища. Це дійсно висхідний рівень структури цінностей їх особистості. У структурі притаманного їм типу ментальності бачимо домінування космічно-природного і продукованого з нього інтуїтивно-художнього (в синоцентричній традиції це — кит. *ян*, япон. *ке*) начала над раціональним (кит. *інь*, япон. *ін*) [3, с. 115; 4, с. 125].

Співвіднесення цих начал у духовній культурі згадуваних азійських етносів програмує певний тип особистості, здебільшого *виконавський* відносно *батьківського* начала Природи (кит. — Небу) [4, с. 61]. Така ментальність є характерною для *початку* історії духовної культури усього людства, а тому й для першого етапу розвитку екотворчої особистості. Нині вона виявляється у тотальному акценті на екоософському та інтуїтивно-художньому аспектах ментальності цих етносів.

У Китаї цьому типу ментальності відповідає даосизм [4, с. 81–85], в Японії — синтоїзм [4, с. 102–120], в Індії — брахманізм [4, с. 85], у народів північної частини Далекого Сходу — шаманство [4, с. 63–80]. У європейських країнах цей тип ментальності майже зник, хоча для їх народів значущим був би органічний синтез із цим типом ментальності, якщо виходити з тієї ролі, яку відіграють екопотенції усіх народів для перспектив формування такої якості міжнародного співтовариства, яка утверджує культуру (право)творчості життя. Зокрема, йдеться про значення органічного використання такого типу ментальності у процесі екоправового виховання громадян сучасної України.

Специфіка засвоєння зазначених ключових ознак, принципів цього екологічного типу ментальності громадянами нашої країни полягає у здійсненні тих основних етичних, емоційних, естетичних, логічних процедур (право)творчості, які втілюють умовне ототожнення творця зі своїм творінням. Безумовно, слід урахувувати, що взяте у зворотному напрямі: ототожнення людини-«дитини» — творіння із магінькою-Природою, що її творить, уособлюючись у людській матусі, є чи не першою підставою розвитку творчого потенціалу [4, с. 67, 82,

121]. Цей регулятив треба зберігати і розвивати на всіх етапах формування (право)творчої функції особистості сучасного українського громадянина.

Тут небезпідставно слід згадати й про значення такої важливої умови впливу на формування повноцінної екоправової свідомості особистості сучасного українського громадянина, якою, на нашу думку, є так званий *жіночий* тип ментальності, притаманний передусім носіям культури буддизму. Це, як на нас, достатньо органічно можна здійснити, враховуючи те, що традиційна українська ментальність, власне, сама просякнута принциповими ознаками жіночності, які складають, можливо, її найбільш архаїчний соціокультурний шар (напевне, ще з часів панування матриархату на теренах території, де мешкали носії трипільської та посттрипільської культур), якщо її розуміти у контексті категорії «атман — не-Я». Це означає, що жіноча душа може існувати нібито й поза межами жіночої особистості, просякаючи своїми ознаками, серед яких — здатність у своєму коханні віддаватися власному творінню (тобто новонародженій дитині), усе середовище людського буття [12, с. 3–4], у такий спосіб екогармонізуючи його.

У цьому сенсі слід зазначити, що буддиській ментальності притаманна така суттєва ознака, як загострене відчуття відповідальності за збереження життя у будь-яких його виявах, що розуміється і як материнська відповідальність за збереження й підтримування життя народженої дитини, на рівні всіх видів живих істот. Це, так би мовити, зворотний бік щодо визначення вищою цінністю феномену права на життя, його захисту. В такому контексті цей феномен постає необхідною умовою для (право)творчості, що здійснюється на відповідному ментальному екологічному підґрунті [13].

Тому структура духовної сфери особистості сучасного українського громадянина може під впливом органічного засвоєння нею екоментальних ознак, принципів, зокрема даоської й буддиської соціокультур, врешті-решт детерміновано трансформуватися у багатовимірну *екоцілісну* особистість, здатну розбудовувати соціум, який культивує (право)творчість життя. Вектором означеного ментального процесу має стати перехід особистості сучасного українського громадянина зі свого рівня транзитивної соціокультури на рівень універсальної екогармонізуючої парадигми животворного знання. Змістовно таким, на наш погляд, є щонайменше специфічний контекст того (право)творчого процесу екоспілкування, якому притаманні три такі аспекти: 1) функції організації гармонійного інтровертного спілкування людини з *живою* Природою; 2) його гармонійне естетично сутнісне наповнення, яке зумовлює можливість перспективи гармонійного розвитку людини у екоправову особистість; 3) акцент на керівну роль у цьому транзитивному процесі *життєвого начала*.

Ці аспекти екоспілкування абсолютизуються багатьма екологами настільки, що вони навіть не ставлять питання про необхідність їх включення у процес етнокультурного синтезу на засадах їх екологічно виваженого філософсько-

правового доосмислення, вважаючи їх універсальними та єдино значущими чинниками, достатніми для розвитку *екоцілісної* особистості, здатної розбудувати соціум, що культивує (право)творчість життя.

Висновки. Викладене засвідчує, що, власне, екологічно філософсько-правове *пере-* та доосмислення усіх форм спілкування, парадигмальних засад різних виховних систем, зокрема правового виховання, висуває на передній план універсального модуля «Природа — людство» примат *мудрості* вже не у наївно-моральному началі ментальної сфери згадуваних типів східних етнокультур, а як гармонізуючу якість екоправового спілкування синтетичного рівня, коли людина усвідомлює свою відповідальність перед біосферою за збереження життя, творячи соціум без шкоди для нього, свідомо безпечно використовуючи природні ресурси, зберігаючи їх здатність до відновлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шилин К. И. Китай и Россия : Хартия Земли / К. И. Шилин, В. Л. Пирогов, С. В. Шефель. — М. : Междунар. акад. информатизации, КГЛУ, Ин-т вост. языков, 2000. — 32 с.
2. Пирогов В. Л. Роль и влияние китайской иероглифической письменности на развитие китайской и мировой цивилизации / В. Л. Пирогов. — Х. : ХАПУ, 1998. — 14 с.
3. Шилин К. И. Экософские начала социологии будущего / К. И. Шилин. — М. : Социум, 2000. — 352 с. — (Первая энциклопедия третьего тысячелетия ; т. 1).
4. Шефель С. В. Личность постиндустриальной эпохи как феномен социокультурного синтеза (Социально-философское исследование) : монография / С. В. Шефель. — М. : Соц.-гуманит. знания, 2002. — 280 с.
5. Шефель С. В. Сотворение человека будущего: эконософские основания / С. В. Шефель, К. И. Шилин. — М. : ГУП Изд-во «Нефть и газ» РГУ нефти и газа им. И. М. Губкина, 2003. — 328 с.
6. Бургарт Т. И. Ментальна інтеграція етносів Східної і Південної Азії в сучасний глобалізаційний процес як чинник творення правового мегапростору / Т. І. Бургарт // Наук. зап. Харків. ун-ту Повітр. Сил : Соціальна філософія, психологія. — Х. : ХУПС, 2009. — Вип. 2 (33). — С. 177–181.
7. Икэда К. Экологическая проблематика в контексте буддизма / К. Икэда // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности [антология] : пер. с англ. и франц. / сост. Л. И. Василенко и В. Е. Ермолаева ; введ. ст. Ю. А. Шрейдера. — М. : Прогресс, 1990. — С. 289–307.
8. Калликотт Б. Азиатская традиция и перспективы экологической этики : пропедевтика / Б. Калликотт // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности [антология] : пер. с англ. и франц. / сост. Л. И. Василенко и В. Е. Ермолаева ; введ. ст. Ю. А. Шрейдера. — М. : Прогресс, 1990. — С. 308–327.
9. Лапина З. Г. Экологическое воспитание — творческая индивидуальность будущего / З. Г. Лапина, Чжоу Хун, К. И. Шилин. — М. : ГУП Изд-во «Нефть и газ» РГУ нефти и газа им. И. М. Губкина, 2002. — 256 с. — (Энциклопедия Живого знания ; т. 6).
10. Сахроков В. А. Экософия культуры ислама. Социология будущего / В. А. Сахроков, К. И. Шилин. — М. ; Новосибирск : ООО «Изд-во ЮКЭА», 2001. — 154 с. — (Первая энциклопедия третьего тысячелетия ; т. 5, ч. 3).

11. Шилин К. И. Экософия культуры Востока : в 3 кн. / К. И. Шилин. — М. : Очаг, 1997. — 240 с.
12. Шилин К. И. Буддизм — глобальная экософия будущего / К. И. Шилин. — М. : Очаг, 1996. — 55 с.
13. Шварцкопф Ф.-Э. Метаморфоза данного: На пути к созданию экологии сознания : пер. с англ. Н. Лянышина / Ф.-Э. Шварцкопф. — М. : Идея-Пресс, 2000. — 232 с.

ЗНАЧЕНИЕ ЭКОФИЛЬНЫХ ТРАДИЦИЙ НАРОДОВ ВОСТОКА ДЛЯ МОДЕЛИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ЭКОПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ

Захарова В. А.

Обосновано, что в условиях углубления экологического кризиса в глобальных масштабах и усиления этнокультурного синтеза открываются возможности использования экофильных традиций народов Востока в деле создания эффективной системы отечественного экоправового воспитания.

Ключевые слова: *экофильная ментальность, экоправовое сознание, экоправовое воспитание.*

THE VALUE OF ECOPHIL TRADITIONS OF PEOPLE OF THE EAST FOR MODELING THE SYSTEM ECOLEGAL EDUCATION IN MODERN UKRAINE

Zakharova V. A.

The possibility of ecophil traditions of peoples of the East in creating the efficient system of national ecolegal education opens up in the conditions of ecological crisis intensification of global scale and in the conditions of expansion of the ethnic synthesis has been considered.

Key words: *ecophil mentality, ecolegal consciousness, ecolegal education.*

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 1:316.4

С. В. Шефель, доктор філософських наук, професор;
І. І. Коваленко, кандидат філософських наук, доцент

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ: ОНТОЛОГІЧНИЙ СТАТУС

Уперше у філософській думці на підставі синтетичного методологічного підходу здійснено спробу визначити онтологічний статус правового виховання як соціокультурного феномену.

Ключові слова: *правова реальність, правове виховання, соціокультурна природа.*

Актуальність і постановка проблеми. Визначення природи правового виховання є надзвичайно важливим елементом наукового осмислення проблеми необхідності формування системи правового виховання в сучасній Україні, який ще не потлумачено на шпальтах дослідницьких видань. Ні у філософських, ні у правознавчих дослідженнях, ні у цілому в працях соціально-гуманітарного спрямування, що побачили світ із часу здобуття Україною незалежності, ми не знаходимо акценту на цьому аспекті означеної проблеми. Утім, наявність правового виховання як складника радянського минулого, з одного боку, та виклики задекларованої в Конституції України вимоги щодо розбудови правової державності у нашій країні — з другого, зумовлюють потребу в тому, аби замислитися як про саму необхідність правового виховання, так і про природу цього феномену.

Пошук відповіді на перше питання має фундаментальний характер, обумовлюючи наступні кроки на шляху вивчення феномену правового виховання й обґрунтування необхідності і можливості формування та застосування його системи в сучасній Україні. У цьому сенсі не обійтися без екскурсу в царину складних процесів переходу нашого суспільства з попереднього до нового виміру його буття [1; 2]. Це вимагає, по-перше, розуміння логіки процесу державотворення, запропонованої політичною владою нашої країни з точки зору визнання її транзитивного статусу [3; 4], а по-друге, — співвід-

несення його специфіки з розумінням шляхів досягнення бажаного рівня правової культури населення.

Остання обставина передбачає усвідомлення нових реалій буття українського соціуму. Зокрема, йдеться не стільки про його суттєві політичні чи економічні ознаки, а й про етноментальні особливості. Вони ж полягають у необхідності врахування певної відмінності історично сформованих соціокультурних традицій у різних регіонах України, а тим самим і різного ставлення їх мешканців до феноменів права і правопорядку. Оскільки ці феномени традиційно вважаються культурними ознаками соціуму будь-якого історичного типу, то й процес їх ідентифікаційного усвідомлення за своєю онтологічною природою є соціокультурним явищем, яке за радянської доби формалізувалося за допомогою особливого терміна — «правове виховання». У західній науковій традиції застосування такого поняття відсутнє через відсутність подібного типу розвитку правосвідомості громадян. Натомість, сама природа соціалістичного соціуму спричиняла появу в межах певного типу управління соціальними процесами відповідного складника виховної системи, яким і було правове виховання.

Метою цієї наукової розвідки є дослідження соціокультурного контексту базових засад відтворення системи правового виховання.

Актуальність дослідження феномену правового виховання у такому контексті зумовлюється необхідністю і можливістю через звернення до його евристичного та методологічного потенціалів одержати вичерпне знання щодо шляхів утвердження в сучасному українському суспільстві демократичної, правової культури і досягнення такого рівня правосвідомості громадян України, який би відповідав конституційно визначеним вимогам їх участі у розбудові в нашій країні соціальної й правової державності.

Аналіз попереднього досвіду розроблення проблеми у контексті його переосмислення. Підкреслюючи певні досягнення у дослідженні проблеми правового виховання на сучасному етапі розвитку України, слід зазначити, що вони переважно пов'язані з розглядом його педагогічного [5–8], антропологічного та ціннісного аспектів [9–11], тоді як соціокультурний контекст правового виховання вивчено ще недостатньо [12–15].

Суттєві кроки на шляху дослідження саме соціокультурного контексту правового виховання пов'язані з концептуальними ідеями, висунутими ще М. Вебером, Т. Парсонсом та П. Сорокіним. Їх специфіка полягала у зведенні соціального до індивідуального та розумінні сутності соціалізації людини крізь призму її становлення як творчої індивідуальності. Вчені наполягали на необхідності дослідження людської спільноти через урахування змін, що закономірно відбувалися у внутрішньому світі людини, зокрема у царині її правосвідомості. Та, на жаль, можливості такого підходу до вивчення феномену правового виховання значною мірою ігнорувалися за радянських часів,

очевидно, виходячи передусім з ідеологічних міркувань. Лише останнім часом справа рушила з місця: з'явилися декілька ґрунтовних досліджень із цієї проблематики [16–18].

Також слід особливо зазначити, що дослідникам проблеми правового виховання в Україні за радянської та пострадянської діб притаманне ігнорування такої складової аналізу соціокультурного контексту правовиховного процесу, як етнологічний підхід, ґрунтовно розроблений, зокрема, Л. Гумільовим [19]. Використання його можливостей, насамперед прийомів антропологічної компаративістики, є важливим з огляду акцентування уваги дослідника до феномену етноментальної традиції, у тому числі правової, як соціокультурного чинника.

Отже, умовою повноцінного вивчення правового виховання як соціокультурного феномену є органічне поєднання усього того кращого, що містять у собі як пізнавальному інструментарії формаційний, цивілізаційний та етнологічний підходи. Це означає, що окреслені підходи не повинні абсолютизуватися або взаємно виключати один одного. Тому дослідження проблеми формування системи правового виховання у сучасному українському соціумі доцільніше здійснювати з урахуванням евристичних можливостей зазначених підходів, а саме суспільство треба розглядати як єдність культури і соціальності, що утворюються діяльністю суб'єкта права.

Дослідження феномену правового виховання на засадах такого синтетичного, власне онтологічно-ціннісного підходу дає змогу кваліфікувати його як соціокультурне явище, що інтегрує три основоположні виміри людського буття: тип співвідношення людини і суспільства, характер культури та тип соціальності. Вони виявляються у соціокультурному сенсі основоположними, такими, що не зводяться один до одного і не виводяться один з одного, але при цьому вони є взаємопов'язаними і такими, що впливають один на одного.

З огляду на це доведення сутнісної природи правового виховання як соціокультурного явища з необхідністю передбачає з'ясування характеру відношення і взаємозв'язку правової культури та суспільства через: розуміння його соціокультурних засад як сфери між культурою, зокрема правовою, і соціальністю, інтерпретацією цих засад крізь призму репрезентації суспільства у вигляді соціокультурної системи, яка виникає та змінюється внаслідок активної взаємодії суб'єктів правової системи, та, нарешті, розуміння соціокультурного як сфери, що визначається правозумовлюючим характером єдності усіх елементів соціуму як цілісного способу буття і відтворення соціальності через детермінуючо-координуючий вплив феномену права як системоутворюючого чинника.

Комплексний підхід до визначення природи феномену правового виховання як соціокультурного явища дозволяє зрозуміти сутність права як універсально стійкої антропологічно означеної якості людського буття, що зу-

мовлює його історичну динаміку, своєрідність форм та змісту соціальності й культури етносів. Цей підхід конкретизується у вигляді декількох принципів, сукупність яких дає змогу зрозуміти усяке суспільство як певну правокультурну систему.

Основоположним серед них можна вважати принцип, що визначає статус людини як правокультурної істоти. Дійсно, людина підтверджує цей статус, діючи як творчий правосуб'єкт. У цьому сенсі діяльнісна природа людини визначально виявляється через її правокультурний аспект. Суб'єкт права постає принципово відмінною істотою буття саме через взаємодію із собі подібними, яка завжди вимагає від нього свідомого волевиявлення, що є найсуттєвішою ознакою фундаментально родового явища людського буття.

Наступний принцип — взаємопроникнення культури і соціальності крізь консолідуючу правову площину їх існування. Цей принцип стверджує наявність феноменів правової культури і правопорядку у вигляді їх співвідношення як змісту і форми для будь-якої людської спільноти та виявляє їх постійний взаємозв'язок і взаємовплив на тлі незведеності одного до іншого та не виводимості одного з іншого.

Інший принцип — антропосоцієтальна відповідність, що означає сумісність особистісно-поведінкових характеристик людини як члена даного суспільства та соцієтальних характеристик цього суспільства (як єдності культури і соцієтальності), має виняткове значення щодо специфікації підходів до організації правовиховної роботи у різноманітному етнічному середовищі. Так, у традиціоналістських суспільствах характеристики людини мають відповідати сталим соцієтальним структурам, які обмежують простір для ініціативи суб'єктів права, що порушують традиції; у ліберальному соціумі пріоритет віддається цінностям свободи і відповідальності людей, які намагаються змінити сталі структури, аби вони відповідали зростаючим потребам і здатностям індивідів та їхніх колективів, а також відкривали простір цілерациональним інноваціям.

Застосування ж принципу соціокультурного балансу дозволяє визначити шляхи досягнення оптимального використання потенціалу різних компонентів правової системи соціуму, що перебувають у стані соціокультурної трансформації, як умови розбудови громадянського суспільства. Іншими словами, у цьому разі саме шляхом здійснення правовиховного впливу на суспільство через адекватну вимогам часу систему правокультурних цінностей можуть бути забезпечені задоволення суперечливих потреб та інтересів громадян, вмотивована правова активність у царині їх участі в державотворчому процесі.

Нарешті, урахування принципу симетрії і взаємозворотності соцієтальних процесів, який означає, що кожному процесу, котрий відбиває динаміку суспільства як цілісної системи і має певну спрямованість, відповідає протилежно спрямований (симетричний) процес, дозволяє при розробленні нашої проблематики надати правильне її вирішення.

Тільки спираючись на зазначені принципи, можна уявити наше суспільство як самодостатню соціокультурну систему, здатну відтворити її правовиховну підсистему в принципово новому форматі державотворчого процесу, підпорядкованому докорінним правокультурним імперативам верховенства права і рівноправності суб'єктів права тощо.

У цьому сенсі слід зауважити, що новітні реалії нашого соціуму дають змогу стверджуватися у думці, згідно з якою його генезу більшість представників сучасного вітчизняного політикуму усвідомлює як переважно лібералізаційну соціокультурну трансформацію, модус котрої відповідає певному антропосоціетальному типу (як правило, поняття «лібералізація» культивується у правосвідомості суспільства, правокультурна орієнтація громадян якого пов'язана з визнанням пріоритетності цінності свободи).

Екстраполюючи таке уявлення у площину розроблення державної стратегії розбудови сучасної системи правового виховання в Україні на тлі її онтологічного аналізу, слід послідовно рахуватися з тим фактом, що будь-який модус лібералізації складається з цілісного поєднання зумовлюючих та доповнюючих один одного процесів (за принципами «негативної» та «позитивної» поляризації соціокультурних суб'єктів, визначеними П. Сорокіним [20]), серед яких можна виділити диференціацію основних соціетально-функціональних структур. До них належить культура, зокрема правова, як духовно інтегруюча структура соціуму. Змістовно вона репрезентує, з одного боку, процес виникнення і включення у систему, що трансформується, таких компонентів, які забезпечують її інтеграцію: наприклад, утвердження норм і цінностей громадянського суспільства, гармонійне поєднання принципів праводоцільності і легітиматії, а з другого — процес зростання компонентів, що дезінтегрують систему за іншими засадами, у тому числі відчуження людини від умов праці та життя, суперечливий вплив глобалізації, тенденції техногенізації цивілізації тощо.

Виходячи із зазначеного розуміння природи сучасного етапу соціокультурної трансформації нашого соціуму, вона постає як складний, багатоаспектний контекст процесу утворення в Україні такої правовиховної системи, що має статус необхідної інтегруючо-консолідуючої умови (засобу) розбудови громадянського суспільства і правової державності, яка повинна містити методики, спрямовані на здолаття виявів правової антикультури та деформацій правосвідомості тощо. Зокрема, це дає можливість змістити акцент у розумінні природи і відтворенні основоположних засад нової моделі системи правового виховання в сучасній Україні з онтологічного аспекту цього процесу на аксіологічний. Тим самим правове виховання виявляє себе як цілеспрямований процес формування правової культури суспільства, який передбачає перетворюючий характер змін у царині правосвідомості носіїв правових цінностей.

З огляду на це правове виховання можна вважати одним із найважливіших феноменів правової культури та духовного життя суспільства. Залежно від

історичного періоду і типу правової системи змінюються цілі, форми та методи виховання, проте незмінно предметом виховання завжди розглядається людина, яка відчуває правовиховний вплив.

Традиційно виділяють такі аспекти поняття «правове виховання»: соціальний (соціокультурний) розвиток людини; процес, що інтегрує всі правовиховні впливи (як теоретична модель); конкретна діяльність суб'єктів правового виховання.

Загальновизнаним є розуміння правового виховання як процесу передавання накопиченого правового досвіду за допомогою культурно-духовного механізму, що означає наявність між загальною культурою, правовою культурою та правовим вихованням складного багатобічного зв'язку. Правове виховання, будучи елементом соціокультурного процесу, набуває властивостей правової культури і стає важливим ідеологічним засобом (що було притаманне передусім радянській педагогічній традиції). Сучасні ж фахівці намагаються повернути правові цінності у контекст самої культури, тим паче, що у пострадянському соціокультурному середовищі дедалі більш наявними стають вияви правової антикультури [21].

Розглядаючи правове виховання в соціокультурному контексті, можна виділити такі його етапи: осягнення правової культури, засвоєння правових цінностей, інтеріоризація (уведення в особистісну структуру) правової культури. Осягнення — це накопичення системи знань про правові феномени, що допомагають зрозуміти призначення, функції, зміст та сутність правової культури. Засвоєння правових цінностей передбачає оволодіння правокультурними навичками і вміннями, необхідними для рецепції даної правової культури. Інтеріоризація правокультурних цінностей означає уведення їх в особистісну структуру, а також створення ієрархії правових цінностей для власного життя суб'єктів права.

Отже, в соціокультурному аспекті правове виховання розглядається як спеціально організований процес соціо- та правокультурної ідентифікації людини через прийняття нею правових норм та обмежень, що регулюють правову поведінку в межах певної правової культури. Основними ж характеристиками людини з високим рівнем правової культури є свобода, гуманність, відповідальність та адаптивність особистості.

Соціокультурний контекст розгляду правового виховання передбачає вивчення залежності даного феномену від наявних суспільних чинників та тенденцій. Правовиховний вплив, таким чином, визначає свої пріоритети в соціальному контексті і, натомість, значною мірою детермінує суспільне життя. Тим самим фіксується подвійного роду залежність: як соціокультурний феномен правове виховання виникло у відповідь на певну людську потребу та існує, справляючи вельми помітний вплив на розвиток багатьох сфер суспільного життя. Правове виховання розглядається як соціокультурний фено-

мен ще й тому, що, з одного боку, межі сучасного розуміння його, як уже зазначалося, розширюються до кордонів культури, а з другого — правове виховання претендує на роль стійкого засобу трансляції правової культури і культури взагалі в її смисловому розумінні.

Як соціокультурний феномен правове виховання завжди спирається на сталі суспільно-культурні традиції, прийняті цінності та норми. Пізнавально-правова діяльність завжди вплетена в буття культури. Звідси стає зрозумілою власне культурно-регулююча функція правового виховання.

Правове виховання не може також розвиватися поза освоєння знань про право, які стали вже суспільним надбанням і зберігаються в соціально-правовій пам'яті. Культурна сутність правового виховання тягне за собою його етичне та ціннісне наповнення. Відтак відкриваються нові можливості «етосу» правового виховання: проблема інтелектуальної, соціальної та моральної відповідальності, особистісні аспекти ухвалення рішень тощо.

Отже, правове виховання виступає як чинник правової регуляції суспільно-правових процесів. Воно впливає на потреби суспільства, стає необхідною умовою функціонування і розвитку правової культури. Будь-яка інновація в правовій системі потребує сформованого підґрунтя для її сприйняття, що забезпечується наявними і чітко окресленими стратегіями правового виховання.

Як соціокультурний феномен правове виховання містить різноякісні відносини: економічні, соціально-психологічні, ідеологічні, соціально-організаційні тощо. Відповідаючи на економічні потреби соціуму, правове виховання виступає могутнім чинником самореалізації громадян у різних сегментах правової сфери. Відповідаючи на його ідеологічні потреби, воно виявляється інструментом політики. Тому система правового виховання поєднана з ідейними пріоритетами суспільства і надає їм ціннісної та іншої аргументації, забезпечуючи збереження існуючого ідеологічного курсу.

Складність вивчення правового виховання як соціокультурного феномену пояснюється й тим, що воно має певну автономію і не розчиняється повністю у контексті соціальних відносин. Правове виховання — це діяльність переважно комунікативна (колективна), яка обов'язково враховує правовиховні «матриці» минулого, а також передбачає дискурсивну взаємодію суб'єктів правового виховання, що дозволяє говорити про його інтерсуб'єктивний характер.

Аби показати відмінність комунікативності від соціальності, слід розрізнити поняття мікроконтексту та макроконтексту правового виховання. Перше означає його залежність від характеристик правової культури в різні епохи; друге каже про залежності, утворені більш широким соціокультурним середовищем, де розвивається правова культура як така, що і є виразом її соціального виміру.

Слід вказати і на «внутрішні» та «зовнішні» аспекти соціальності природи правового виховання. Залежність від соціально-економічних і духовних

умов функціонування певного типу соціуму, яка визначає наперед зміст правового виховання, а також засоби його забезпечення, віддзеркалює «зовнішню» сторону соціальності його природи. Вплив внутрішніх ментальних настанов, правових норм і цінностей, як вони розуміються суб'єктами права, що забарвлюють особливості правосвідомості за конкретних умов, складають уявлення про «внутрішню» сторону соціальності правовиховного процесу.

Розглядаючи питання щодо соціокультурної природи правового виховання, слід також звернутися до аналізу понять «культурне» та «соціокультурне» середовища. Уявлення про «соціокультурне» засновані на ідеї симбіозу культурної і соціальної сфер. Ця ідея зумовлена, по-перше, розумінням культури як системи таких, що історично розвиваються, надбіологічних програм людської діяльності, поведінки і спілкування, що виступають умовою відтворення та зміни соціального життя в усіх його головних виявах; по-друге — характером зв'язку культури і суспільства, що специфікуються як відношення цілого та його якості (соціум — це форма реалізації культури, а культура — якість соціуму). З огляду на це соціокультурне середовище розуміється як створені людиною умови існування, що передбачають соціальні і культурні (економічні, правові, освітні, професійні, національно-етнічні) інститути та установи, норми і цінності, ідеали та зразки, смисли і значення, які залучені в реальне життя особистості і визначають мотиви та способи поведінки, принципи соціальної і культурної регуляції і саморегуляції. Окремо слід зазначити, що на ці умови нашаровуються специфіка етноментальної традиції, особливості конкретно-історичної епохи і державного устрою. У змісті даного визначення фіксуються також основні елементи і чинники повсякденного буття, вплив на які здатен забезпечувати ту чи іншу дію соціальної та культурної динаміки.

На тлі зазначеного чіткіше вимальовується значення запропонованого нами онтологічно-ціннісного підходу при з'ясуванні природи правового виховання. Воно пов'язано з можливостями, що виявляються при взаємному накладанні соціального і культурного в їхньому системному вигляді: по-перше, висвітлюється гетерогенність суспільства і культури, а також той факт, що правова культура і правове виховання як соціокультурні сегменти реальності мають свого колективного суб'єкта-носія; по-друге, даний підхід дає змогу перевести ракурс досліджень на макрорівень культури і суспільства, тобто порушувати питання про правокультурну повсякденність; по-третє, застосування цього підходу дозволяє пояснити розвиток системи правового виховання за допомогою ціннісних чинників правової культури (правових норм, правових традицій та ін.).

Значущість цих висновків обумовлена можливістю побудови різних методик правового виховання, заснованих на органічному поєднанні, взаємопроникненні та переплетінні повсякденного розуміння правової культури і високих правових

ідеалів та цінностей. Характерною рисою таких моделей є укорінення їх у різного роду соціальних практиках, типі правової поведінки, що задається правовою культурою. Загальнокультурний аспект правового виховання відображує специфічно людський характер діяльності особистості, пов'язаний із формуванням її суб'єктності, що спирається на саморефлексію й обумовлено способом смислопокладання [22]. Соціальна компонента репрезентує можливість вияву правової культури, яка актуалізується у процесі виробництва, інтеріоризації, трансляції та втілення правових цінностей у буття людини і суспільства.

Специфічно людська природа соціокультурного визначає як обумовленість зв'язку особистісного і соціокультурного рівнів феномену правового виховання, так і залежність формування правової культури від закладених людиною механізмів та засад у саму соціокультурну реальність. Правове виховання у цьому контексті виявляється як цілісна сфера, зміст якої збагачується внаслідок взаємного переходу і трансформацій, що здійснюються особистісним і соціокультурним аспектами правового виховання відносно один одного. Це дає змогу використовувати поняття колової референції стосовно характеристики рівнів правового виховання. Неможливість відмежування процесу формування правової культури особистості від соціокультурних процесів і чинників, а також беззасадність останніх поза розглядом якостей і властивостей особистості визначає необхідність з'ясування соціокультурних засад правового виховання, що зумовлюють конституювання та соціально-історичне відтворення людини як правової особистості.

Ураховуючи взаємозв'язок і взаємозумовленість особистісного та соціокультурного аспектів правового виховання, соціокультурну реальність можна визначити як сферу пошуку чинників, що детермінують його конституювання. Ця сфера розуміється як стабільна стрижнева основа суспільства, що зберігає протягом тривалого часу сукупний правовий досвід та обсяг інформації, передані наступним поколінням.

Виходячи з цього, ми можемо зрозуміти соціокультурні засади правового виховання як умови (засоби) відтворення і трансляції правокультурного потенціалу людства на тлі конкретно-історичного існування соціуму. В такому контексті правове виховання також розуміється як соціокультурний феномен, тобто складне утворення, що виступає наслідком творчості людини як репрезентанта певного етносу і суспільства, що втілюється передусім у системі правових смислів, ідеалів, цінностей, сталих нормах та зразках правової поведінки, а також як один із чинників, що формують особистість.

Розуміння змісту соціокультурних засад правового виховання може бути уточнене шляхом включення до нього стійких форм, що складають підвалини соціуму і визначають специфіку змісту та спрямованості правового виховання. Відповідно до цих ознак окреслюється феномен, що виступає чинником його формування як соціокультурного явища: це правова традиція, яка від-

творюється у системі правових цінностей та забезпечує правову самоідентичність суб'єктів права у правовому менталітеті.

У зазначеному контексті визначення змісту соціокультурних засад правового виховання не обійтися без урахування сутності поняття правової цінності, котра поєднує як основні компоненти правову значущість, правовий сенс та правове переживання. Їм притаманна бінарна дихотомія, що виявляється у чуттєвому та інтелектуальному, свідомому та несвідомому, раціональному та інтуїтивному планах буття. Процес зіставлення змістовних аспектів правового виховання і правових цінностей фіксує їхній глибинний взаємозв'язок, обумовлений вкоріненістю правової культури в засадах усіх зазначених елементів. Можна також стверджувати, що несвідомі емоційно-чуттєві та свідомі соціально-моральні основи правових цінностей створюють передумови природного внесення та органічного залучення таких основ у процес правового виховання, зумовлюючи тим самим їхню присутність у складі правової культури, яка містить емоційно-психологічні, морально-аксіологічні та смислоутворюючі правові компоненти.

Виступаючи суттєвою формою фіксації, закріплення та збереження елементів правокультурного досвіду і будучи механізмом його передавання, що забезпечує стійку історико-генетичну спадковість у соціокультурних процесах, правові традиції інтегрують важливі характеристики соціокультурних засад правового виховання. Передусім це спадковість, що спрямована на відтворення і здійснюється через трансляцію певного обсягу правокультурної інформації. Це сприяє реалізації головної мети соціально-історичного реконструювання правового виховання — його постійній присутності у бутті суспільства як одного із системоутворюючих чинників.

Система правових цінностей як ідеальний об'єкт правокультурної спадщини залучається у зміст традиції, що є основою ідентичності як соціокультурної засади правового виховання. Ідентичність обумовлює спадковість у розвитку явищ і процесів, оскільки виступає, по-перше, як механізм віднесення суб'єкта до об'єкта; по-друге — як сукупність основоположних стійких рис, що складають своєрідність правової системи соціуму та його духовної сфери; по-третє — як показник відповідності автентичності відтворювально-го в процесі трансляції змісту.

Роль інтегратора, що зв'язує правові цінності, традиції та ідентичність, відіграє правовий менталітет, який є стійкою сукупністю настанов і схильностей індивіда та соціальної групи до певного способу сприйняття права, а по суті — частиною соціально значущої інформації, яка містить зразки мислення, ідеали та цінності, правокультурні традиції і архетипи, форми і засоби вираження інтелектуальних та афективних реакцій.

У цьому сенсі значущою у визначенні природи правового виховання постає його трансляційно-комунікативна сторона. Розглядаючи специфіку про-

цесу трансляції, що здійснюється, в тому числі за допомогою правової мови [23] як соціокомунікативної системи, необхідно звернути увагу на поняття соціокоду. Соціокод являє собою структуру, що поєднує кодування інформації у мові та спілкуванні, а також формах соціальної взаємодії, однією з яких є правова взаємодія. Правовий соціокод є також орієнтиром для суб'єктів правового спілкування [24], визначає вихідні для розуміння позиції, поєднує знакові реалії мови та структуру правовідносин, які відтворюють відповідну мовну модель трансляції досвіду. Ця думка цілком узгоджується з позицією Б. Кістяківського, який зауважував, що саме право, з одного боку, виступає найбільш значним виразником культури, а з другого — сама культура розглядається як найважливіший спосіб реального буття права [25].

Висновки. Взаємозв'язок досліджуваних чинників не дозволяє абсолют-но точно розмежити їх сфери впливу, проте дає можливість означити спосіб конституювання правового виховання як соціокультурного феномену. Взаємозумовлене функціонування соціокультурних засад правового виховання утворює силове поле, а утворене в межах його простору напруження є джерелом формування системи правового виховання. Актуальне відтворення цього феномену уможливується завдяки перманентній трансляції та реконструкції системи правових цінностей, традицій, ідентичності, менталітету. Тут постає проблема репрезентативності чинників відтворення правової культури у змісті і структурі правового виховання та їх зворотного зв'язку. Тому слід звернути увагу на його значущість як процесуально-функціональної сторони формування правової культури. Цей процес містить передусім власності людської со-буттєвості, реалізуючи одну із своїх функцій — поєднання поколінь у загальносуспільному просторі, якому притаманні со-буттєвість кожного з його учасників та вибудовування загальної со-буттєвості.

Виходячи з наведеного, слід зазначити, що конституювання правового виховання на етапі соціокультурних трансформацій сучасного українського суспільства відбувається в умовах руйнації духовних утворень як на мікрорівні (суспільство у цілому), так і на макрорівні (у масштабі повсякденності). Відтак правовиховна робота має проводитися і на загальносоціальному рівні, і на рівні міжгрупових та особистих відносин, водночас осягаючи правову культуру в її ідеально-системному та репродуктивно-повсякденному вимірах. Правове виховання живиться соками всієї культури і водночас справляє на неї потужний вплив, що у свою чергу уможливує її сутнісне визначення як соціокультурного феномену.

З огляду на аналіз наявного досвіду подібного соціального конструювання можна констатувати, що переведення спільного взаємозумовленого функціонування соціокультурних засад правового виховання у звичний повсякденний режим, а також їхня інституціоналізація сприяють встановленню налагодженої дії процесів їхньої трансляції та реконструкції. Постійне від-

творення означених механізмів на рівні повсякденності дає змогу закріпити й укоренити у бутті бажаний правопорядок, що забезпечує функціонування соціуму в необхідному (релевантному для більшості суб'єктів права) режимі, який детермінується цілями сучасного українського суспільства і вибудовується за принципами пріоритету прав людини і верховенства права.

Викладене дозволяє зрозуміти, що модернізацію і реформування сучасного українського соціуму треба здійснювати на засадах, однією з яких є правове виховання, здатне ініціювати трансформацію в усіх сферах буття людини і суспільства. Для побудови сучасної моделі правового виховання, заснованої на поєднанні духовно-правових ідеалів і цінностей з практикою повсякденності, безпосереднє значення має усвідомлення специфіки соціокультурних засад правового виховання в нашому етноментально розширеному суспільстві. Це вимагає врахування можливості здолання розриву між сущим та належним за допомогою укорінення правових цінностей в різних соціально-правових практиках, що репрезентовані різними регіонами України, культура населення в яких історично складалася за відмінних умов. Можливою площиною поєднання зазначених векторів етноментальності виступає варіативність позиціонування правового ідеалу як мотиву діяльності, принципу соціальної організації, орієнтира правової свідомості на тлі активації як консолідуючого чинника конституційно визначеної мети розбудови України як правової, демократичної, соціальної держави.

Правове виховання як соціокультурний феномен може розглядатися як один із системоутворюючих принципів буття людини і суспільства, що дозволяє здолати існуючу дискретність між реальною ситуацією та бажаною моделлю правової системи, придатною для життя. Актуалізація цього принципу уможливлується завдяки укоріненню в повсякденності правових ідеалів і цінностей, що забезпечується механізмом соціального конструювання правової реальності. Воно здійснюється за допомогою інституціоналізації соціокультурних засад правового виховання і механізму переведення їх функціонування в режим звичних повсякденних операцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Данильян О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09. 00. 11 / О. Г. Данильян. — Харк. військ. ун-т. — Х., 1998. — 32 с.
2. Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз : монографія / за заг. ред. акад. АПрН України М. І. Панова, проф. О. Г. Данильяна. — Х. : Право, 2004. — 360 с.
3. Чигринов В. І. Державотворча традиція України: політико-культурний вимір / В. І. Чигринов, І. О. Поліщук. — Х. : ХІБМ, 2006. — 380 с.
4. Українська державність у XX столітті: історико-політологічний аналіз. — К. : Політ. думка, 1996. — 342 с.

5. Головченко В. В. Теоретические вопросы эффективности правового воспитания : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12. 00. 01 / В. В. Головченко. — К., 1982. — 19 с.
6. Маркова Г. Д. Научные основы и организация правового воспитания молодежи / Г. Д. Маркова. — Киев : Вища шк., 1979. — 153 с.
7. Оксамытний В. В. Правовое воспитание — важный фактор формирования социально активной личности / В. В. Оксамытний. — Киев : Наук. думка, 1979. — 73 с.
8. Рябко И. Ф. Правосознание и правовое воспитание масс в советском обществе / И. Ф. Рябко. — Ростов н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 1973. — 158 с.
9. Загрева В. Я. Правове виховання старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл-інтернатів : автореф. дис. ... канд. пед. наук. : 13. 00. 07 / В. Я. Загрева ; АПН України, Ін-т проблем виховання. — К., 2002. — 19 с.
10. Криштак І. В. Організація правового виховання учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів України (друга половина ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук. : 13. 00. 01 / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. — Х., 2008. — 20 с.
11. Стаканков А. В. Теорія і практика правового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини ХІХ — початку ХХ століття : автореф. дис. ... канд. пед. наук. : 13. 00. 01 / А. В. Стаканков ; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. — Х., 2004. — 19 с.
12. Бурмистров В. А. Место и роль правовой культуры в становлении правового государства / В. А. Бурмистров — Симферополь : Таврида, 1996. — 188 с.
13. Ганзенко О. О. Формування правової культури особи в умовах правової держави Україна : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12. 00. 01 / О. О. Ганзенко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. — К., 2003. — 16 с.
14. Скуратівський А. В. Формування та розвиток правової культури в українському суспільстві (філософсько-правовий аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12. 00. 12 / А. В. Скуратівський ; Нац. акад. внутр. справ України. — К., 2004. — 16 с.
15. Штангрет М. Й. Філософські проблеми правового виховання молоді (на прикладі закладів освіти МВС України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12. 00. 12 / Львів. держ. ун-т внутр. справ. — Л., 2007. — 18 с.
16. Бова А. А. Зміст і структура правосвідомості населення України : автореф. дис. ... канд. соціол. наук. : 22. 00. 03 / А. А. Бова ; НАН України, Ін-т соціології. — К., 2001. — 19 с.
17. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства : генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. — Х. : Право, 2008. — 288 с.
18. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. — Х. : Право, 2009. — 352 с.
19. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев // Собр. соч. ; сост. и ред. проекта Р. В. Грищенков. — СПб. : СЗКЭО «Кристалл» ; М. : ОНИКС, 2003. — С. 193—576.
20. Сорокин П. А. Главные тенденции нашего времени / П. А. Сорокин ; пер. с англ. Т. С. Васильева. — М. : Наука, 1997. — С. 198—242.
21. Бондарев А. С. Правовая антикультура в правовом пространстве общества / А. С. Бондарев. — Пермь : РИО Перм. ун-та, 2006. — 191 с.
22. Бургарт Т. І. Витоки й метаморфози правосуб'єктності в контексті екософського аналізу / Т. І. Бургарт // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил : Соціологія, філософія, психологія / ХУПС. — Х., 2007. — Вип. 2 (28). — С. 149—154.

23. Зархина С. Э. Язык права как предмет философско-логического анализа (исторический аспект) : монография / С. Э. Зархина. — Х. : ФИНН, 2008. — 208 с.
24. Гетьман І. В. Концепція правового спілкування: зміст, витоки, перспективи : монографія / І. В. Гетьман ; АПрН України, НДІ держ. буд. та місц. самовряд. — Х. : Право, 2007. — 240 с.
25. Кистяковский Б. А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание) / Б. А. Кистяковский // Вехи ; Из глубины : сб. ст. о русской интеллигенции. — М. : Правда, 1991. — С. 122—149.

ПРАВОВОЕ ВОСПИТАНИЕ: ОНТОЛОГИЧЕСКИЙ СТАТУС

Шефель С. В., Коваленко И. И.

Впервые в философской мысли на основании синтетического методологического подхода осуществлена попытка определить онтологический статус правового воспитания как социокультурного феномена.

Ключевые слова: правовая реальность, правовое воспитание, социокультурная природа.

LEGAL EDUCATION: ONTOLOGICAL STATUS

Shefel S. V., Kovalenko I. I.

An attempt to define ontological status of the legal education as a sociocultural phenomenon, has been made in philosophical thought on the basis of synthetical methodological approach.

Key words: legal reality, legal education, sociocultural nature.

УДК 340.12

С. І. Максимов, доктор юридичних наук, професор

ГЛОБАЛЬНА ГАРМОНІЯ ТА ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА: XXIV ВСЕСВІТНІЙ КОНГРЕС ІЗ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА І СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Аналитичний огляд пленарних доповідей XXIV Всесвітнього конгресу із філософії права і соціальної філософії «Глобальна гармонія та верховенство права», який відбувся 15–20 вересня 2009 р. у Пекіні (Китай) під егідою Міжнародної асоціації філософії права і соціальної філософії та Юридичного товариства Китаю.

Ключові слова: філософія права, Міжнародна асоціація філософії права і соціальної філософії, глобалізація, глобальна гармонія, верховенство права, міжкультурний діалог.

15–20 вересня 2009 р. у Пекіні відбувся XXIV Всесвітній конгрес із філософії права і соціальної філософії на тему: «Глобальна гармонія та верховенство права». Конгрес проходив під егідою Міжнародної асоціації філософії права і соціальної філософії (IVR), яка відзначила свою соту річницю¹. Головним спонсором цього форуму було Юридичне товариство Китаю², а безпосередніми співorganizаторами — Академія юриспруденції Юридичного товариства Китаю і Центр правових обмінів Китаю. Офіційні мови конгресу — англійська та китайська.

Обрання головної теми конгресу — «Глобальна гармонія та верховенство права» обумовлено тим, що поняття гармонії посідає провідне місце як у східній, так і в західній філософських традиціях і може бути застосоване для того, щоб описати цілі розвитку багатьох суспільств. На відміну від більш відомого поняття «глобалізація» поняття «глобальна гармонія» охоплює багато з наших спільних ідеалів із приводу взаємин між країнами, культурами і правовими системами, також між людством і природою. Пропонуючи розглядати роль верховенства права у просуванні глобальної гармонії, організатори XXIV Всесвітнього конгресу IVR намагалися не тільки надати більшого розголосу традиціям і сучасним поглядам у незахідних культурах, а й запропонувати нові виміри співпраці серед східних і західних учених.

У роботі Конгресу взяли участь понад 700 делегатів із понад 50 країн світу. На пленарних засіданнях було заслухано і обговорено 10 доповідей відомих учених. На засіданнях більш ніж 50 секцій — спеціальних семінарів і робочих груп активно і доброзичливо проходив обмін думками щодо головної теми та з інших питань, що сприяло поглибленню взаєморозуміння і досягненню важливих наукових результатів [2; 3].

На відкритті конгресу з доповіддю *«Індивідуальні права і світовий порядок»* виступив відомий британський філософ права (нині — професор Колумбійського університету) **Джозеф Різ** [1, с. 1–17]. Із універсалістських по-

¹ Міжнародну асоціацію філософії права і соціальної філософії (IVR — Internationale Vereinigung für Rechts und Sozialphilosophie) було засновано в 1909 р. у Берліні. Періодичність проведення конгресів — раз на два роки.

² Юридичне товариство Китаю (China Law Society — CLS) — загальнонаціональна громадська і академічна організація правників, яка служить зв'язуючою ланкою між юристами-вченими та юристами-практиками. Вона є важливою силою у сприянні розвитку демократії і правової системи, розквіту правових досліджень і стимулювання прогресу верховенства права. Як головний канал міжнародних обмінів у галузі права CLS встановила дружні стосунки із майже 450 юридичними дослідницькими організаціями, юридичними асоціаціями, юридичними школами та інститутами у понад 80 країнах і регіонах світу і забезпечила широке співробітництво стосовно обміну делегаціями, академічних навчань, тренінгів фахівців у галузі права тощо. Юридичне товариство Китаю було засновано в 1949 р. На цей час налічує понад 140 тис. індивідуальних членів і включає 32 локальних юридичних товариства на рівні провінцій і 40 підвідомчих академій з окремих галузей права та правових проблем.

зицій він розглядав індивідуальні права (їх визнання та здійснення) як один з аспектів світового порядку, що зароджується, приділяючи увагу питанню про права в цілому, визначенню місця прав людини у світовому порядку, а також аналізу труднощостей та ризиків, пов'язаних з їх роллю в цьому процесі.

Представлена в доповіді концепція прав Дж. Раза включає чотири тези: 1) об'єктом прав є цінність (цінне для володаря прав); 2) володіння правом є цінністю для володаря прав (тобто право є цінністю); 3) право одного обмежує свободу інших, тобто зумовлює певні обов'язки: створювати можливості або не заважати володарю прав володіти правом і об'єктом права (обов'язки поважати право); 4) володар прав безпосередньо реагує на додержання або порушення своїх прав, проте встановлення і захист прав не належать виключно володарю прав: це також здійснюється суспільною культурою і правовими інститутами. Володар прав може відмовитися від своїх прав, однак існують права, від яких неможливо відмовитися, — це певні основні свободи або права людини.

Права людини на відміну від інших прав завжди зберігають свою дійсність, навіть якщо їх не включено до договорів і конституції. Проте їх здійснення потребує інституціоналізації. Вони поєднують у собі виключну важливість і універсальність. Дж. Раз пропонує раціонально-ціннісний підхід до виправдання універсальності прав людини: «Права не виникають з необхідністю із прав. Вони виникають із міркувань, як досягти цінностей життя». Права людини є синхронно універсальними в тому сенсі, що всі люди, які живуть нині, володіють ними. Важливість прав людини полягає в утвердженні її цінності і перерозподілі влади від впливових суб'єктів до кожної людини і будь-якої групи і асоціації, що прагнуть захищати інтереси звичайних людей. Визнання прав людини означає визнання їх моральної гідності. Критерієм ідентифікації прав людини Дж. Раз вважає те, що їх додержання може вимагати кожний, включаючи людей і організації, які не пов'язані з цією країною.

Досліджуючи роль прав людини у світовому порядку, Дж. Раз виділяє труднощі, пов'язані з процесом, і труднощі, пов'язані зі змістом.

Процесуальний аспект стосується інститутів, які мають легітимну владу розв'язувати спори стосовно меж прав і підтримувати їх додержання. В ідеалі права людини мають здійснюватися без будь-якого інституційного втручання, однак вони здійснюються завдяки закону. Життєву важливість неупереджених, ефективних та надійних інститутів для управління і здійснення прав людини доповідач підкреслює через такі положення: по-перше, наявність людського права на щось обумовлює обов'язок встановити і підтримати неупереджені, ефективні та надійні установи для спостереження за виконанням і захистом його від порушень; по-друге, доки такі інститути існують, необхідно утримуватися від спроб примусового втілення у життя права; по-третє, якщо з урахуванням обставин, котрі склалися, немає ніякої перспективи того,

що неупереджені, ефективні та надійні інститути можуть з'явитися стосовно певного права, то це право не є правом людини, і ми маємо утримуватися від заклику виконувати його.

Головні труднощі у змістовному плані пов'язані з необхідністю врахування саме діалектики універсального і різноманітного в розумінні і застосуванні прав людини. У деяких випадках виникає підозра, що вимоги в галузі прав людини є культурно упередженими, вони нав'язують цінності Заходу всьому світові. Тому врахування труднощів, пов'язаних із культурною різноманітністю стосовно прав людини, є необхідною вимогою в умовах становлення глобального порядку.

Отже, Дж. Раз показує, що при аналізі будь-якого права слід виявити практичний сенс права, визнати і його універсальність, і його чутливість до культурних варіацій. Він констатує, що сучасна практика міжнародних прав людини є недосконалою стосовно цього. У той час як права не є абсолютними, їх справедлива інтерпретація і виконання потребують чуттєвості до культурного різноманіття та інших цілей. Для виконання цього завдання потрібні міжнародні публічні дебати щодо прав людини.

Наступного дня, 16 вересня, було продовжено дискусію про співвідношення між універсальним і культурним різноманіттям, у межах якої із доповіддю *«Культурна різноманітність, міжцивілізаційний діалог і гармонія — конфуціанська перспектива»* виступив професор Гарвардського та Пекінського університетів **Веймінг Ту** [1, с. 28–56]. Він звернув увагу на те, що культурна різноманітність є безперечним фактом життя у світі. Проте вона має подвійний характер: відзначається як істотний аспект людського процвітання і водночас викликає побоювання як загроза глобальному громадянству. В умовах небезпеки для людського роду важливу роль має відіграти міжкультурний діалог, який хоча і не є розв'язанням проблеми вузького партикуляризму або екологічної кризи, втім він є першим кроком у напрямі людського виживання та процвітання. Саме культурна різноманітність має стати точкою відліку для міжкультурного діалогу.

Парадоксальним є те, що у міру зростання інерції глобалізації значну увагу приділяють індивідуальній, комунальній, національній і регіональній ідентичності. Саме це посилює зацікавленість у культурній різноманітності. В основі суперечливих відносин між економічною і культурною глобалізаціями лежить складна проблема «одвічних зв'язків», під якими розуміють істотні особливості, що є особливостями буття людини як унікальної особистості. У ХХІ ст. такі зв'язки набувають особливої значущості для особистісної ідентичності, яка часто має спільнотний характер. Найголовніші з них — етнічна належність, стать, вік, мова, народження, статус та віра.

Одвічні зв'язки роблять нас живими людьми й їх існування ще не роз'їла глобалізація. Для того щоб стати космополітичним громадянином, немає по-

треби відмовлятися від цих зв'язків. І взагалі від них неможливо відмовитися без наслідків для психічного і фізичного благополуччя. Економічна глобалізація завдяки владі ринку гомогенізує життя. Побоювання, що економічна глобалізація знищить душу індивіда, групи, нації, очевидні у всьому світі. Ми повинні серйозно прийняти постійність одвічних зв'язків у глобальному процесі. Культурна політика має бути спрямована на те, щоб активна участь у глобальних процесах здійснювалася з повним усвідомлюванням твердих підстав особистої ідентичності.

Глобалізація зумовила активний плюралізм культур і культурний діалог. Культура страждає від ізоляції, для її розвитку потрібний обмін, тому діалог — це особливість благодійної культури. Міжкультурний діалог, на думку В. Ту, є такою практикою, яка полегшує дискурс на основі універсальної етики. Особливо це стосується прав людини. «Абстрактний універсалізм, можливо, забезпечує сильнішу аргументацію для глобального обґрунтування прав людини, проте більш розумним і практичним буде підхід, який звертається до прав людини в контексті культурної різноманітності. Як культура не посягає на права людини, гарантовані міжнародним правом, так і культура не повинна використовуватися для виправдання обмеження прав людини. Однак міжкультурний діалог може відігравати ключову роль у поширенні конструктивних дебатів із проблем прав людини, як, наприклад, стосовно культурних перспектив різних поколінь прав людини, першості політичних або економічних прав, відносин між правами і обов'язками та можливості виведення прав людей з обов'язку (відповідальності) еліти».

Міжкультурний діалог може також полегшити універсальний дискурс без підриву культурної різноманітності. Політика культурної ідентичності на підставі одвічних зв'язків має бути визнана в усіх міжнародних діалогах. Культурна ж різноманітність ніколи не може використовуватися як виправдання для обмежених інтересів і шовіністичного націоналізму. Саме міжкультурні діалоги мають сприяти плідним обмінам ідеями із проблем прав людини в перспективі культурної різноманітності і стати основою для становлення діалогічної цивілізації.

У доповіді **Антуана Гарапона**, генерального секретаря Інституту фундаментальних досліджень юстиції Франції, *«Судді на перехресті між всесвітнім та універсальним вимірами»* [1, с. 71–91] увагу акцентовано на розрізненні понять «всесвітнє» (worldwide) і «універсальне» (universal) як двох вимірів глобалізації. Перший вимір є матеріальним, він включає поширення та обмін матеріальними ресурсами; другий же є ідеальним, він заснований на передумові морального порядку та його «можна легко зрозуміти через ідею прав людини і більшою мірою — через гуманітарні права». Ці два виміри глобалізації виявляються у наявності двох відповідних інституцій — Люксембурзького і Страсбурзького судів.

Проте два виміри глобалізації не заперечують значущість традиційного, тобто національного, виміру сучасного світу. Тому доповідач наполягає на необхідності розділяти три ідеальні моделі: національну, світову та універсальну. Вони розрізняються за такими критеріями: за визначенням простору — територія, відносини, абстракція; за прагненням — спокій, рух, ідеал; за суб'єктами — населення і суверенітет, рух об'єктів, певна ідея людства; за формами авторитету — закон, ефективність, ставлення до історичних злочинів проти людяності; за формами створення права — законодавство, м'яка регуляція, декларація; за легітимацією права — політичні джерела, потреби, цінності та ідеали.

Висновком із цієї моделі є те, що кожний вимір не може домінувати у сучасному світі, кожний із них є неповним і водночас необхідним. Тому між ними встановлюватимуться крихкі компроміси, а судді повинні об'єднувати універсальність принципів права з владою ринку та фінансів і упертістю територіальних реалій.

Професор Університету Мальтепе (Туреччина), почесний президент Міжнародної федерації філософських товариств¹ **Іоанна Кучурадї** виступила з доповіддю на тему *«Переосмислюючи філософію права»* [1, с. 106–120], в якій вона звертає увагу на проблемні питання, що їх повинна розглядати філософія права, аби зробити свій внесок у розв'язання проблем нашого часу, зокрема питань законотворчості і правозастосування. До першої групи увійшли питання концептуалізації ідей, а також оцінювання, обґрунтування і дедукції норм, до другої — питання аналізу діяльності судді.

На думку доповідачки, концептуалізація того, що ми називаємо «право» (right), приводить до висновку, згідно з яким право є те, що має належати його носію і що йому слід надати. Оцінювання норм може полягати у зверненні уваги на результати, які вона дасть (користь чи шкоду) або на схвалення чи засудження норми з точки зору світогляду, ідеології, культурних та релігійних поглядів. І. Кучурадї вказує на вимоги, яких потрібно дотримуватися для правильного оцінювання норм передусім членами парламенту, а саме: зрозуміти, *що* норма вимагає і *чому* вона це вимагає; показати її особливість порівняно з іншими нормами, що регулюють подібні відносини; розглянути ті передбачувані результати, які вона дасть при її застосуванні у певній реальній ситуації для прав людини. Важливим питанням філософії права є виправдання норм (встановлення підстав, чому слід дотримуватися положень норм), а саме — з'ясування передумов прийняття норми, засад упровадження в життя норми,

¹ Міжнародна федерація філософських товариств (International Federation of Philosophical Societies) — міжнародна неурядова організація, заснована у 1948 р. Мета її діяльності — сприяння обміну інформацією між філософами усіх країн. Періодичність проведення конгресів — раз на п'ять років. Останній проходив у 2008 р. у Сеулі (Південна Корея).

а також визначення гносеологічних та аксіологічних особливостей цих передумов, у кінцевому результаті — відповідність правам людини. Вона також показує, що законодавці мають володіти навичками дедукції норм, особливо норм про права людини, і вміти ухвалювати закони на підставі цих прав.

Іншим завданням філософії права І. Кучураді вважає аналіз діяльності судді. Робота судді полягає в розгляді справи і ухваленні рішення у справі, аби оцінити дії осіб щодо інших в ім'я «чогось» або «когось», а також захищати в існуючих умовах те «щось», в ім'я якого він вимагає від людей нести відповідальність. Аналіз діяльності судді виділяє три стадії: ознайомлення зі справою, розгляд справи, ухвалення рішення. Особливу увагу доповідачка приділяє стадії розгляду справи, під час якої суддя встановлює зв'язок між вчинком обвинуваченого і нормою відносно «того, що не повинно бути вчиненим». Те, як суддя розуміє норму, зумовлює наявність трьох типів суддів або різних можливостей виконання роботи судді. Перший тип — судді, що розглядають підсудні їм справи в ім'я «групи», яку вони представляють, тобто в ім'я норм, прийнятих цією «групою». Це тип судді, що несе відповідальність перед даною «групою» за ці норми. Те, що цей суддя захищає, коли веде справу, фактично є цими законами чи нормами і громадським порядком, якими би вони не були. Другий тип — судді, які судять вчинки осіб в ім'я «людства» і вимог, що походять від знання про людські цінності, або в ім'я принципів, спрямованих на захист цінностей. Вони несуть відповідальність перед цими принципами людства і захищають їх. Третій тип — судді, які вважають, що несуть відповідальність перед тими, кого вони судять, і відповідальні за визначення прав обох сторін, тобто відповідальні за встановлення того, чи виконали сторони у справі, яка розглядається, належні їм обов'язки. Такий суддя, розглядаючи справу, захищає кожну із сторін, тобто встановлює справедливості у ситуації в цілому. Саме від обрання концепції діяльності судді залежить ухвалення рішення.

17 вересня професор філософії Хантер-Коледж і Університету міста Нью-Йорк (США) Керол Гоулд у доповіді «*Різноманітність, демократія та діалог у форматі прав людини*» [1, с. 130–150] акцентував на значенні мережі Інтернет як такого вільного інформаційного простору, що дає змогу безперешкодно обмінюватися аргументами людям із різних частин світу. Дискурс онлайн дозволяє людині донести свою думку з приводу тих чи інших рішень, що стосуються її прав, до максимально широкого кола осіб. Таким чином, фактично формується транснаціональна громадська думка. Активна Інтернет-спільнота сприяє більшій відкритості та підзвітності наднаціональних інституцій. Результати такого обговорення мають братися до уваги при укладанні міжнародних договорів, що покликані забезпечити розвиток системи прав людини.

К. Гоулд також вказує на можливість розглядати міжнародні акти як такі, що відкриті для інтерпретації в конкретних етногеографічних умовах. Отже,

обґрунтовується ідея існування і регіональних суспільних сфер дискурсу та обговорення. Сутність цієї ідеї полягає в тому, що мають бути враховані регіональні чи місцеві культурні особливості різних народів світу. Йдеться про застосування принципу так званої «конкретизованої універсальності», що передбачає конкретизацію загальнолюдських цінностей, закріплених на міжнародному рівні, але аспект універсальності виявляється тут у тому, що ця конкретизація не може вести до нівелювання закріплених прав та дискримінації, тобто регіональні суспільні сфери дискурсу і обговорення лише імплементують певні універсальні права, не намагаючись при цьому змінити їх сутність. Відтак, суспільна сфера дискурсу і обговорення є тим механізмом, що має на меті забезпечити долучення людини до процесу ухвалення рішень наднаціональними інституціями, представлення інтересів людини, а тим самим — забезпечити участь людей у процесі подальшого розвитку системи прав людини, що стає глобальною.

Науковий співробітник Тайпейської Академії наук **Вейджен Чанг** у доповіді *«Класичні китайські теорії норми та їх вплив на розвиток традиційної китайської правової системи»* [1, с. 164–225] розкрив маловідомі аспекти правової філософії Китаю та їх значення у сучасних контекстах щодалі тіснішого співіснування правових систем.

Доповідач підкреслив, що поряд із соціальними, політичними, економічними, ідеологічними та іншими чинниками на розвиток традиційної китайської правової системи впливали класичні теорії норм, які розроблялися конфуціанцями, легістами, даосистами та моїстами. Мислителі пропонували своє розв'язання проблем, що виникали у суспільстві, проте впливовими вони ставали тільки тоді, коли обиралися правителями для застосування. Водночас традиційна китайська система мала дві частини — формальну і неформальну, які були спрямовані на досягнення загальної мети — соціальної гармонії, що головним чином виражало ідеї та ідеали конфуціанців. Прості люди, не чекаючи багато від уряду, розглядали закон швидше як низьку форму норми, яка могла бути жорсткою і несправедливою, вони вважали за краще жити під системою вищих норм. Протягом багатьох століть звичайні люди використовували неформальну частину правової системи доволі ефективно, залишаючи формальній частині обмежену роль в їх житті.

Цю особливість проігнорували як іноземні критики, так і китайські інтелектуали, які бачили в традиційній китайській правовій системі тільки недоліки. Після двох революцій у XX ст. її було відкинуто повністю і необдумано встановлено систему, засновану переважно на західних моделях. Однак деякі її елементи суперечили китайському етосу. Тому система не працювала гладко, стикаючись із відкритим і прихованим опором із боку населення.

В. Чанг наполягає на необхідності створення «дійсно нової китайської правової системи», підкреслюючи, що правова реформа має враховувати всі

добрі ідеї (китайські і західні, старі і нові), тобто проводиться обачно, вибірково щодо запозичень із інших правових систем. Результатом створення такої системи було б досягнення нового балансу інтересів різних груп людей, нової рівноваги, яка дасть можливість китайцям жити в мирі, розвиватися та прагнути гармонійнішого майбутнього.

18 вересня відомий німецький філософ права, один із найактивніших учасників конгресів IVR, професор Кільського університету (Німеччина) **Роберт Алексі** в доповіді «*Подвійна природа права*» [1, с. 257–274] репрезентував свою концепцію праворозуміння, яку він визначає як «м'який непозитивізм» (inclusive nonpositivism). Основним положенням, яке доводить Р. Алексі, є теза про те, що право має подвійну природу, тобто з необхідністю включає два виміри: реальний, або фактичний, який у визначенні права подано елементами владного встановлення та соціальної ефективності, та ідеальний, або критичний, який виявляється в елементі моральної правильності. Всеосяжна ідея Р. Алексі — ідея інституціоналізації розуму. Вона розробляється у три кроки: аргумент від імені ідеального вимірювання права, аргумент від імені реального вимірювання, узгодження ідеального з реальним.

Перший крок включає тезу про те, що право обов'язково пред'являє претензію до правильності, яка передбачає вимогу моральної правильності, — джерело необхідного відношення між правом і мораллю. Усі заперечення тези про правильність Р. Алексі послідовно спростовує шляхом доведення постулатів вимоги правильності і теорії дискурсу. Недолік ідеального виміру як процесу винесення ухвали потребує його доповнення реальним, тобто позитивним, виміром права. У реальному вимірі юридично відрегульовані процеси гарантують досягнення рішення і передбачають їх здійснення.

Узгодження ідеального і реального припускає розрізнення двох рівнів правильності: першого порядку (звертається тільки до ідеального вимірювання і містить справедливість як таку) і другого порядку, яка стосується як ідеального, так і реального вимірів і містить як справедливість, так і визначеність. Саме цей вимір стає головним на третій стадії інституціоналізації розуму. В матеріальному аспекті такої інституціоналізації міститься постулат про найбільш віддалену межу права, якою є крайня несправедливість. Стосовно цього питання стикаються позитивізм у його двох версіях: м'який і жорсткий та непозитивізм у його трьох версіях: жорсткий, м'який і суперм'який, з яких тільки м'який непозитивізм, на думку доповідача, повною мірою ілюструє подвійну природу права. Процесуальний аспект інституціоналізації розуму виявляється у демократичному конституціоналізмі, необхідні елементи якого — демократія і конституційні права в контексті теорії дискурсу і мають подвійну природу. Ідеальний і реальний виміри також поєднуються в юридичній аргументації та взаємодії правил і принципів у застосуванні права: правила виражають категоричну, або реальну, необхідність, а принципи — ідеальну.

З усього цього Р. Алексі робить висновок про те, що подвійна природа права присутня — явно чи неявно — в усіх фундаментальних питаннях права. Це єдина найбільш істотна особливість права, яка показує, чому юридичний позитивізм не є повністю адекватною теорією природи права.

Професор Університету Хітотсубаші **Морімура Сусуму** (Японія) в доповіді «*Глобалізація та культурне процвітання*» [1, с. 288–309] відстоював думку про те, що глобалізація, під якою розуміється всесвітній міжнародний розвиток вільної ринкової економіки, несе з собою культурне процвітання. М. Сусуму почав із з'ясування значення понять, які він використовує у своїй доповіді. Так, глобалізацію він визначає як процес, в якому люди, гроші та інформація рухаються по всьому світу через національні кордони, роблячи суспільства водночас як схожими, так і різними; тому глобалізація, за його розумінням, несумісна з державною промисловою монополією, вимушеним розвитком та примусовим нав'язуванням певних цінностей. Поняття «культура» доповідач використовує не в широкому сенсі як спосіб життя у цілому, а розуміючи під ним мистецтво і науку. М. Сусуму доводить, що ринкова економіка та її всесвітній вияв допомагають культурному процвітання, головним чином через те, що збільшують культурну різноманітність у суспільствах, яка є природним для людства, завдяки зростанню добробуту, технологічним досягненням і культурному обміну, звертаючись до численних обговорень цього положення і спростовуючи деякі безпідставні твердження на підтримку протилежної, песимістичної точки зору. Головний докір глобалізації за культурний імперіалізм спростовується тим, що глобалізація збільшує можливості для свободи вибору, включаючи і схильність до традиційної культури, і саме ціннісну нейтральність глобалізації М. Сусуму вважає її перевагою. Хоча в передостанній частині доповіді він назвав деякі реальні проблеми комерціалізації культури, такі як поклоніння сучасності та падіння середнього рівня якості творів, завищена оцінка унікальності й оригінальності, але його загальний висновок такий: немає причин, що примушують обмежувати комерціалізацію і глобалізацію культури. Більше того, доповідач ратує за розділення держави і культури.

М. Сусуму також припускає можливі висновки зі своєї головної тези про те, що глобалізація не руйнує, а скоріше допомагає процвітання всього світу, стосовно можливості і бажаності правової трансплантації: «Сучасне зростання глобалізації робить можливим і бажаним те, щоб країни в усьому світі поділяли загальне розуміння права, особливо верховенства права, як у теорії, так і на практиці, й усунули необов'язкові відмінності між їх правовими системами». Він висловив сподівання, що міжнародне спілкування та обмін ідеями між вченими у сфері юриспруденції і філософії права зроблять великий внесок у цей розвиток.

В останній день роботи конгресу, 19 вересня, заступник голови Комісії із законодавчої роботи Постійного Комітету Всекитайських Зборів Народних

Представників **Чуньїнг Ксін** ознайомила присутніх із баченням розвитку сучасної китайської правової системи, виступивши з доповіддю *«Соціальна реформа та прогрес через право: приклад Китаю»* [1, с. 321–329]. Доповідь складалася з трьох частин: соціальна реформа через право; переваги та проблеми побудови моделі верховенства права; гармонійне суспільство — мета верховенства права в Китаї. Ч. Ксін звернула увагу на те, що за планової економічної системи, доки адміністративне рішення могло розв'язати будь-яку проблему, не було ніякої соціальної потреби у праві, втім така потреба виникла в ході соціальної реформи. Зараз верховенство права розглядається як важливий інструмент соціальної реформи, перш за все у гарантуванні економічного розвитку і політичної реформи, виконанні зобов'язань перед міжнародним товариством і створенні законів, що діють у всіх аспектах соціального життя. Ч. Ксін підкреслила, що Китай — це країна з давньою історією панування людини (rule of man). Тому встановлення влади закону і заміна цього верховенством права саме по собі є важливою політичною реформою в сучасному Китаї.

Доповідачка задається питаннями: чому саме в Китаї застосовується термін «побудова» верховенства права замість його розвитку? Чи можемо ми побудувати «верховенство права», як ми будуємо дороги, споруди чи школи? Проте модернізація в Китаї здійснюється саме у вигляді побудови, а не розвитку, і саме у планомірній побудові «соціалістичної правової системи», що дозволяє цілеспрямовано проводити модернізацію, уникаючи деяких проблем пропонованого проекту, вбачається головна перевага китайської моделі верховенства права. Проблемою ж є невиконання законів через їх невідповідність реальності та судових рішень.

Підкреслюючи, що досягнення гармонійного суспільства в Китаї має давню історію і ґрунтується на поглядах Лао-Цзи і Конфуція, Ч. Ксін сформулювала фундаментальні ознаки китайського «соціалістичного гармонійного суспільства»: демократичне верховенство права, чесність і справедливість, добробут і філантропія, енергійність, стабільність та порядок, гармонія між природою і людиною та вказала на основні вимоги щодо реалізації соціальної гармонії: встановлення правових основ через демократичне і наукове законодавство, здійснення влади відповідно до закону, справедливе судочинство.

Пленарні засідання завершилися доповіддю переможця конкурсу IVR серед молодих вчених **Матільди Коген** із Колумбійського університету (США) *«Верховенство права як верховенство доводів»* [1, с. 335–358]. Ключова ідея її виступу полягала у визнанні головним компонентом верховенства права в сучасних правових системах юридичного обов'язку обґрунтування. Цей висновок М. Коген продемонструвала на прикладі судді, який у судовій ухвалі не обґрунтував незадоволення заявлених клопотань, просто вказавши: «Тому що я так вважаю». Вона підкреслила, що раціональні доводи є суттєвим компонентом як процедурної, так і матеріальної концепцій верховенства права, та підсумувала, що теоретична рефлексія верховенства права має приділяти більше

уваги юридичному обов'язку давати обґрунтування і тим самим вести до контекстуально чутливого оцінювання верховенства права та його переваг.

На заключному пленарному засіданні були підбиті підсумки роботи Конгресу і оголошено, що наступний, XXV Всесвітній конгрес із філософії права і соціальної філософії за темою «Право, наука, технологія» планується провести 15–20 серпня 2011 р. у Франкфурті-на-Майні (Німеччина).

ЛІТЕРАТУРА

1. IVR 24th World Congress «Global Harmony and Rule of Law» (September 15-20, 2009, Beijing, China). Papers. Plenary Session. — Beijing, 2009. — 372 p.
2. IVR 24th World Congress «Global Harmony and Rule of Law» (September 15-20, 2009, Beijing, China). ABSTRACTS. Special Workshops and Working Groups (I). — Beijing, 2009. — 531 p.
3. IVR 24th World Congress «Global Harmony and Rule of Law» (September 15-20, 2009, Beijing, China). ABSTRACTS. Special Workshops and Working Groups (II). — Beijing, 2009. — 475 p.

ГЛОБАЛЬНАЯ ГАРМОНИЯ И ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА: XXIV ВСЕМИРНЫЙ КОНГРЕСС ПО ФИЛОСОФИИ ПРАВА И СОЦИАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ

Максимов С. И.

Аналитический обзор пленарных докладов XXIV Всемирного конгресса по философии права и социальной философии «Глобальная гармония и верховенство права», который состоялся 15–20 сентября 2009 г. в Пекине (Китай) под эгидой Международной ассоциации философии права и социальной философии и Юридического общества Китая.

Ключевые слова: философия права, Международная ассоциация философии права и социальной философии, глобализация, глобальная гармония, верховенство права, межкультурный диалог.

GLOBAL HARMONY AND RULE OF LAW: 24TH WORLD CONGRESS ON PHILOSOPHY OF LAW AND SOCIAL PHILOSOPHY

Maksymov S. I.

Analytical review of plenary lectures of the 24th World Congress on Philosophy of Law and Social Philosophy «Global Harmony and Rule of Law», which took a place on September, 15–20, 2009 in Beijing (China) under an aegis the International Association for Philosophy of Law and Social Philosophy and China Law Society.

Key words: philosophy of law, International association of philosophy of law and social philosophy, globalization, global harmony, rule of law, intercultural dialog.

УДК 340.12:347.218.3.005

Н. П. Осипова, доктор філософських наук, професор

СОЦІАЛЬНЕ І ПРАВОВЕ У СИСТЕМІ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано взаємодію соціального і правового як передумову реального забезпечення права приватної власності і шлях до розв'язання суперечностей, пов'язаних із нею. Критично розглянуто підходи до права приватної власності з позиції абстрактних ідей справедливості і рівності, а також зроблено спробу методологічно обґрунтувати наявність реального існування і необхідність використання такого регулятивного механізму стосовно приватної власності, який органічно поєднує в собі правові і соціальні аспекти впливу.

Ключові слова: регулятивні відносини, правові норми, права особистості, право приватної власності, приватні інтереси.

Актуальність проблеми. Право приватної власності як суспільне явище становить форму закріплення і впровадження в суспільну практику встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки, які, по-перше, спрямовані на врегулювання і взаємоузгодження відносин, що стосуються реалізації загальної волі суспільства і прав приватних власників; по-друге, забезпечуються цілеспрямованою діяльністю держави. З такого підходу до права приватної власності випливає висновок про існування у ньому таких сторін, які перебувають між собою одночасно в певній суперечності і взаємній узгодженості, але саме така його специфіка надає йому життєвості і дієвості. Ця проблема знову і знову постає на кожному етапі розвитку суспільства, особливо в його переломні моменти. Для України утвердження і повна легітимізація приватної власності є одним із таких питань, від яких залежать і подальший розвиток суспільства, і соціальна ефективність права. Першим кроком у його науковому вирішенні є встановлення характеру взаємодії соціального і правового в системі приватної власності.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Питання соціального і правового в системі приватної власності стали розроблятися з моменту становлення поглядів щодо нерозривності соціального і правового в регулятивній системі суспільства. Головним напрямом такого розроблення в сучасній Україні, зважаючи на трансформаційні процеси, що відбуваються в ній, є наукове опанування шляхів реалізації конституційних вимог щодо недоторканності і шляхів реалізації приватної власності. Курс на здійснення правової реформи виявив недостатню розробленість багатьох аспектів співвідношення соціального і правового стосовно приватної власності.

Метою статті є аналіз приватної власності з позицій єдності соціального і правового в ній та виявлення на даній основі засад структурної побудови механізму регулювання цієї власності.

Зважаючи на історичний характер права, держави і відповідно права приватної власності, постійно виникає необхідність узгодження його об'єктивного (соціального) і доктринального аспектів. Кінцева спрямованість такого узгодження полягає в тому, аби постійно забезпечувати за допомогою правової системи можливість регулювання реально існуючих суспільних відносин, пов'язаних із приватною власністю. У такому контексті питання про взаємну адекватність об'єктивного і доктринального в правовій системі набуває форми питання про відповідність правової системи як такої об'єктивно існуючим соціально-економічним реаліям. У підході до цієї проблеми сучасна соціально-правова думка поділяється на прихильників «концептуальної» і «функціональної» юриспруденції [1, с. 220].

Перші виходять з того, що право не є сукупністю лише пов'язаних між собою концепцій і норм. Стверджувати протилежне означає відмовитися від використання права для досягнення значущих соціальних цілей. Тільки в разі визнання того, що юридична інтерпретація є творчою діяльністю, яка неминуче реагує на соціальні запити і тиски, можна спрямовувати і контролювати цю творчу діяльність і поставити її служити визначальним суспільним функціям.

На думку других, право здійснюється в соціальному контексті і може бути зрозумілим лише в ньому, а відповідно з цим воно постає не тільки як статичний набір норм, а перш за все як соціально зумовлений діяльнісний процес.

Незважаючи на розбіжності, обидва підходи виходять з того, що право є процесом створення, тлумачення і застосування соціальних норм з юридично обов'язковою силою їх дії, тобто таких, що забезпечені правовою санкцією політично організованого суспільства.

Межа та співвідношення суб'єктивного і об'єктивного у соціальних нормах обумовлені людською особистістю, тим, що неминучість певного порядку в суспільстві втілюється в людині. При цьому вона повинна не розчинятися в своїй функції, а мати можливість вибору, оскільки ніколи немає одного і остаточного порядку існування. У той же час, хоча воля людини виявляється відповідно її сутності і виступає головною інстанцією її буття, дійсністю вона стає все ж у рамках єдності волі всіх людей і самоствердження людини у межах цієї єдності. Саме така загальна воля в її реальній формі і поєднанні з волею індивідуальною визначає долю особистості, яка ніколи не може бути опанована лише прагненнями окремого індивіда [2, с. 338–339]. Із цього випливає, що поняття волі є суб'єктивним за своєю основою, але в той же час об'єктивним за наслідками своєї дії. Справді, воля, яка не має свого об'єкта і не надає дійсних змін в його статусі або стані, не є дійсною волею [2, с. 103, 108].

У контексті викладеного право приватної власності є соціально зумовленим і активним виявом свідомої волі суб'єктів права, якими виступають як окремі особистості, так і загальна воля в усіх її виявах. Для виникнення ж правової норми, що впорядковує відносини між цими суб'єктами, необхідне існування

реальних фактів і реальних відносин. Причому таких, що потребують саме правового захисту. Після фіксації в правовій формі реальні відносини власності виступають уже як наслідок застосування права. Саме тому із відносинами власності люди зустрічаються у повсякденному житті як із правовими нормами.

Зовнішня незбіжність правової норми і соціально-економічного змісту в сприйнятті конкретних виявів власності є причиною того, що найскладнішою і теоретичною, і практичною проблемою у підході до власності є питання про розмежування її правового і соціально-економічного аспектів. Змішування їх, підміна правового соціально-економічним або навпаки є досить типовою помилкою і законодавців, і правознавців-практиків в їх ставленні до власності. Методологічними передумовами подолання і цієї труднощі, і пов'язаних із нею помилок є дві. Це, по-перше, вияв такого субстанціонального змісту поняття власності, який об'єднував би обидва її аспекти; по-друге, вирішення питання про субординацію їх структурних ланок.

У своїй найбільш глибокій основі право завжди виступає як система санкціонованих державою регулятивних відносин між людьми. Але особа людини є унікальним явищем, і це виявляється як у тому, що в ній втілюються природне, соціальне і духовне, так і в тому, що все це виступає як щось цільне, нерозривне. Незважаючи на різні, іноді протилежні погляди на людину, жодна філософська, соціологічна або правова течія, починаючи з Платона, не піддає сумніву цілісність людини як її фундаментальну особливість [4]. У той же час ця цілісність не є абстрактною. У кожній сфері людського буття вона виявляється по-особливому, в економічній сфері, наприклад, це виявляється через родові ознаки праці. Що ж стосується права, то тут формою такого вияву є воля людини і забезпечення передумов її реалізації в різних соціально-економічних ситуаціях і за нормами, передбаченими державою. Повною мірою такий аспект підходу стосується і власності. Привласнення — це не що інше, як проголошення панування конкретної людської волі над річчю. Критерієм цього привласнення є привнесення до речі такої соціальної цілі її існування і використання, яка випливає із волі власника. Первісні ж якості самої речі у цьому разі є об'єктивною передумовою реалізації зазначеної волі. Таким чином, воля власника надає якостям речей соціально рухомого, релятивного (відносного) характеру. Незважаючи на те, що ці якості як породження волі власника мають соціальну природу, їх визнання повинно мати легітимну правову форму.

Відповідно з цим існує зафіксоване державою визнання за особистістю права виявити через речі свою волю як соціальну реальність. А оскільки воля конкретної особистості завжди повинна об'єктивізуватися, то реальною формою цієї волі і виступає власність. Із цього випливає, що будь-яка власність, з якою пов'язана конкретна особистість, має бути втіленням і її конкретної, тобто приватної, волі. Саме у цьому полягає субстанціональна необхідність приватної власності або наявності її рис чи елементів у інших формах влас-

ності. Будь-які речі можуть стати власністю тому, що людина має волю і ця воля реалізується саме через речі. Втілити свою волю у річ або зробити річ носієм своєї волі — це і є перша засада виникнення приватної власності. Другою засадою виступає визнання цієї волі іншими людьми і закріплення її державою [3, с. 101, 109].

Оскільки наявність волі і необхідність її втілення є атрибутивною ознакою особистості, а вияв її у зовнішніх речах — законом людського існування та діяльності [5, с. 41–48], то через власність реалізується особиста воля конкретних людей. Це означає, що через будь-яку форму власності завжди реалізується приватний інтерес як рушійна сила волі. Сама ж власність набуває реальності, коли вона або втілює відокремлено, або об'єднує приватний інтерес, але ніколи не перекреслює його. Тому навіть загальна власність стає життєвою лише за умови можливості виходу із неї будь-якого її учасника. Саме за допомогою цієї фундаментальної риси власності можна з'ясувати той факт, що панівними формами сумісної власності стали різновиди її акціонування і сумісне володіння, наприклад землю, спочатку базувалося на принципі паювання з правом реального виділення цього паю і наданням можливості користуватися правом на цей пай як приватною власністю, тобто продавати його, дарувати, вносити заставу, одержувати на нього певну частку прибутку тощо [6, ст. 25].

Виходячи із принципу автономності волі особистості, спільність майна, в якій повністю усунуто риси приватної власності, можна розглядати як таку, що ігнорує вольовий характер соціальної природи власності, і тому історично приречену.

Разом з тим предмет власності, його об'єктивні якості не є чимось пасивним стосовно форм привласнення. Наприклад, користування стихійними силами природи, тобто такими, які не підвладні волі або бажанням людей і в той же час визначають їх долю, не може бути предметом виключно приватного володіння. Приватний характер соціальної волі людей в цьому разі виявляється у приватній природі володіння матеріальними та іншими засобами, призначеними для опанування цими силами. Саме ця обставина зумовлює необхідність особливих правових механізмів для узгодження приватного і суспільного моментів відносно того, що стосується володіння землею, користування природними ресурсами, регулювання екологічних умов життя суспільства. Наприклад, аграрні закони, починаючи з їх застосування у римському праві і до наших днів, відбивають боротьбу і необхідність узгодження приватного і суспільного аспектів щодо власності на землю.

Необхідність користування стихійними силами природи не є єдиним випадком консенсусу приватного і суспільного аспектів власності. Фундаментальні умови існування якихось соціальних інститутів чи спільнот (держави, сільських громад тощо) можуть іноді вимагати підпорядкування умов і принципів приватної власності вимогам більш високих сфер, ніж приватні інтереси.

Але такі винятки із загальних правил, по-перше, не можуть бути випадковими, побудованими на соціальному егоїзмі чи свавіллі, а по-друге, подібні винятки може робити лише держава — на певних правових засадах, а їх основою має бути лише таке легітимно визначене суспільне благо, якого не можна досягти без них.

Фактичні відхилення від приватного принципу власності, тобто від реального втілення соціальної волі особистості, в суспільному житті не обмежуються зазначеними випадками і часто є суто суб'єктивними за своєю природою. Не маючи субстанціонального виправдання у самому понятті власності, подібні суб'єктивні відхилення частіше за все пояснюються вимогами справедливості і тим, що порівняно з цими вимогами приватні інтереси і діяння є нібито чимось другорядним. В умовах природних і соціальних відмінностей між людьми формою реалізації вимог справедливості, яка могла б виправдати обмеження або навіть ліквідацію приватної власності, прибічники справедливості оголошують рівність [7, с. 214–235]. Але рівність у сфері відносин власності є не більш ніж абстракцією.

Стосовно приватної власності це впливає із самого її поняття як уречевленої і соціально значущої волі окремих особистостей, що санкціонована державою. Про це саме свідчить і суспільна практика, оскільки саме в ній стають реальністю безмежно різноманітні відмінності між людьми — як уже існуючі соціальні, так і потенційні, пов'язані з такими особистими якостями, які в кінцевому результаті знову приводять до майнової нерівності. До цих якостей належать працьовитість, потяг до знань і здатність оволодіти ними, винахідливість і підприємливість тощо. Особливо наочно абстрактний характер вимог рівності виявляється у сфері відносин власності на землю. Подібні вимоги відбивають тут благі побажання. Що ж стосується реальності, то до існуючих можливостей привласнення землі тут обов'язково додається нерівність суто індивідуальних особливостей можливих власників, а саме ці особливості у фактичній реалізації власності на землю мають вирішальне значення.

Розумна справедливість стосовно власності, що і є метою права, полягає в тому, що особистість, по-перше, має належну їй власність, а по-друге, їй надано можливість втілювати через привласнення і користування власністю суб'єктивні цілі, потреби, таланти, а також реалізовувати вимоги зовнішніх обставин. Питання ж про те, чим володіє власник і наскільки велике його володіння, що так хвилює прихильників рівності, з точки зору зазначеного принципу стосується зовнішніх, іноді випадкових обставин, які по-різному виявляються щодо різних суб'єктів власності і не можуть визначати сам принцип.

Отже, правове забезпечення справедливості як соціального принципу в сфері відносин власності може полягати у встановленні державою таких норм, які: а) надають беззастережні, на погляд власника, можливості реалізації його волі і перетворення власності як уречевленої волі на фактичне володіння; б) конституюють такі відносини між особистостями як власниками,

при яких власність одного переходить у власність іншого шляхом формування їх спільної волі і збереження прав кожного із них, тобто шляхом договору. Останнє положення має надзвичайно велике значення з правової точки зору, оскільки воно дає відповідь щодо характеру однієї з найважливіших субстанціональних характеристик приватної власності — способу її відчуження.

Право приватної власності є не тільки явищем, а й процесом [3, с. 110–111], протікання якого потребує певного соціально доцільного механізму правового регулювання. Ця вимога є однією із найбільш фундаментальних, адже саме від її реалізації залежить не тільки ефективність, а й реальність правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних із приватною власністю. Таким чином, розуміння цього механізму та його впливу на всю регуляторну систему приватної власності є однією з ключових ланок наукового підходу до її правового регулювання.

Оскільки йдеться про правовий механізм, то це означає, що він має не просто регуляторні, а й владні функції. У зв'язку з цим виникає запитання: чому люди погоджуються з правовим регулюванням такого болючого аспекту свого буття, як приватна власність, і намагаються надати своїм діям щодо неї правового, легітимного характеру? Відповідь на це запитання криється, на наш погляд, у функціональній структурі зазначеного механізму.

Якщо механізм регулювання відносин приватної власності розглядати не з точки зору формального фасаду, а з огляду на його соціально-економічний зміст та ефективність, то він повинен мати принаймні такі функціональні ланки.

По-перше, першою ланкою мусить бути така, яку можна було б назвати джерелом, що надає цьому механізму соціальної енергії, штовхає людей на певні дії і веде до погодження з діями інших особистостей. Таким джерелом є приватні інтереси, які внаслідок взаємодії ведуть до такого їх правового оформлення, що воно стає сприйнятливим як для окремих особистостей, так і для суспільства в цілому.

Другою ланкою виступає, образно кажучи, «робочий орган», завдяки якому правові норми щодо приватної власності втілюються в життя. Він має досить складну структуру, безпосереднім носієм його функцій є спеціально визначені фахівці, що формулюють ці норми в межах законодавчої гілки влади, а також ті, хто владними засобами впроваджує ці норми в життя. Якщо правове розглядати у нерозривній єдності з соціально-економічним, то ефективність цієї ланки механізму залежить також від тих, на кого його розраховано. Саме вони своїм втручанням, яке породжується їх інтересами, створюють те соціально-економічне підґрунтя, без якого формальні вимоги права перестають діяти і набувають ілюзорного характеру. З цього, крім усього іншого, випливає, що механізм правового регулювання власності, аби мати ефективний соціальний потенціал, повинен виходити не тільки з принципу обов'язковості визнання його дій, а й також із вимоги адекватності самого механізму інтересам приватних власників.

Спільноту приватних власників з тими їх економічними інтересами, які виступають у певній правовій формі, можна розглядати як третю ланку соціального механізму приватної власності. Ця ланка пов'язує в єдине ціле першу і другу ланки, а отже, цементує весь механізм. Зазначена обставина має фундаментальне значення, особливо коли йдеться про вдосконалення системи правового регулювання відносин приватної власності або підвищення її ефективності.

Особливістю функціональної системи соціального механізму правового регулювання приватної власності є те, що характер і стан кожної її ланки в кожному конкретну мить обумовлені об'єктивними соціальними відносинами. Це означає, що соціальний аспект регулювання втілює в собі зміст діяльності цього механізму, а норми права — його форму. Ця обставина має надзвичайно велике значення для процесу створення норм права і забезпечення їх життєвості та дієвості. Повчальною щодо цього є система правової творчості римського права. Наприклад, джерелом римського приватного права була сукупність рішень конкретних казусів, на підставі яких згодом формулювалися і стверджувалися як закони певні правові принципи. Тобто тут надзвичайно велика роль надавалася узагальненню вимог життя, соціальних вимог, з якими повинні були рахуватися конкретні юридичні формули. Саме тому, на наш погляд, багато які юридичні вирази і формули римського права, що стосуються регулювання відносин приватної власності, пережили століття. До цього можна додати, що англо-американське загальне право (common law) також значною мірою базується на рішеннях щодо конкретних справ і перетворенні цих рішень у загально визнані норми.

Висновок. Права особистості і приватне право на речі та інші соціальні цінності мають загальну основу. Це слід розуміти так, що, з одного боку, особистість має право на власність, а з другого — приватна власність та володіння нею стають об'єктом правового регулювання лише стосовно соціально визначених певних особистостей або їх спільнот. Саме ці два аспекти в їх єдності і створюють субстанціональний зміст поняття приватної власності. Хоча зазначені аспекти на практиці можуть втілюватися в різних правових актах, це не впливає на їх фундаментальне значення, оскільки вони втілюються через специфічний механізм регулювання приватної власності, в якому взаємодіють особистості, що є одночасно і соціальними, і правовими суб'єктами. Наявність такого механізму свідчить про те, що правове відбиття відносин приватної власності — надзвичайно складна річ і що це поняття є одним із об'єднуючих соціальних моментів усіх ланок в системі права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мейхью Леон. Социология права / Леон Мейхью // Американская социология: Перспективы. Проблемы. Методы. — М. : Прогресс, 1972. — С. 220–235.
2. Ясперс Карл. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс. — М. : Политиздат, 1991. — 397 с.

3. Гегель Георг Вильгельм Фридрих. Философия права / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. — М. : Мысль, 1990. — 524 с. — (Философское наследие).
4. Платон. Государство / Платон // Соч. : в 3 т. — М. : Мысль, 1979. — Т. 3, ч. 1. — С. 224–242; Роттердамский Эразм. Оружие христианского воина / Эразм Роттердамский // Философские произведения. — М. : Мысль, 1986. — С. 111–126; Ламетри. Человек-машина / Ламетри // Соч. — М. : Мысль, 1976. — С. 199–208; Маркс Карл. Экономическо-философские рукописи (1844 г.) / Карл Маркс, Ф. Энгельс // Соч. — Изд. 2-е. — М. : Политиздат, 1974. — Т. 42. — С. 119-123; Шпенглер Освальд. Закат Европы / Освальд Шпенглер. — М. : Мысль, 1993. — Т. 1. — С. 477–495.
5. Шопенгауэр Артур. Мир как воля и представление / Артур Шопенгауэр // Избранные произведения. — М. : Просвещение, 1993. — С. 41–48.
6. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / заг. ред. В. В. Медведчука. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — 654 с.
7. Брей Джон Френсис. Несправедливости в отношении труда и средства к их устранению, или век силы и век справедливости / Джон Френсис Брей. — М. : Госполитиздат, 1956. — 259 с.

СОЦИАЛЬНОЕ И ПРАВОВОЕ В СИСТЕМЕ ЧАСТНОЙ СОБСТВЕННОСТИ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМЫ

Осипова Н. Ф.

Проанализировано взаимодействие социального и правового как предпосылка реального обеспечения права частной собственности и путь к разрешению связанных с ней противоречий. Критично рассмотрены подходы к праву частной собственности с позиции абстрактных идей справедливости и равенства, а также предпринята попытка методологически обосновать реальное существование и необходимость использования такого регулятивного механизма относительно частной собственности, который органично соединяет в себе правовые и социальные аспекты влияния.

Ключевые слова: регулятивные отношения, правовые нормы, права личности, право частной собственности, частные интересы.

SOCIAL AND LEGAL IN THE SYSTEM OF PRIVATE PROPERTY: METHODOLOGICAL ASPECT OF THE PROBLEM

Osyrova N. F.

Interconnection of social and legal as a precondition of a real ensuring of the right of private property and the way to solving contradictions, related to it, are analyzed in the article. The approaches to the right of private property from the position of abstract ideas of justice and equity are considered critically in the article. An attempt to ground methodologically the real existence and the necessity of using of such a regulative mechanism concerning private property, which unite organically legal and social aspects of influence has been undertaken.

Key words: regulate relations, legal rules, rights of a person, right of private property, private interests.

УДК 130.3

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор;
С. Б. Жданенко, кандидат філософських наук, доцент

КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ

Розглянуто концепції виникнення та розвитку правової держави в історії філософської думки. Зроблено висновок про те, що в Україні збільшується вповненість у необхідності цього дослідження і реалізації даної концепції на практиці. Конституція України забезпечує новий етап розвитку вчень про правову державу в Україні.

Ключові слова: держава, право, закон, правова держава, концепції правової держави.

Актуальність проблеми. Зародки теорії правової держави у вигляді ідей гуманізму, широкого і обмеженого посягання пануючого класу на принципи демократизму, встановлення і збереження свободи, панування права і закону простежуються ще в міркуваннях передових для свого часу людей: мислителів-філософів, істориків, письменників, юристів Давньої Греції, Риму, Індії, Китаю та інших країн. Традиційна концепція правової держави пройшла складний і тривалий шлях і склалася на початку XIX ст. Але більшість ідей, на яких вона базувалася, висувалися набагато раніше. Ще в античні часи розуміли, що тільки право може дати владі міру. Отже, актуальність проблеми полягає в основних підвалинах філософсько-правової детермінації виникнення та розвитку держави.

Розробленню теорії правової держави присвячено чимало праць, починаючи від класиків Античності до сучасних розробок. Зокрема, ця проблема розглядалася у працях Платона, Арістотеля, Н. Макіавеллі, Ж. Бодена, Т. Гоббса, Г. Гегеля, С. Франка, С. Алексєєва, О. Хьоффе, В. Четверніна та ін. Утім у сучасних умовах розвитку українського суспільства проблема розбудови правової держави є дуже актуальною. Це потребує ґрунтовного філософського осмислення існуючих концепцій виникнення та розвитку правової держави.

Метою статті є спроба розкрити сутність і зміст основних концепцій виникнення та розвитку правової держави в історії філософської думки. Ще давньогрецький філософ-ідеаліст Платон у своїх відомих діалогах «Держава», «Політик», «Закони» тощо писав: «Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили й перебуває під чиєюсь владою». Відповідно там, де закони встановлено в інтересах декількох людей, йдеться не про державний устрій, а тільки про внутрішні спори [2, с. 46].

Тиранія, яка неминуче приходить, за думкою Платона, на зміну демократії, «сп'янілої» «свободою в непохитному вигляді», коли надмірна свобода

обертається на надмірне рабство, є найгіршим видом державного устрою, де царюють беззаконня, свавілля та насильство. «Тільки там, — зазначав Платон, — де закон — володар над правителями, а вони — його раби, я вбачаю спасіння держави і всі блага, які тільки можуть подарувати державі боги» [2, с. 45].

Аналогічні ідеї, які заклали основу теорії правової держави, розвивав також Арістотель, за словами К. Маркса, — «найбільш великий мислитель». Він був захисником права індивіда, приватної власності як вияву в кожній людині «природної любові до самого себе» і розвивав на противагу Платону погляд на державу як на продукт природного розвитку, як на вищу форму людського спілкування, що охоплює всі інші форми (у вигляді сім'ї, поселення та ін.). Йому належить крилатий вислів: «Amicus plato, sed magis amica Veritas», що в перекладі означає: «Платон мені друг, але істина дорожче» [4, с. 365–366].

Виражаючи своє ставлення до державної влади, права і закону, Арістотель постійно проводив думку про те, що «не може бути справою закону володарювання не тільки за правом, а й усупереч праву, прагнення ж до насильного підкорення, звісно, суперечить ідеї права». Арістотель робив такий висновок: «Там, де відсутня влада закону, немає місця будь-якій формі державного устрою. Закон повинен володарювати над усім». Він також вважав, що в найбільш правильному устрої і правильно утвореній державі правлять не люди, а закони, оскільки навіть кращі правителі схильні до пристрастей, закон же є врівноважений розум: порушення правителем законів веде до відхилення від «політики» в бік «деспотії» [2, с. 60].

З ідеями передових мислителів Давньої Греції про право, свободу, людську гідність і гуманізм перегукуються гуманістичні переконання і погляди давньоримських політичних і громадських діячів, письменників, істориків, поетів. Особливо виразно це простежується у працях відомого римського діяча і мислителя Цицерона, таких як «Про державу», «Про закони», «Про обов'язки», а також у численних творах інших римських письменників і філософів епохи імперії.

«Що таке держава? Чиїм надбанням вона є?» — запитував Цицерон. І відповідав так: «Надбанням народу, який розуміється не як «будь-яке об'єднання людей, зібраних разом будь-яким чином», а як «об'єднання багатьох людей, пов'язаних разом між собою згодою в питаннях права». Цицерон незмінно виділяв притаманні людській природі, рівно як і природі взагалі, розум і справедливість. Право ж є, на його думку, необхідним конституюючим джерелом державності взагалі [3, с. 250].

Цицерон був переконливим і послідовним прихильником природного права. Він виходив із того, що права і свободи людини не даруються і не встановлюються кимось і за чиїм би то не було бажанням або велінням, а на-

лежать їй за самою природою. Оперуючи поняттям «істинного закону», Цицерон розглядав його як «розумне положення, яке відповідає природі, поширюється на всіх людей, постійне, вічне, яке покликане на виконання боргу, наказуючи і забороняючи, від злочину відлякує; воно, однак, є ніщо, коли це не потрібно, не наказує чесним людям і не забороняє їм... » [4, с. 366].

Дуже важливим у плані формування ідей, які заклали «перше каміння» і становили в подальшому (у видозміненому, пристосованому до дійсності, що змінилася, вигляді) основу теорії правової держави, є сформульований Цицероном правовий принцип, згідно з яким «під дію закону повинні підпадати всі», а не тільки деякі «обрані громадяни». Важливими виявилися вироблене ним положення, у співвідношенні з яким усякому Закону має бути притаманне прагнення хоча б «у чомусь переконувати, а не до всякого примушувати силою і загрозами», висунуті ним заклики до «людяності, законності», до боротьби за свободу і справедливість, гуманне ставлення державних органів до вільних громадян і навіть рабів [2, с. 73].

Давня гуманістична думка, державно-правові погляди та ідеї передових, прогресивних мислителів того часу, безсумнівно, стали першоосновою всього наступного розвитку гуманістичних поглядів та ідей, які становили потім фундамент теорії правової держави.

Звісно, до повного завершення процесу творення даної конструкції, самої будівлі під назвою «теорія правової держави» було ще дуже далеко. Необхідно було пройти ще величезний інтелектуальний шлях, який вимірюється навіть не століттями, а тисячоліттями. Але тим не менш початок, який надає надію, було покладено, важливо тепер не збитися з цього шляху.

Після розпаду Російської імперії політико-правове вчення тривалий час не розвивалося (його поживлення спостерігається лише у XI–XII ст.), однак поширення в Європі римського права і римських традицій призводить до зміцнення підвалин державності, розуміння закону як волі народу, а отже, і до визнання певної зв'язаності верховної влади цим законом.

У XII–XIII ст. формується середньовічний конституціоналізм у формі парламентських органів, які ототожнюються скоріше з судом, ніж із парламентом.

У подальшому ідея обмеження правителя законом і справедливістю розвивається у працях багатьох учених, однак із відчутним впливом абсолютистських тенденцій у політичній науці (пов'язаних із формуванням абсолютних монархій у Європі на зламі XV–XVI ст.), а також боротьби між світською і церковною владою. Відповідальність правителя зводиться до відповідальності лише перед Богом і природою.

Ідеї Середньовіччя, однак, стали фундаментом, на якому зросло систематичне вчення про правову державу. До ключових віх у розвитку політичної науки варто віднести обґрунтування світського характеру держави, держав-

ного суверенітету та верховної влади. Так, в умовах боротьби проти феодалного свавілля й абсолютистського деспотизму, в період буржуазних революцій та утвердження нового устрою були сформовані вчення про правову державу в теоретично розвинутому вигляді такими мислителями того часу, як Н. Макіавеллі і Ж. Боден.

Макіавеллі, наприклад, намагався пояснити принципи політики, осмислити рушійні сили політичного життя, аби зобразити контури ідеальної держави, яка найкраще відповідала б потребам його часу. Мету держави він убачав у можливості вільного користування майном і забезпечення безпеки для кожного. При розгляді питання про державні форми Макіавеллі віддавав перевагу республіці, бо саме республіка значною мірою відповідає вимогам рівності і свободи.

Боден, у свою чергу, визначав державу як правове управління багатьма сімействами і тим, що їм належить. Завдання держави, на його думку, полягає в тому, аби забезпечити права і свободи.

Особлива роль у розвитку вчення про правову державу належить Г. Гроцію, Г. Гоббсу, Д. Дідро, Ш. Монтеск'є, Т. Джефферсону, Дж. Локку та ін. [3, с. 251]. Із їхніх учень слід виділити найбільш важливі положення в правовій державі.

Гроцій був першим відомим теоретиком школи природного права. Правові інститути феодалізму він уважав такими, що суперечать природі людини, і тому висунув вимоги нового права, «яке відповідає законам розуму». Метою держави Гроцій вважав охорону приватної власності посередництвом таких правоустановлень, які б забезпечували людині вільне користування своїм надбанням за згодою всіх. Джерелом будь-якої форми держави за вченням Гроція є суспільний договір, тому при створенні держави народ може обрати будь-яку форму правління, але, обравши її, зобов'язаний підкорятися правилам.

Як і у Гроція, у Дідро державна влада виникає як продукт суспільного договору, який надає суспільству організовану політичну форму. Люди лише частково передають державі свою природну незалежність з метою забезпечення інтересів та об'єднання волі і сили всіх. Державна влада, отже, заснована на волі народу, який є сувереном. «Лише нація є істинний суверен; істинним законодавцем може бути лише народ, лише воля народу є джерелом політичної влади». Головною метою держави, за Дідро, є забезпечення невід'ємних прав громадян та їх щастя. Його ідеї продовжив й обґрунтував Кант у своїй теорії правової держави.

Одним із перших, хто дав теоретичне обґрунтування демократичної держави, був Спіноза. Будучи зв'язаною законами, держава забезпечує дійсні права і свободи людини. Спіноза стверджував, що держава могутня лише тоді, коли вона гарантує кожному громадянину не тільки збереження життя, а й

задоволення його інтересів, і застерігав правителів від посягань на власність, безпеку, честь, свободу та інші блага підданих.

Гоббс був захисником абсолютної монархії в Англії, але тим не менш він розробив низку прогресивних положень про панування права в суспільному житті, які згодом були розвинені революційними буржуазними мислителями. До них належать обґрунтування формальної рівності, непорушність договорів. Свободу людини Гоббс розглядав як право робити все, що не заборонено законом, і тим самим завершив теоретичні основи найбільш ефективного принципу правового регулювання суспільних відносин.

У тлумаченні Д. Локка, який, за словами К. Маркса, був «класичним виразником правових уявлень буржуазного суспільства на протигагу феодальному», ідея панування права втілюється у державі, де панує закон, який відповідає природному праву й визнає непорушні природні права і свободи індивіда, і здійснено поділ влади. Таку державу з пануванням права він протиставляв деспотизму. «Воля людей, які знаходяться під владою уряду, — писав він, — полягає в тому, щоб мати постійне правило для життя, загальне для кожного у цьому суспільстві і встановлене законодавчою владою, створеною в ньому; це — свобода йти услід моему власному бажанню в усіх випадках, коли цього не захищає закон, і не бути залежним від постійної, невизначеної, невідомої, самовладної волі іншої людини». Обґрунтований тут Локком правовий принцип, як і у Гоббса, індивідуальної свободи лише на словах дещо розходиться з такою, що стала актуальною для нас, формулою: «Дозволено все, що не заборонено законом».

Нові уявлення про поділ влади одержали систематичне розроблення в творчості Ш. Монтеск'є. Розрізняючи в кожній державі три роди влади — законодавчу, виконавчу та судову, він зазначав, що для запобігання зловживанням владою необхідним є такий порядок речей, при якому різні гілки влади могли б взаємно стримувати одна одну. Поділ і взаємне стримування влади є, за Монтеск'є, головною умовою забезпечення політичної свободи в її ставленні до державного устрою.

Ідеї Локка і Монтеск'є справили політичний вплив не тільки на наступні теоретичні уявлення про правову державність, а й на ранньобуржуазне конституційне законодавство, державну політику. Цей вплив виявився, наприклад, у Конституції США 1787 р. Вона майже втілює ідею правової держави на американському континенті. Автор «Декларації незалежності США» Т. Джефферсон критикує монархічну форму правління з позиції теорії суспільного договору і невідчужуваних, непорушних прав людини та відстоює принцип народного суверенітету. В Декларації незалежності проголошено, що існують невідчужувані права людини, для забезпечення яких створюється держава.

Але серед прихильників правової держави є такі, що входять із пов'язаності держави позитивним законом, прийнятим у ній. Так, Ж. Ж. Руссо писав, що

закон приймається сувереном (народом), уряд — тільки слуга і виконавець закону.

Із філософським обґрунтуванням теорії правової держави виступив І. Кант, який багаторазово вказував на необхідність для держави спиратися на право, суворо узгоджувати свої дії з правом, постійно орієнтуватися на право. Центральне місце в теорії Канта посідає людина, особистість. Найважливішим принципом публічного права філософ вважав прерогативу народу вимагати своєї участі у встановленні правопорядку шляхом прийняття конституції, яка виражає його волю. Верховенство народу зумовлює свободу, рівність і незалежність усіх громадян у державі, яка виступає «об'єднанням великої кількості людей, які підкорені правовим законам, де діє принцип, згідно з яким законодавець не може вирішити відносно себе те, що народ не може вирішити відносно самого себе» [2, с. 399]. Якщо держава відхиляється від цього принципу, від додержання прав і свобод і не забезпечує охорону законів, то вона ризикує загубити повагу і довіру своїх громадян, спонукає їх зайняти відносно себе позиції відчуженості [2, с. 402]. Там, де держава діє на основі конституційного права, відповідає загальній волі народу, там держава права, там не може бути обмеження прав громадян і особистої свободи, совісті, думки, господарської діяльності. У правовій державі громадянин повинен володіти тією самою можливістю примушувати тих, що володарюють, до точного виконання закону, яку має володар щодо громадянина. Правову організацію Кант, як і Локк, пов'язував із поділом влади на законодавчу, виконавчу — урядову і судову, що здійснює суд присяжних, яких обирає народ [2, с. 399]. Філософська концепція Канта справила важливий вплив на подальший розвиток політико-правової думки і практикум державно-правового будування цивілізованого суспільства [3, с. 251].

Держава, згідно з Гегелем, теж є право, а саме — конкретне право, бо воно включає визнання «всіх інших прав особистості, сім'ї і суспільства». Зводючи державу в абсолют, який стоїть над особою і суспільством, Гегель доводив, що такі держави передують розвитку громадянського суспільства. У цьому твердженні Маркс убачав головний крок гегелівської концепції держави, оскільки в реальному житті суспільство виникає раніше за державу, а остання є його продуктом і результатом розвитку. «Держава — це найбільш досконала організація суспільного життя, в якому все будується на правовій основі, що становить царство реального життя». Цінність поглядів Гегеля на державу полягає у тому, що примусова, насильницька функція в ній відіграє не настільки важливу роль. У цілому всю його концепцію правової держави прямо й однозначно спрямовано проти свавілля, безправ'я і взагалі всіх неправових форм застосування сили з боку приватних осіб, політичних об'єднань і державної влади.

Під впливом ідей Гегеля у Німеччині сформувався представницький напрям, серед прихильників якого були Р. фон Моль, В. Велькер, Р. Гнейст.

Концепції правової держави додержувалися й прибічники юридичного позитивізму. Саме представник цього напрямку Р. фон Моль здійснив перший більш-менш ґрунтовний аналіз правової держави в 1832 р., назвавши її вищим принципом свободу громадян. Аби досягти втілення зазначеного принципу, необхідна пов'язаність держави правом [3, с. 251].

Еллінек, представник того самого напрямку, писав про самообмеження держави правом, а суб'єктивні права громадян представляв як захищені інтереси.

Велике значення для вдосконалення теорії правової держави мають праці вітчизняних авторів. Головну увагу в них приділено не тільки основним рисам і ознакам правової держави, а й найбільш важливим умовам їх формування. Заради справедливості зазначимо, що вітчизняні автори концепцію правової держави у тому вигляді, як вона склалася і пропагувалася на сучасному Заході, часто-густо розглядали лише в критичному плані. Це було правильно й цілком виправдано, коли малися на увазі тільки її сутність, соціальний зміст і призначення в кожному конкретному історичному періоді і стосовно до кожного конкретного пануючого прошарку або класу. Адже не є таємницею, наприклад, те, що відносно будь-яких сучасних західних держав і тих, хто має владу, цю концепцію закликано ідеалізувати, показати їх зв'язаність чинним правом, уявити будь-яку західну державу у вигляді якогось представника і захисника всіх без винятку прошарків суспільства, відданого сторожа «загальної» справедливості, законності і правопорядку, яким вона, як показує життя, є далеко не завжди [4, с. 369].

Однак в однозначному критичному підході до теорії правової держави малися й натягування. Недоліки такого бачення полягали насамперед в тому, що при оцінюванні даної концепції не враховувався факт створення і застосування її інакше, як у вигляді політичного й ідеологічного засобу протиставлення і боротьби з абсолютистськими та іншими, подібними їм режимами, і діяльності наддержавних об'єднань. Не розглядалися такі загальнолюдські цінності, як принципи і ідеї, що стосуються невід'ємних прав і свобод громадянина, пріоритет і «торжество закону» в умовах демократичного державного і суспільного устрою, соціальна справедливість і непорушність законності та правопорядку в умовах правової держави [4, с. 370].

Йдеться також про ідеї суверенності народу як джерела влади, гарантування його прав і свобод, підлеглості держави суспільству тощо. Маркс і Енгельс підтримали і розвинули далі ідею Гегеля про розмежування громадянського суспільства і держави. Вони показали, що саме громадянське суспільство становить першооснову будівлі людського гуртожитку, а життєдіяльність громадянських об'єднань є головною рушійною силою історичного прогресу, або, дослівно, «істинне вогнище й арена всієї історії». Маркс розглядав державу і право, виходячи з відкритої, або класової, теорії суспільного розвитку. Слід згадати його слова: «Свобода полягає у тому, аби перетворити державу із органу, який стоїть над суспільством, на орган, який цьому суспільству повністю

підкоряється; та і в наш час більша чи менша свобода державних форм визначається тим, якою мірою вони обмежують “свободу держави”» [2, с. 557].

Демократизація політичного режиму, розпад СРСР, здобуття Україною незалежності сприяли тому, що поняття правової держави вже декілька років міцно увійшло в теорію і практику сучасного українського конституціоналізму.

Стійких традицій правова держава Україна не набула, однак ідея правової держави у теорії держави і права та конституційному праві України має досить глибоке коріння і тому на початку 90-х років ХХ ст. так швидко була вроджена в українській юридичній науці, а її термінологічно понятійний рід значно поповнився за рахунок досить широкого використання відповідних апробованих дефініцій [1, с. 3].

Ідеї правової держави одноставно були сприйняті й інтерпретовані відповідно до сучасного розуміння вченими-юристами — розробниками Конституції України 1996 р. [1, с. 5].

Висновки. В Україні відсутні традиції правової держави, проте проголошення її такою, розвиток парламентаризму, ознаки цивілізованого формування влади, зміцнення незалежності правосуддя і водночас складні та суперечливі тенденції у становленні Української держави зміцнили впевненість у необхідності цього дослідження, аби сприяти неодмінній реалізації в Україні як справді європейській державі однієї з найпривабливіших протягом століть ідеї правової науки.

Нова Конституція України започатковує, без сумніву, новий і важливий етап розвитку вчень про правову державу в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Заєць О. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / О. П. Заєць. — К. : Парламент. вид-во, 1999. — 248 с.
2. Історія вчень про право і державу : хрестоматія для юрид. вузів і фак-тів / уклад., заг. ред. проф., д-р іст. наук Г. Г. Демиденка. — 2-ге вид., допов. та змін. — Х. : Легас, 2002. — 928 с.
3. Скрипнюк О. В. Ідея соціальної справедливості в контексті теорії правової держави / О. В. Скрипнюк // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2005. — № 2(25).
4. Скрипнюк О. В. Соціальна правова держава в Україні: проблеми теорії і практики : монографія / О. В. Скрипнюк. — К. , 2000. — 168 с.
5. Арон Р. Демократия и тоталитаризм : пер. с франц. / Р. Арон. — М. : Текст, 1993. — 437 с.
6. Гринюк Р. Ф. Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практика реалізації / Р. Ф. Гринюк. — К. : Вид. дім «Ін Юре», 2004. — 388 с.
7. Максимов С. І. Правове суспільство як регулятивна ідея реформування посттоталітарної правової системи / С. І. Максимов // Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз ; за заг. ред. М. І. Панаова, О. Г. Данильяна. — Х. : Право, 2007. — С. 15–22.
8. Цимбалюк М. Громадянське суспільство як фактор утвердження демократичної правосвідомості / М. Цимбалюк // Право України. — 2007. — № 11. — С. 21–25.

КОНЦЕПЦИИ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА В ИСТОРИИ ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЙ МЫСЛИ

Мануйлов Е. Н., Жданенко С. Б.

Рассмотрены концепции возникновения и развития правового государства в истории философской мысли. Сделан вывод о том, что в Украине возрастает уверенность в необходимости этого исследования и реализации данной концепции на практике. Конституция Украины обеспечивает новый этап развития учения о правовом государстве в Украине.

Ключевые слова: государство, право, закон, правовое государство, концепции правового государства.

CONCEPTIONS OF CONSTITUTIONAL STATE IN THE HISTORY OF PHILOSOPHIC AND LEGAL IDEAS

Manuylov E. M., Zhdanenko S. B.

The article considers the conceptions of origin and development of constitutional state in the history of philosophical thinking. The author concludes that the certainty about the necessity of this research is being changed in Ukraine as well as in the realization of this conception in practice. The constitution of Ukraine assures a new stage in developing the doctrine of constitutional state in Ukraine.

Key words: state, right, law, constitutional state, conceptions of constitutional state.

УДК 1:316.3

Колесніков М. П., кандидат філософських наук, доцент

СВОБОДА ОСОБИСТОСТІ В ПРОЦЕСІ ЇЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

У статті зроблена спроба з'єднати психологію особистості, соціальну психологію та філософію при аналізі взаємозв'язку соціальних та індивідуальних факторів у процесі соціалізації. У статті наголошується на певному значенні інтерсуб'єктної парадигми у дослідженні моделі соціалізації особистості як моделі реалізації свободи.

Ключові слова: свобода, особистість, соціалізація, глобалізація.

Актуальність проблеми. Актуальність дослідження проблеми соціалізації особистості як вільного та активного суб'єкта соціальних перетворень зумовлюється перш за все затребуваністю знань про закономірності формування людини нового типу відповідно до радикальних змін системи соціальних цінностей. Оскільки в кризові періоди розвитку суспільства системи

життєвих смислів, базових цінностей, моральних та інших ідеалів дуже нестійкі, то проблема суб'єктів соціалізації є дуже важливою. Існують і наукові підстави актуалізації проблеми, адже феномен соціалізації належить до категорії узагальнених, інтегральних соціокультурних феноменів. Потреба їх дослідження загострюється у зв'язку з тим, що ця проблема має міждисциплінарний характер, тому висуває на порядок денний перегляд деяких загальних положень у теорії особистості.

Постановка проблеми. Радикальні зміни, які відбулися на зламі століть, призвели до фундаментальної руйнації інституалізованого порядку та ієрархії базових цінностей радянського суспільства, які формувались протягом десятиліть. Такі процеси руйнації змінили саму людину та соціальне тіло, яке зумовлює соціально-культурні умови її існування. Дифузія ціннісних орієнтацій у сучасному суспільстві, конфлікт цінностей різних цивілізацій негативно позначається на соціалізації особистості.

Свобода кожного індивіда потребує безперервних зусиль індивідів і певного інституційного механізму. Сучасні глобалізаційні зміни і радикальні перетворення в українському суспільстві суттєво впливають на особливості соціалізації особистості. Відбувається злам національних традицій, перегляд світоглядних, моральних, правових норм та світоглядних поглядів у суспільстві.

Сьогодні не можна відновити гармонічну модель співвідношення меж свободи кожного індивіда та моделі реалізації свободи в процесі інституалізації суспільства.

Водночас свобода потребує безперервних зусиль індивідів і певних інституційних механізмів.

Мета статті: аналіз моделей соціалізації особистості та особливостей реалізації її свободи у контексті глобалізації.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема соціалізації особистості достатньо вивчена з позицій філософських та соціально-психологічних наук. Джерела сучасної концепції соціалізації містяться у працях Б. Г. Ананьєва, Т. М. Андрєєвої, А. Г. Асмолова, А. Бандури, Т. І. Божович, Л. С. Виготського, Е. Еріксона, В. П. Зінченко, С. Л. Рубінштейна, Е. Фромма та ін.

У науковій літературі глибоко проаналізовані суть, структура, типологія, діяльність особистості, механізм взаємозв'язку особистості та суспільства. Однак, незважаючи на це, є деякі питання, на які немає відповіді [7; 8; 10; 16].

Термін «соціалізація» також не має однозначного трактування. Дослідники стверджують, що соціалізація є атрибутом способу життя особистості, вона може розглядатися як його умова, процес та результат. На погляд багатьох науковців, соціалізація реалізується у трьох таких формах: інтеріоризація – формування внутрішньої структури людської психіки за допомогою засвоєння соціальних норм, цінностей, ідеалів, переведення елементів зовнішнього середовища у внутрішнє «Я»; соціальної адаптації / пристосування індивідів

до рольових функцій, умов функціонування різних сфер суспільства та само-реалізації індивіда в процесі активно перетворюючої діяльності, спілкування, розвитку свідомості та поширення меж своєї свободи.

У науковій літературі поняття соціалізації подано різноаспектно: як «соціальний розвиток»; «оволодіння соціальним досвідом»; «зміна соціальної структури особистості», «засвоєння соціальних ролей, правил та норм поведінки», які розкривають суть поняття лише в функціонально-інструментальному аспекті [7, с. 19–20; 10, с. 35–36].

На сьогодні можна відзначити зміни, що окреслились у розумінні соціалізації під впливом досліджень особистості, здійснених в інтерсуб'єктній парадигмі. Традиційно у всіх найбільш відомих визначеннях соціалізації в явній формі не підкреслюється активність суб'єкта з усвідомленого перетворення формування як соціальних норм і цінностей, так і соціального оточення, а також самого себе. Найчастіше соціалізацію розуміють як засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом включення в соціальне середовище і відтворення системи зв'язків та відносин (Г. Андреева) або як процес активного засвоєння індивідом цінностей і норм суспільства і формування їх у систему соціальних настановлень, яка визначає позиції і поведінку індивіда як особистості в системі суспільства, а також як процес і результат засвоєння активного відтворення індивідом соціального досвіду (знань, цінностей, соціальної компетентності), що дозволяє йому інтегруватися в суспільство і поводитися там адаптивно.

Дослідження, що відбувалися останні два десятиліття, зумовили появу нових характеристик загальних тенденцій у теорії соціалізації, які свідчать про якісні зміни в її розвитку. Головною тенденцією є домінування інтерсуб'єктивного підходу в аналізі соціалізації. Традиційно соціалізація розглядається як зміна якісних фаз, до кожної з яких людина має бути підготовленою попереднім етапом свого розвитку. Соціалізація за традицією розглядається як процес нібито зворотний, як реакція, що настає після змін соціальної ситуації. Конструктивістський підхід, навпаки, повинен вирішувати проблему знаходження характеристик особистості, які забезпечують майбутній успіх. У процесі соціалізації формуються особистісні передумови для виконання завдань наступного етапу розвитку людини [10, с. 37].

Концепції К. Гергена і Р. Харре – це одна з двох основних гілок сучасного конструкціонізму. Другою його гілкою є концепція соціальних уявлень С. Московічі, в якій увага акцентується на питаннях становлення, трансформації, динаміки феноменів соціальної реальності. У яких би формах (наукових, релігійних, естетичних тощо) не виявлялися соціальні уявлення, вони завжди є способом інтерпретації, осмислення повсякдення, певною формою соціального пізнання, яка передбачає когнітивну активність індивідів і груп. Ідеї соціального конструювання реальності спираються на такі постулати:

Світ не постає перед людиною об'єктивно, людина осмислює реальність через досвід, що перебуває під впливом мови.

Мовні категорії формуються у процесі соціальної взаємодії, а отже, мають соціальну природу.

Розуміння дійсності залежить від діючих норм соціальних конвенцій.

Соціальне розуміння дійсності визначально впливає на людське життя.

Таким чином, світ, у якому ми живемо та діємо, – це сконструйований нами світ, до якого ми адаптовані і який завдяки цьому є зручним та передбачуваним [17, с. 15–16].

Однак, будемо пам'ятати, Л. Вітгінштейн і К. Роджерс визначали, що досвіди особистості є довербальна, дорефлексивна складова свідомості [16, с. 15–16]. На нашу думку, цей аспект проблеми потребує нових досліджень у соціальній психології і філософії.

Нині за логікою Л. С. Віготського, феноменологів П. Бергера і Т. Лукмана, механізм сприйняття особою предметів (об'єктів) зовнішнього світу включає їх інтеріоризацію, об'єктивацію та екстеріоризацію [10, с. 39].

Сучасні дослідження в крос-культурній психології дають нам нові знання про процес соціалізації особистості. Людський рід та культурні групи відтворюються й передають свою культуру новим членам за рахунок двох ключових елементів: біологічної та культурної трансмісії [8, с. 31–32].

Біологічна й культурна трансмісія – це два ключових елементи моделі, за допомогою яких деяка частина людства, культурні групи відтворюють самі себе та передають свою культуру новим представникам.

Очевидно, що люди оволодівають моделями поведінки завдяки досвіду, характерному для того соціального контексту, в якому вони живуть. Каваллі-Сфорца й Фелдман визначають культурну трансмісію від батьків до їх нащадків як вертикальну, оскільки вона включає передачу культурних характеристик від одного покоління до наступного в спадщину. Хоча вертикальне успадкування – це єдина можлива форма біологічної трансмісії, існують дві інші форми культурної трансмісії – горизонтальна та непряма.

Вище описані три форми культурної трансмісії включають два процеси: інкультурацію та соціалізацію. Інкультурація відбувається як результат «занурення» індивідів у їхню культуру, що призводить до включення прийнятого типу поведінки в їх репертуари. Соціалізація здійснюється в результаті більш спеціалізованого навчання та виховання, які, у свою чергу, приводять до опанування культурно-прийнятним типом поведінки.

При вертикальній трансмісії батьки передають культурні цінності, уміння, переконання та мотивації своїм дітям. У цьому випадку важко розділити культурну й біологічну трансмісії, оскільки ми, як правило, вчимося у тих самих людей, хто нас зачав; дуже часто біологічні й культурні батьки – це ті самі люди.

При горизонтальній трансмісії ми вчимося в наших однолітків у повсякденному спілкуванні з ними, розвиваючись від народження до повноліття; у цьому випадку біологічна й культурна трансмісії не змішуються.

При непрямій культурній трансмісії нас навчають інші дорослі люди та суспільні інститути (наприклад, школа), чи наша власна культура, чи інші культури. Якщо навчання проходить повністю всередині нашої власної чи первинної культури, тоді застосуємо термін «культурна трансмісія». Проте, якщо це відбувається в результаті контакту з іншою (вторинною) культурою, застосовують термін «акультурація». Останній належить до тієї форми трансмісії, яка здійснюється в результаті контакту індивіда з людьми (інститутами), які належать до інших культур, що відрізняються від його власної культури, та перебувають під їх впливом.

Можливість того, що особистість та самоість являють собою культурні конструкції та з чого походить, що вони крос-культурно варіюють, стало темою теоретичних та емпіричних досліджень лише нещодавно.

Одне з центральних запитань сформулювали Шведер та Боурн: «Чи змінюється поняття особистості в крос-культурному сенсі?» Відповідь на нього можна знайти у матеріалах досліджень індивідів зі штату Оріса й складається вона з такого. Як гадають, особистість змінюється завдяки соціальним відносинам, в які вона вступає, та її треба описувати не стільки з точки зору сталих рис, скільки з точки зору цих соціальних взаємовідносин та спілкування (треба пам'ятати формулу Маркса: «Спілкування є сутність людини. Сутність людини є спілкування»). Зв'язки між цією концепцією людини та вимірюванням індивідуалізму й колективізму вельми очевидні [8, с. 117].

Про інтенсивне вивчення цієї проблеми повідомлялося в роботах Марсела, Де Во і Сю, як для західних, так і для азійських культур. При дослідженні особистості, яке було основане на антропологічному вивченні людини та міждисциплінарному розгляді особистості. Була зроблена спроба з'єднати психологію особистості та соціальну психологію.

Тріандіс (1989) проаналізував три аспекти особистості (індивідуальний, публічний, колективний), як вони подані за трьома вимірами різних культур (колективізм-індивідуалізм, обмеження-свобода й культурна складність).

Вивчивши велику кількість літератури, він дійшов висновку, що чим більше індивідуалістичний характер має культура, тим частіше відбувається «вибір» індивідуальних «Я», і тим рідше відбувається вибір колективного «Я». (Під «вибором» Тріандіс розуміє облік інформації, важливої для особистості). Соціальне обмеження пов'язане з високим рівнем вибору колективного «Я», хоча, чим складніша культура, тим частіше здійснювався вибір індивідуального й публічного «Я». Для пояснення цих патернів пропонувалося дитяче виховання, екологічні та культурні фактори, однак вони продовжують залишатися значною мірою невизначеними [8, с. 117].

Кагіцибасі (1990, 1996) визначила відмінність між взаємодіючими «Я» і автономним «Я». Взаємодіюче «Я» розвивається в суспільствах з родинною моделлю емоційної та матеріальної взаємозалежності. Це суспільство, як правило, з традиційною сільськогосподарською економікою й колективістським стилем життя; члени родини повинні покладатися один на одного у випадку хвороби та опікуватися літніми людьми. Автономні «Я» можна знайти в індивідуалістичних західних урбаністичних середовищах з «родинною моделлю незалежності», де члени родини можуть жити окремо один від одного без серйозних наслідків для їхнього благополуччя.

Кагіцибасі виділила третю категорію «Я», яка розвивається в «родинній моделі емоційної взаємозалежності». Цей тип особистості називається автономно-взаємодіючим «Я», який можна знайти, зокрема, в урбанізованих областях колективістських держав. Незважаючи на ріст матеріальної незалежності й соціалізацію в бік більшої автономії, емоційна взаємозалежність членів родини зберігається. Кагіцибасі впевнена, що головний «напрямок розвитку в світі – до цієї третьої моделі, яка дозволяє проявляти як родинні стосунки, так і автономність при взаємодії людини із суспільством у цілому.

Подвійна різниця між незалежним «Я» та взаємозалежним «Я» дістала підтримку в роботах Маркуса й Китаями. Вони стверджують, що люди в різних культурах мають надзвичайно різні моделі особистості. Ці моделі впливають на сприйняття себе та інших, на пізнавання, емоції й мотивації. Взагалі західна концепція особистості – це концепція людини автономного та атомізованого, складеного з набору дискретних рис, здібностей, цінностей і мотивів, який прагне самостійності й незалежності від інших [8, с. 118].

Навпаки, у східних культурах тяжіють до родинності, зв'язаності і взаємозалежності, що має основи на концепції «Я» не як дискретної сутності, а як сутності, яка нерозривно зв'язана з іншими сутностями («Я», «Ти», «Ми», «Вони»). Людина стає «цілою», коли вона займає своє місце в соціальній структурі.

Незалежна ж модель особистості припускає, що люди вважають себе унікальними, переслідують свої власні цілі та прагнуть до самовираження. Люди із взаємозалежною моделлю «Я» намагаються належати та бути відповідальним в цілому та переслідувати мету інших, та й займати своє споконвічне місце. У пізніших публікаціях ця ж відмінність була досліджена як теоретично, так і емпірично [7, с. 27].

Останніми роками, у центр дослідницької уваги потрапляють зміни, які впливають на соціальний ареал та поведінку особистості в умовах глобалізації в усіх сферах суспільного життя. Не претендуючи на перелік усіх особливостей, що характеризують соціальне життя особистості за умов глобалізації, відзначимо деякі тенденції, які, на думку багатьох дослідників, можна вважати побічним продуктом глобалізації [2; 3; 8; 11; 12].

Перше. Зростає інтенсифікація соціальної взаємодії та спілкування агентів діяльності. За однаковий проміжок фізичного часу відбувається дедалі більше соціальних контактів, соціальних, технічних та культурних інновацій, виявляється дедалі більше форм соціальної взаємодії. Знижується роль географічного місця проживання особистості зростає процес акультурації змін, що відбувається внаслідок контакту груп, що належать до культур із суперечливими стилями життя. Змінюються об'єктивно значущі системи стратифікації, обов'язкові способи життя, місце традиції заступають стилі, життєві форми вільно обирають тощо [11, с. 66; 13, с. 112–114].

Друге. Виникають тенденції демасифікації й дестандартизації економічного та соціального життя. Змінюються форми праці та її характер. Технологічна і комп'ютерна революції призвели до суттєвого скорочення ручної праці, що пов'язане з безпосереднім виробництвом. З одного боку, ці зміни дають можливість знайти творчу роботу, створити певні передумови для розвитку і самовираження особистості. З другого боку, вони несуть із собою цілу низку небезпек (нестабільність ринку, швидкість і зміни місця роботи, проживання та ін.) руйнувати особистість [13, с. 125–128].

Третє. Новою рисою сучасного ареалу життя є зміна характеру соціального контролю і влади над життям особистості. Процеси глобалізації й інформатизації соціальної системи впливають на всі сфери життя суспільства, на способи соціальної взаємодії, регулятивні й контрольні процеси.

Інтернет диктує розвиток нових форм соціального контролю, появу нових контрольних санкцій, зумовлену формуванням нової техногенної реальності, інституційної дії механізму соціального контролю. Відбуваються професіоналізація і спеціалізація соціального контролю. «Духовна індустрія», яка виробляє нові штучні мови спілкування з їхньою морфологією, граматикою та синтаксисом, усілякі когнітивні карти світу, створили базу для небачених раніше технологій несвободи, тобто техніки вторгнення в найпотаємніші глибини людської психіки, для небачених раніше форм маніпулювання та контролю людської активності [2, с. 53–54; 6].

Інформаційний соціум відрізняється від класичного капіталізму, соціуму соціалізму часів СРСР та соціуму ліберальної демократії Заходу тим, що він перетворює своїх мешканців на ненаситних споживачів інформації, на глядачів нескінченної п'єси Володіння та Багатство. Індивід інформаційного соціуму споживає не стільки речі, скільки їхні видовищні муляжі, імідж, образи, голографічні рекламні химери, симулякри та інші сурогати [12, с. 43].

Головна особливість практики нейролінгвістичного програмування (НЛП) – маніпулювання суб'єктивністю – полягає в тому, що вона здійснюється не за допомогою фізичної сили і погроз, а за допомогою різноманітних способів сугестії і спокуси.

Четверте. Філософи постмодерну висловлюють стурбованість станом свободи в постіндустріальному, інформаційному суспільстві. Численні дослідники стверджують, що соціальні практики подібного вторгнення політиків, партій, інститутів влади в сферу людської свідомості, безсумнівно, є маніпулятивними практиками, дискурсами влади, джерелами погроз людської свободи [6; 9; 11; 13].

Ера інформаційних технологій, яка занурює нас у світ більш витончених технологій програмування людської суб'єктивності, тобто програмування почуттів особистості, мислення, поведінки, зовсім по-новому ставить проблему свободи.

У співзвучних ще й до сьогодні найболючішим нашим проблемам праця М.Фуко її теоретичне осягнення відбувається через з'ясування, окреслення не стільки знаменитого «мистецтва жити» або «етики плекання себе», скільки «практик несвободи» [13].

У сучасному суспільстві складається доволі складна ситуація, яка пов'язана з посиленням впливу владних структур, офіційних інститутів формалізованих соціальних та віртуальних утворень, з одного боку, її нівелюванням, обмеженням та спрямуванням діяльності особистості, знеціненням індивідуальності та особистісних форм життя – з другого. Зростає детермінізм влади капіталу і влади бюрократії, що призводить до руйнування системи нормального людського спілкування – вільної комунікації між вільними людьми. Змінюється влада – змінюються і способи захоплення тіла відносинами влади. Очевидним є також вторгнення інститутів влади до сфери міжлюдських стосунків і спілкування, що спричиняє перетворення людини виключно на об'єкт управління, маніпулювання чи перетворення на товар і в багатьох відношеннях унеможливає реалізацію свободи як найвищого вияву людського буття.

Люди, зазначають дослідники, втратили державний інстинкт. Батьківщина, мати, діти – все це перестало бути для них чимось таким, що раніше вони захищали і берегли. Поліпшення умов праці і підняття матеріального благополуччя, урбанізація і боротьба за комфорт, пластична хірургія і зміна статі, розповсюдження нових релігій і формування нових мас-медіа – все це та інше докорінно змінило людське життя, яке відірвалося не тільки від природно-біологічної основи, але і соціуму та культури у тому вигляді, у якому вони будувалися упродовж століть.

На думку Ж. Бодріяра, центр ваги сучасної людини зсунувся до без свідомої і лібідональної економії, яка залишає місце тільки тотальній натуралізації бажання, яке приречене на те, щоб розділити долю потягів, або на просте механічне функціонування, але, перш за все, на уявне придушення і звільнення. Він із цього приводу зазначає, що відтепер більше не говорять: «У тебе є душа, і ти повинен її врятувати», але говорять так: «У тебе є стать, і ти повинен знати, як її використати»; «У тебе є позасвідоме, і ти повинен навчитися його звільнити»; «У тебе є тіло, і ти повинен навчитися ним насолоджуватися»; «У тебе є лібідо, і ти повинен знати, як його витратити» тощо.

Висновки. Отже, негативні наслідки глобалізації – це результат кризи сучасного бурхливого розвитку глобального капіталізму і постмодерного суспільства.

У зв'язку з загрозою глобальної екологічної, техногенної катастроф, одночасно з розгортанням трансформаційних процесів наприкінці ХХ ст. які набувають глобального характеру, людство опинилося в лещатах глобальних ризиків, тобто ризиків, що містять небезпеку для більшості або всього людства.

Таким чином, головною особливістю постмодерної культури є стурбованість вчених становищем особистості в інформаційному суспільстві, яке удосконалює індустрію комп'ютерних та спірітуальних засобів ідейного, інтелектуального, світоглядного оволодіння людиною. Справа не в тому, підкреслюють дослідники, щоб відстоювати більшу свободу від державного панування чи скрізь її стверджувати. Піддаючи переосмисленню гранднарativi Модерну, прагнуть сприяти захисту гідності особистості, що сама створює себе у суспільстві, яке повне анонімними вогнищами влади, різноманітними механізмами маніпулювання людиною. Нестабільні умови життєдіяльності стають одним з основних об'єктивних факторів, які обумовлюють процес соціалізації, зміни життєвих позицій та ціннісних орієнтацій.

ЛІТЕРАТУРА

15. Бодриар Жан. Символический обмен и смерть / Жан Бодриар. – М. : Добросвет, 2000. – 387 с.
16. Бойко Н. Глобалізація як чинник зміни соціально-контрольного ареалу особистості / Н. Бойко // Особистість у контексті глобалізації: круглий стіл // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – К. : Карме-Сінто, 1996. – 384 с.
17. Ильюшина Е. Глобалізація і постмодерне суспільство / Е. Ильюшина // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 79–98.
18. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Изд-во ЭКСМО, 2005. – 832 с.
19. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг, Д. Бокум. – 9-е изд. – СПб. : Питер, 2010. – 940 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).
20. Кросс-культурная психология. Исследования и применение : пер. с англ. – Харьков : Изд-во Гуманит. центр, 2007. – 560 с.
21. Лук'янець В. С. Практика нейролінгвістичного програмування і проблема свободи / В. С. Лук'янець // Практична філософія. – 2001. – № 1. – С. 39–56.
22. Москаленко В. Особливості дослідження соціалізації особистості в інтерсуб'єктній парадигмі / В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2009. – № 5. – С. 35–48.
23. Парашевін М. Глобалізація і її вплив на особистість / М. Парашевін // Особистість у контексті глобалізації: круглий стіл // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 5–71.
24. Соболев О. М. Свобода особистості в інформаційному суспільстві / О. М. Соболев // Філософ. думка. – 2002. – № 5. – С. 40–59.
25. Тоффлер Э. Шок будущего : пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М.: ООО Изд-во АСТ, 2002. – 557 с.

26. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / М. Фуко. – М. : Ад Маргинум, 1999. – 478 с.
27. Хьел Л. Теории личности / Л. Хьел, Д. Зиглер. – СПб. : Питер, 2001. – 608 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).
28. Циба В. Феноменологія соціалізації / В. Циба // Соціальна психологія. – 2009. – № 4. – С. 21–31.
29. Чепелева Н. В. Розуміння та інтерпретація особистісного досвіду в контексті психологічної герменевтики / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми сучасної української психології: Наук. зап. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; за ред. акад. С.Д. Максименка. – К. : Нора-Друк, 2003. – Вип. 23 – С. 15–24.

СВОБОДА ЛИЧНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ЕЕ СОЦИАЛИЗАЦИИ

Колесников М. П.

В статье сделана попытка соединить психологию личности, социальную психологию и философию при анализе взаимосвязи социальных и индивидуальных факторов в процессе социализации. В статье подчеркивается определенное значение интерсубъективной парадигмы в исследовании модели социализации личности как модели реализации свободы.

Ключевые слова: свобода, личность, социализация, глобализация.

FREEDOM OF THE PERSON IN THE PROCESS OF ITS SOCIALIZATION

Kolesnikov M. P.

In this article there is an attempt to connect the psychology of personality, social psychology and philosophy under analysis of interrelation of social and individual factors in the process of socialization. The article points the defined value of inter visual paradigm in the research of model of socialization as a model of freedom realization.

Key words: Freedom, identity, socialization, globalization.

УДК 340.12

В. А. Трофименко, кандидат юридичних наук

ДО ПРОБЛЕМИ ДОДЕРЖАННЯ НОРМ ПРАВА: РІЗНОМАНІТНІСТЬ ДЖЕРЕЛ ЯК ВИРАЗ ПОЛІВАРІАНТНОСТІ МОДЕЛЕЙ ПОВЕДІНКИ У ПРАВІ

Показано, що система джерел права через її різноманітність має можливість урахувати ставлення до права різних верств населення з неоднаковим ставленням до

нього. Розгалуженість джерел права дає змогу громадянину через «своє» джерело більш правильно зрозуміти мету правового регулювання. У свою чергу це може привести до поліпшення стану правової культури і довіри до права.

Ключові слова: джерело права, нормативно-правовий акт, закон, звичай, судові рішення, девіація, гетерономія, автономія, правова поведінка.

Постановка проблеми. Актуальність додержання норм права на сьогодні постає дуже гостро. Тому загостреним є й питання актуальності наукового осмислення наведеної проблематики. Низька правова культура, виражена підміна понять, неправильне тлумачення — усе це приводить до неправового аспекту життя громадян. Дуже складно казати про те, чому пересічний громадянин додержується правових норм. Побожовання, страх до правових норм, незнання та невміння їх додержуватися, внутрішня потреба до правової поведінки — усе це можна назвати причинами «життєвості» законодавства.

Ступінь дослідженості теми. Ефективність джерел права перш за все розглядається в межах теорії держави і права (внутрішній зміст джерел) та наук соціологічного напрямку, що зумовлює відсутність системного підходу до цього питання. Застосування антропологічного підходу дає змогу поєднати філософське осмислення цієї тематики, його соціологічне та теоретико-правове дослідження.

Метою статті є наведення орієнтирів для законодавця при розробленні та прийнятті нормативно-правових актів, а також для інших суб'єктів творення джерел права стосовно того, на що слід звернути основну увагу для ефективної дії джерел права у подальшому.

Через джерело права громадянин сягає основне, що йому необхідно знати, — зміст норми. Від того, як донесено цей зміст, і залежить ступінь правомірності поведінки людини. Важливим є й рівень правової культури індивіда, однак звернемося до дослідження джерел права.

Різноманітність джерел права показує багату варіативність способів доведення права до громадянина. Тому і право може розумітися громадянами по-різному (хоча саме цього і необхідно позбавитися). Що у джерелі права бачить людина, на що в більшості випадків звертає увагу? Коротко проаналізуємо найбільш важливі джерела права.

Нормативно-правовий акт. Його найяскравішим формальним виявом служить закон. Звертаючись до закону, громадяни перш за все чекають від нього дієвості, яка базується на його юридичній силі. Тому головне, що бачить у законі громадянин (хоча й опосередковано), — це наявність санкції за його невиконання. Вагомими є й структурованість закону, чіткий поділ на статті, що полегшує його сприйняття та розуміння. Намагання законодавця правильно врегулювати суспільні відносини приводить до створення понятійного апарату в кожному законі. Досить часто трапляються випадки нестику у розумінні та тлумаченні практично того самого терміна, але різними законами.

Звідси випливає і негатив закону: не завжди громадянин може адекватно сприйняти термінологію, якою насичений закон, й осмислити його зміст. Слід відмітити також ієрархічність системи нормативно-правових актів. Її складність приводить до того, що повністю у ній може розібратися та зорієнтуватися тільки професіонал. Отже, ієрархічність та структурованість як окремого нормативного акта, так і всієї системи в цілому є цілком о двох кінцях [1, с. 218–244].

Звичай. Традиційно під ним розуміється правило поведінки, яке склалося у результаті довготривалого й одноманітного застосування. На перший погляд звичай можна назвати ідеальним джерелом права, оскільки він створюється безпосередньо людиною. Однак його подальший аналіз примушує відмовитися від такої позиції. По-перше, звичай має сильний суб'єктивний характер: правило поведінки початково встановлюється однією людиною (у крайньому разі — невеликою групою осіб); по-друге, це джерело права не забезпечується примусовою силою держави. Звичай унаслідок своєї природи також не має формального виразу, що ускладнює його застосування у сфері координат «громадянин — держава». Держава в цьому разі здатна сприйняти лише звичай, який набув масовості серед громадян. Таким прикладом може служити звичай брати шлюб. Шлюбні відносини сьогодні регулюються, наприклад в Україні, Сімейним кодексом, що є виявом трансформації звичаю у правовий [2, с. 151–157]. Уявляється, що звичай на сучасному етапі нездатний швидко й ефективно реагувати на нові суспільні відносини, регулювання яких є необхідним. Поява нових комунікаційних та інформаційних технологій привела до різкого зменшення часу входження суспільних відносин у правову реальність. Це не дає можливості сформуватися одноманітному розумінню нових відносин серед суб'єктів. Саме з цієї причини звичай нині навряд чи є провідним джерелом права.

Правова доктрина. Складність дослідження правової доктрини як джерела права — в її різнобарвному розумінні. Навіть у літературі, присвяченій аналізу романо-германської правової сім'ї та її джерелам, доктрина має декілька розумінь: а) філософсько-правова теорія; б) думки вчених-юристів з тих чи інших питань із приводу сутності та змісту різних юридичних актів; в) праці найбільш авторитетних науковців у галузі права; г) коментарі до кодексів, нормативних актів [3; 4]. Навіть із цього переліку можна побачити, що джерелом права в його загальноприйнятому розумінні доктрина бути не може. Її безпосередній вплив на суспільні відносини як регулятора можливий лише на рівні теоретичного обґрунтування, пояснення чи тлумачення. Це її недолік. Головним же позитивним моментом доктрини можна вважати те, що вона є джерелом впровадження в правове регулювання новітніх наукових поглядів та розробок. Законодавство при цьому набуває осмисленості та обґрунтованості.

Судове рішення (судова практика). Судовий прецедент як такий, здавалося б, може поставити крапку над визнанням судового рішення як джерела

права. Практика країн англо-американської правової сім'ї показала життєздатність рішення суду як джерела права. Однак у нашому випадку виникає питання щодо його застосування у романо-германській правовій сім'ї. Прецедент має під собою високий рівень правосвідомості судді, який ухвалює рішення. При цьому система західної юридичної освіти відрізняється від вітчизняної у бік переважного викладання тих навчальних дисциплін, які формують правосвідомість. Дуже важливу роль у цьому сенсі відіграє аксіологічна складова. Вміння оцінити ситуацію з позицій права, пріоритетності прав і свобод людини, антропоцентричності самого права на сучасному етапі є неспосильним тягарем для вітчизняної судової системи. Жорстка прив'язаність суду до законодавства робить неможливим для судді здійснювати аксіологічний маневр у праві. Суддя фактично вимушений давати оцінку в уже визначених рамках, що робить більш можливим появу законного, але несправедливого рішення. Якщо ж цьому рішенню надати форми прецедента, і він, як наслідок стане джерелом права, то несправедливість може стати характерною рисою права. Також слід наголосити на тому, що не кожне судове рішення може трансформуватися у прецедент. Прецедент — це судове рішення або рішення суду певної інстанції (дуже часто вищої) чи рішення, яке пройшло процедуру визнання як таке. Отже, ідеалізувати прецедент у наших умовах ще зарано.

Як учені шукають єдине універсальне поняття права протягом століть, так, мабуть, вони шукатимуть й ідеальне джерело права. Сьогодні можна спробувати і виділити ті риси, які «по душі» громадянину як суб'єкту права. При цьому суб'єктів права не можна розглядати як одноколіркову масу. Це дає змогу виділити такі моделі поведінки у праві: автономну, гетерономну та девіантну [5, с. 56–90].

Кажучи про девіацію у праві, зазначимо, що вона виявляється перш за все у злочинній поведінці, не так часто — у формі адміністративного правопорушення. Ставлення до джерел права виявляється лише у вигляді їх недодержання і порушення [6, с. 184–189]. Ураховуючи особливості кримінальної відповідальності, стосовно цієї моделі поведінки джерелами права можна вважати лише ті, які містять санкції за правопорушення та мають формальний вираз, тобто ті, що можуть бути сприйняті суб'єктом злочинної події: закони, кодекси та ін.

Гетерономія поведінки будується за принципом правового утилітаризму: права перш за все і лише тому, що це вигідно робити, та й громадянин не бажає зазнавати негативних наслідків за недодержання чи порушення норм права. Тому в цьому разі важливо говорити про змістовне наповнення правових норм і не завжди про їхній зовнішній вираз. Необхідно враховувати тільки мотивацію суб'єкта, яка фактично може залежати від миттєвої вигоди. Такий підхід може привести й до сприйняття права як чогось тимчасового, що потребує лише поверхового тлумачення. Суб'єкт не зможе оцінити усю значущість права як ре-

гулятора суспільних відносин. З цього випливає, що право буде дієвим лише у разі повної й адекватної реакції держави на ті зміни, що відбуваються у суспільстві. Зважаючи на різні погляди держави і суспільства на різні соціальні процеси, такий стан речей практично неможливий. Маючи апарат примусу, держава вимушена буде його активізувати, що приведе до зростання девіації у поведінці громадян. Висновком викладеного є теза про те, що між формою і змістом гетерономії більше придатний зміст. Однак він може бути доведений до відома громадянина тільки через формальність [5, с. 71–83].

Автономна модель поведінки деякою мірою може бути визнана ідеальною [5, с. 70–71]. Саме через цю модель можуть сповідуватися ті принципи ставлення до права, які дозволяють зробити правовий ідеал досяжним. Центральним тут є духовний світ людини. З позицій автономії суб'єктом права може стати тільки особистість, правосвідомість якої базується на трьох аксіомах. Автор цих аксіом, російський філософ Іван Ільїн, так визначав їх: перша — закон духовної гідності (самоствердження), друга — закон автономії (здатності до самозобов'язування та самоврядування), третя — закон взаємного визнання (взаємні повага і довіра людей один до одного) [7, с. 453–515].

Перша аксіома дає людині змогу виділити себе зі світу природи і розглядати себе як цінність, котра потребує захисту. Закон автономії виявляє духовну зрілість майбутнього суб'єкта права. І тільки закон взаємного визнання показує, що право є актом духовних відносин між людьми, який має під собою здатність до волі, чуттів і розуму. Звідси і правопорядок Ільїн розглядає як систему взаємного духовного визнання. Джерело права він визначає таким чином: це здатність до волі, відчуття і розуму, що аж ніяк не вписується у систему формально визначених джерел.

Підсумовуючи наведене, зазначимо що із суто формальної позиції джерело права оцінює лише представник девіантної моделі поведінки. І якщо гетерономія вже більшою мірою орієнтується на зміст правової норми (незалежно від мотивації), то автономія переносить зміст до світу духовності суб'єкта права.

Висновки. Чи можна сьогодні говорити про ідеальне джерело права? Навряд чи. Сучасна правова наука може вивести деякі ознаки ефективного джерела права, але казати навіть про приблизну модель ідеального джерела поки що зарано. Єдине, що необхідно відмітити: наведене (ефективне) джерело права має синтезувати позитивні риси усіх відомих сучасних джерел права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дюгі Л. Конституційне право: загальна теорія держави / Л. Дюгі ; передмова д-ра юрид. наук Ю. М. Оборотова. — Одеса : Юрид. літ., 2005. — 1008 с.
2. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології / Н. М. Пархоменко. — К. : Юрид. думка, 2008. — 336 с.
3. Марченко М. Н. Источники права / М. Н. Марченко. — М. : ТК Велби, Проспект, 2008. — 760 с.

4. Раймон Л. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход : пер. с франц. Грядов А. В. / Л. Раймон. — М. : Волтерс Клувер, 2009. — 584 с.
5. Трофименко В. А. Розум і воля як антропологічні основи права / В. А. Трофименко. — Х. : ЛІС, 2006. — 130 с.
6. Гишинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». — 2-е изд., испр. и доп. / Я. Гишинский. — СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2007. — 528 с.
7. Ильин И. А. Теория права и государства : изд. 2-е, доп. / И. А. Ильин ; под. ред. и с биограф. очерком В. А. Томсинова. — М. : Зерцало, 2008. — 550 с.

К ПРОБЛЕМЕ СОБЛЮДЕНИЯ НОРМ ПРАВА: РАЗНООБРАЗИЕ ИСТОЧНИКОВ КАК ВЫРАЖЕНИЕ ПОЛИВАРИАНТНОСТИ МОДЕЛЕЙ ПОВЕДЕНИЯ В ПРАВЕ

Трофименко В. А.

Показано, что система источников права благодаря своему разнообразию имеет возможность учесть отношение к праву различных слоев населения с их собственным отношением к нему. Разносторонность источников права позволяет гражданам через «свой» источник более правильно понять цель правового регулирования. В свою очередь это может привести к улучшению состояния правовой культуры и доверия к праву.

Ключевые слова: источник права, нормативно-правовой акт, закон, обычай, судебное решение, девиация, гетерономия, автономия, правовое поведение.

ON THE PROBLEM OF LEGAL PROPOSITIONS OBSERVANCE: SOURCE DIVERSITY AS EXPRESSION OF POLYVARIANT BEHAVIOUR MODEL IN LAW

Trofymenko V. A.

The publication purpose is to show that system of source of law owing to its diversity has an opportunity to take into account attitude towards law of various strata of society with different attitude towards law. Law source branching gives citizens an opportunity through their own respective source to understand legal control purpose more correctly. In its turn it can lead to improvement of legal culture and trust to law state.

Key words: source of law, normative and regulatory act, law, custom, court decision, deviation, heteronomy, autonomy, legal behaviour.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 323(477)+172

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА СУЧАСНОЇ ВЛАДНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ

Проаналізовано стан політичної культури сучасної владної еліти в Україні. Розглянуто характерні риси сучасного українського політичного устрою, механізм формування і цінності владної еліти, особливості її політичної культури. Запропоновано механізм ефективного функціонування владної еліти.

Ключові слова: політична культура, владна еліта, цінності владної еліти, політичний устрій, механізм формування політичної еліти.

Актуальність теми. Вся логіка сучасних політичних процесів, що відбуваються в Україні, особливо процесів виборчих, невідворотно вимагає з'ясування того кола питань, які пов'язані з функціонуванням політично провідної суспільної верстви. Та й за класичним витлумаченням сутності держави, державно організованим можна назвати те суспільство, котре у своїй соціальній структурі має «особливу групу людей — апарат управління, який виконує різноманітні загальносоціальні функції» [10, с. 194], і насамперед таку першочергову справу, як здійснення функції правління [1, с. 292]. Феномен політичної еліти як значущого суб'єкта сучасного соціального процесу є об'єктом досліджень політологів і розглядається ними в різних ракурсах. І це не випадково, тому що успіх соціально-політичних і економічних реформ будь-якого суспільства значною мірою зумовлений професіоналізмом правлячої еліти і безпосередньо залежить від діяльності всіх елітарних груп у суспільстві. Успіх діяльності політичної еліти залежить від її політичної культури, тому з'ясування сучасного стану політичної культури владної еліти України і визначення шляхів та засобів її підвищення є актуальною науковою проблемою.

Стан наукового розроблення проблеми. Проблема політичної культури владної еліти України постійно перебуває в центрі уваги наукової спільноти.

Ті чи інші аспекти формування політичної культури політичної еліти України розглядали Л. Герасіна, С. Денисюк, М. Дмитренко, В. Добіжа, Г. Клімова, В. Корнієнко, С. Кострюков, М. Михальченко, С. Пазинич, М. Панов, І. Поліщук, О. Проскуріна, О. Романовський, О. Романюк та ін. [2–5; 9; 11; 14]. Але проблема залишається дуже болючою для українського суспільства і потребує подальшого розгляду та пропозицій щодо її розв'язання.

Мета статті — проаналізувати сучасний стан справ щодо політичної культури владної еліти України, запропонувати деякі шляхи розв'язання складних проблем, що накопичилися у цій галузі суспільного життя.

Слово «еліта» має характер соціального міфу, який вимагає наявності верстви населення, що має кращі якості на відміну від всього народу. Але чи є вона такою? Так, у країнах Стародавнього Сходу та в часи Середньовіччя належність до еліти визначалася соціальним статусом: сам факт народження дитини у знатній сім'ї надавав їй привілеї. Ця еліта була замкненою групою, стійкою до зовнішніх впливів. Фактично, починаючи з Конфуція, проголошувалися одні норми поведінки для «благородних» людей, для тих, хто повинен керувати, а інші — для «низьких», зобов'язаних коритися. Вчені Античності (Геракліт, Платон, Арістотель та ін.) також підкреслювали необхідність нерівномірного розподілу суспільства, вважаючи, що одні повинні правити, а інші — їм коритися.

Фундатором цілеспрямованого наукового розгляду проблем владної еліти слід вважати італійського філософа Нікколо Макіавеллі. На його думку, цінності світу розподілено нерівномірно, а разом з ними настільки ж нерівномірно розподілено престиж, владу та почесні, пов'язані з політичним процесом. Згодом свій внесок у формування сучасних теорій еліт зробив Фрідріх Ніцше. Першоосновою світового процесу він оголосив волю до влади, а рушійною силою історії вважав ненаситне прагнення до вияву влади та застосування влади, користування владою як творчим інстинктом [12].

Разом з тим на зламі ХІХ–ХХ ст. вже не було спільних підходів як до визначення поняття «еліта», так і до її структурних елементів, особливостей зміни (циркуляції). Виникають різноманітні напрями, школи, серед яких найвпливовішою є школа «макіавеллістів» (Г. Моска, В. Паретто, Р. Міхельс та ін.), вплив якої є вагомим і дотепер. Наприклад, Г. Моска до еліт відносив керуючі верстви суспільства [8], а В. Паретто ознаками еліти вважав владу і капітал, відзначаючи при цьому наявність у її представників особливо значущих для суспільства якостей та рис.

Перші спроби створити елітарні теорії на українському підґрунті пов'язані з іменами В. Липинського та Д. Донцова. В. Липинський є автором концепції «національної аристократії». На його думку, в кожній нації існує група людей, яка керує нацією, стоячи на чолі її політичних і організаційних установ. Вона створює певні культурні, моральні, політичні та цивілізаційні цінності, які

згодом привласнює собі ціла нація для нормальної життєдіяльності. Таку провідну групу В. Липинський і називає «національною аристократією» [7]. Він підкреслює важливість процесу «постійного відновлення або зміни аристократії», тобто циркуляції еліт. Коли цей процес припиняється, то нація потрапляє під провід чужої, сильнішої, ніж власна, політичної еліти, втрачаючи свою національну ідентичність.

У концепції еліти, розробленої Д. Донцовим у праці «Дух нашої давнини», джерелом формування еліти має бути суворий відбір «кращих людей» з усіх верств суспільства, а не тільки з міфічного «демосу», маси, класу, партії. Принциповою для Д. Донцова є обов'язковість суворої «чистки», «процікування» цього відбору, завдяки чому мають зберігатися духовна, моральна чистота, владна сила, могутність еліти. Д. Донцов вважав, що без еліти суспільство є «стадом». До еліти належать лише люди особливого типу, особливої вдачі. До прикмет членів провідної верстви Д. Донцов відносив: шляхетність, благородство; мудрість (наявність концепції своїх дій); мужність, відвагу (виявляється у вмінні протиставитись оточенню й самому собі у всіх слабкостях).

Вагомий внесок у становлення теорії елітизму в ХХ ст. зробили М. Вебер, Х. Ортега-і-Гассет, Ч. Р. Міллс, А. Тойнбі та ін. Наприклад, для А. Тойнбі еліта — це творча меншість, яка на протидію масі здатна очолити зміни культур, спрямувати історичний процес; для Х. Ортега-і-Гассета еліта — це люди, які мають інтелектуальну і моральну перевагу над іншими, користуються найбільшим престижем, володіють почуттям власної відповідальності перед суспільством [13].

Таким чином, у тлумаченні поняття «еліта» можна виокремити два основних підходи: соціально-статусний (соціологічний) і соціально-культурний. У контексті першого підходу еліта — це, по суті, представники вищого класу, які здійснюють керівні, управлінські функції у суспільстві. Як переконливо доводив Ч. Р. Міллс, еліта є не результатом інтелектуального, психологічного і морального переважання над рештою суспільства, а наслідком зайняття командних позицій у суспільній ієрархії. У контексті соціально-культурного підходу провідними ознаками еліти є інноваційність, творчість, високі моральні і психологічні якості, передусім служіння інтересам суспільства. Виникає принципове запитання: чи є означені характеристики сутнісними, взаємодоповнюючими ознаками еліти взагалі (як дійсно кращого у суспільстві) або вони характеризують по суті різні типи еліт? Російський науковець С. Глаз'єв пропонує розрізняти продуктивну і правлячу еліти. На його думку, до продуктивної еліти належать найкращі представники нації, які створюють можливості для її розвитку, носії інтелектуального і виробничого потенціалу країни. Правляча еліта здійснює владу, яка може використовуватися як на благо суспільства, так і на шкоду йому.

У науковій літературі щодо типології еліти існують два основних підходи. Прибічники першого (П. Бірнбаум, Ч. Р. Міллс, Т. Мейно), який називається моністським, вважають, що суспільством завжди керує єдина, досить згуртована еліта. Представники цієї соціальної групи мають значний рівень солідарності, що ґрунтується на однаковому соціальному походженні, високому рівні матеріального становища та освіти. Інші вчені (Д. Белл, З. Бжезинський, М. Дюверже) наголошують на тому, що в умовах соціальної стратифікації постіндустріального суспільства, у межах якого формуються і конкурують різні економічні групи, існування єдиної, з високим рівнем солідарності еліти просто неможливе. Отже, у сучасному суспільстві існує не одна, а багато еліт. Ця теорія одержала назву плюралізації еліт.

Поділяючи погляди концепції плюралізації еліт, ми можемо уявити соціальну структуру суспільства у вигляді системи взаємопов'язаних соціумних пірамід, кожна з яких не тільки відповідає певним соціальним групам і підструктурам суспільства, а й характеризує ієрархію усередині них. У кожній соціальній групі (принаймні, великій, середній) існують власні еліти, представники яких мають найбільші досягнення, користуються найбільшим престижем, впливають на інших членів, подальший розвиток групи у цілому. В концепціях плюралізму еліт поряд із політичною елітою виокремлюються економічна, військова, наукова, мистецька, освітянська, медична, релігійна та інші еліти.

Якщо говорити про Україну, то за умов перерозподілу капіталу всього українського суспільства вузьким колом осіб на початковому етапі її державотворення, часто тісно пов'язаних із колами старої партійної номенклатури, образ «влади» у суспільній свідомості поєднувався не зі словом «еліта», а зі словом «мафія». Значну частину української еліти стали складати представники «нової буржуазії», які головним своїм завданням вважають знаходження «спільної мови» з представниками влади з метою конвертації влади у власність, а власності — у ще більшу владу. Така еліта виявилася надзвичайно ефективною у досягненні власної мети, формуванні й захисті власного інтересу. Тобто, якщо ти багата людина, бізнесмен, банкір, підприємець, то це означає — ти представник еліти, що по суті є спірним. Тому ця категорія людей, використовуючи жебрачий стан української інтелігенції, почала намагатися одержати наукові ступені для засвідчення своєї інтелектуальної переваги над іншими. І багато хто з них одержав ці наукові звання, але наявність диплома кандидата або доктора наук є свідченням не високих розумових здібностей у цієї категорії громадян, а лише деградації наукової еліти України, яка заради того, аби вижити, йде на аморальні вчинки.

Така владна еліта створила політичний устрій, характерними рисами якого є нехтування суспільними інтересами, безвідповідальність, безконтрольність, непрозорість. Влада існує сама по собі, суспільство — само по собі.

Характерними рисами політичної системи стали: неадекватне представництво суспільних інтересів; відсутність механізмів відповідальності владної еліти перед суспільством за проголошені нею документи програмного характеру; вплив на засоби масової інформації з метою обмеження поширення критичної інформації про дії правлячої еліти; організація правлячою елітою штучної підтримки громадянами її політичних рішень; неприйняття правлячою елітою опозиції як політичного опонента; патронально-клієнтальний принцип кадрової політики; зневага до моральних принципів і цінностей відкритої політики [9].

Владна еліта України змогла запропонувати суспільству лише ту систему цінностей, що була і є близькою їй самій: орієнтацію на цінності особистого споживання, зневагу до тих, хто не є елітою [6]. Унаслідок цього маємо ситуацію подвійної моралі, відповідно одна існує для виголошення «високих» норм і цінностей, а інша — для досягнення своїх цілей. У результаті спостерігаємо корозію моральних цінностей, яка особливо позначається на молодому поколінні. Молодь починає вважати, що досягти «елітарних» позицій у суспільстві можна лише не обмежуючи себе нормами моралі. Говорячи про владну еліту сучасної України, можна визначити її як таку, що не спромоглася чітко сформулювати національну ідею, визначити стратегію суспільного розвитку та побудувати на цій основі систему цінностей. Ураховуючи взаємозв'язок політичної еліти і мас та визначаючи керівну роль еліти у цих відносинах, можна виокремити ще одну рису української політичної еліти — відмежування її від відповідальності за ті рішення, які нею приймаються. І доки політична еліта не буде спроможною і готовою брати на себе всю повноту відповідальності за власні рішення, доти вона не набуде якостей власне такої.

Центральне місце в дослідженні владної еліти посідають питання її формування: від того, як воно здійснюється, залежить склад еліти, а тому і соціальний зміст системи управління, що здійснюється владною елітою. Процеси формування владної еліти розглядаються через систему понять та категорій, одним із центральних є поняття циркуляції еліти. Його запровадив у науковий обіг один із засновників теорії еліти — В. Паретто. Сучасні американські дослідники Д. Хіглі та Я. Пакульські виділяють чотири моделі циркуляції еліти: класичну, замішувальну, репродуктивну, квазізамішувальну. Класична циркуляція — це процес поступових змін в еліті. Цей тип циркуляції широкий і соціально глибокий (охоплює великі верстви еліти). Він визначається еволюційним характером оновлення еліти, приводить до появи та існування консенсусної еліти. Замішувальна циркуляція, як і класична, визначається широтою і глибиною, проте є динамічнішою і здійснюється примусовим шляхом. Типовий випадок — це повалення попередньої еліти і формування нової в результаті революції. Репродуктивна циркуляція — разом обмежена, і поверхнева, і поступова та еволюційна. Елітна група відмовляється від старих доктринальних положень або значно змінює їх для того, аби залишитися

при владі. Завдяки таким маневрам більшості представників еліти вдається зберегти владу і статус. Квазізаміщувальна циркуляція характеризується найменшими змінами в еліті, їх раповим і вимушеним характером. Відбувається поділ еліт, наслідком чого можуть бути перевороти. Значною проблемою у формуванні владної еліти України є система її відбору або рекрутування. Основними принципами її формування на цей час виступають: 1) клановість; 2) особиста відданість як головний критерій добору на керівні посади; 3) земляцтво, кумівство; 4) протекціонізм.

Проте становлення нашої незалежної, демократичної, правової, соціальної держави потребує наявності людей, які були б дійсно елітою нації завдяки своїм інтелектуальним, професійним, етичним якостям, володарями думок на ниві художньої творчості та засобів масової інформації тощо. Виховання владної еліти буде ефективним, коли вона формуватиметься: на всіх рівнях ієрархічної «драбини влади»; на основі соціального консенсусу, діалогу у вирішенні спірних питань; на підставі створення ефективного механізму «стримування і противаги»; на правовому закріпленні місця і ролі контреліти (опозиції) в суспільстві; на основі сприйняття сучасних державницьких і національних ідеологічних цінностей.

Певними гарантіями ефективного функціонування владної еліти в Україні повинні служити такі чинники: ефективний громадський контроль за владною елітою; відсутність тиску на засоби масової комунікації, існування альтернативних ЗМІ; свобода конкуренції, суперництво еліт; відкритість еліт для соціальної мобільності, можливість «просування» ієрархічною драбиною; загальний поступ процесу, пов'язаного з розвитком громадянського суспільства в Україні. Критеріями ефективної діяльності владної еліти виступатимуть стабільність суспільства, зростання добробуту населення, прогнозована зовнішня та внутрішня політика, зростання ролі громадянського суспільства.

Така верства населення, як владна еліта, повинна мати і відповідну політичну культуру [2]. Вона посідає важливе місце у структурі діяльності владної еліти, політична культура одночасно є елементом (політичною свідомістю) і функціональним аспектом (політичною поведінкою) [3]. У складних умовах, в яких перебуває сьогодні Україна, особливої значущості набуває суб'єктивний чинник політичної культури (ставлення до політики, політичні цінності, ідеологія, національний характер, культурне середовище тощо) вузького елітарного шару соціально-політичної системи, за яким стоїть можливість обрання того чи іншого шляху розвитку суспільства. Роль цього чинника цілком порівнювана з роллю флуктуації у відкритій неврівноваженій динамічній системі, яка проходить точку біфуркації. Структура соціально-політичної системи неоднорідна. Вона включає низку підсистем — суб'єктів, структура яких також може бути неоднорідною. Дія суб'єктивного чинника на різних рівнях соціально-політичної системи викликає неоднакову реакцію.

У верхньому шарі соціально-політичної структури — елітарному такий відгук досягає своїх максимальних значень. Тому слід вважати, що від швидкості і ступеня організації такого соціально-політичного суб'єкта, як еліта, багато в чому залежатиме те, як буде організовано суспільство в цілому. Лише випереджальний стан розвитку політичної культури владної еліти стосовно політичної культури всього суспільства дає підстави визначити владну еліту як творчу меншість і носія соціальних інновацій [11]. Хоча події передвиборної президентської кампанії в Україні 2010 р. і те, що трапилося після перемоги одного з кандидатів, свідчать лише про одне — рівень політичної культури (навіть і взагалі культури) у так званій «владній еліті» України український, мабуть, нижчий за політичну культуру всього суспільства. Слід пам'ятати, що згідно з синергетичними принципами соціально-політична система, яка опинилася в точці біфуркації, може бути виведена з нього на основі нових базисних структур, цінностей і норм поведінки. У цей момент негативну роль відіграють концептуально-раціоналістична слабкість реформ, соціальна міфотворчість і моральний декаданс, який був притаманний владній еліті за часів президентства В. Ющенка.

Основними характерними рисами владної політичної еліти України є:

- 1) дихотомічність, що виявляється у поділі всього політичного поля на своїх прихильників і супротивників, де існують лише правильна і хибні точки зору;
- 2) конфронтаційність, що припускає виключення компромісів, толерантності як таких із політичного життя як еліти, так і соціуму в цілому;
- 3) суперечність між належним і суцільним, що виявляється у зовнішній декларативності національних інтересів України і практичній роботі стосовно розв'язання особистих меркантильних проблем. Якщо говорити про правову складову цієї характерної межі, то вона виявляється у правовому нігілізмі для еліти і декларації правового ідеалізму для всього народу;
- 4) клієнтелізм, коли система взаємин у владних структурах будується на основі особистої відданості і відповідно закріплюється в нормативно-правових актах, таких як, наприклад, «закриті списки»;
- 5) міфотворчість, коли та або інша володарююча еліта створює черговий міф для народних мас: «високі соціальні стандарти тут і зараз, як тільки ми прийдемо до влади», «український прорив», «євроінтеграція», «євроантлантична інтеграція» тощо.

Український народ сподівається, що сучасна зміна владної еліти подолає її вади і створить принципово іншу траєкторію соціального прогресу, в основі якої знаходилися б пересічний український громадянин, його потреби і бажання, високі соціальні стандарти і європейський рівень життя.

Висновки. Становлення політичної культури владної еліти України відчуває на собі насамперед особливості нинішнього стану всього українського суспільства, а саме: домінування у суспільній думці цінностей демократії, еволюція демократичних відносин, становлення демократичного типу полі-

тичної свідомості, формування політичної поведінки на демократичних, правових засадах [4]. Причому на відміну від всього українського народу владна еліта є суб'єктом процесу формування цих цінностей і повинна показувати масам зразок цієї демократичної політичної культури [14]. Формування системи ціннісних орієнтацій владної еліти не може не спиратися на певну духовно-етичну основу: процес формування її політичної культури повинен містити як мінімум два чинники одночасно: високі етико-моральні якості і високий професіоналізм на основі розвиненої правосвідомості та політико-правових знань. За наявності відповідної потребам суспільства політичної етики та культури владної еліти слід розраховувати на активність і організованість її професійних політичних дій [5]. За відсутності таких самі представники владної еліти ризикують зникнути з політичної арени.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гіденс Е. Соціологія : пер. з англ. / Е. Гіденс. — К. : Основи, 1999. — 415 с.
2. Денисюк С. В. Імідж політичного лідера в контексті розвитку української політичної культури: особливості формування та механізми реалізації : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / С. В. Денисюк ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К. , 2007. — 18 с.
3. Дмитренко М. Особливості сучасної політичної культури: проблема визначення / М. Дмитренко // Політ. менеджмент. — 2005. — № 5. — С. 134–138.
4. Корнієнко В. О. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні : монографія / В. О. Корнієнко, В. В. Добіжа. — Вінниця : ВНТУ, 2009. — 160 с.
5. Кострюков С. Культура і влада: проблеми взаємодії: (соціолого-філософський аналіз) / С. Кострюков. — К. : Знання України, 2009. — 355 с.
6. Кравченко Н. И. Политические и другие социальные ценности / Н. И. Кравченко // Вопр. философии. — 2005. — № 2. — С. 3–16.
7. Липинський В. Національна аристократія / В. Липинський // Консерватизм: Антологія. — К. : Смолоскип, 1998. — С. 256–262.
8. Моска Г. Правящий класс / Г. Моска // Социс (социологические исследования). — 1994. — № 10. — С. 183–194.
9. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. И. Михальченко. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2001. — 440 с.
10. Музиченко П. Історія держави і права України / П. Музиченко. — К. : Знання, КОО, 2000. — 642 с.
11. Нагорний В. Сутнісні проблеми політичної культури / В. Нагорний // Політ. менеджмент. — 2006. — № 5. — С. 83–93.
12. Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей / Ф. Ницше ; сост. А. А. Жаровский. — М. : Refl-Book, 1994. — 352 с.
13. Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори / Х. Ортега-і-Гассет ; пер. з ісп. В. Бурггардт, В. Сахно, О. Товстенко ; передм. В. Табачковський. — К. : Основи, 1994. — 420 с.
14. Проскуріна О. О. Політична культура інформаційного суспільства: монографія / О. О. Проскуріна. — Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2008. — 352 с.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА СОВРЕМЕННОЙ ВЛАСТВУЮЩЕЙ ЭЛИТЫ УКРАИНЫ

Требин М. П.

Проанализировано состояние политической культуры современной властвующей элиты в Украине. Раскрыты характерные черты современного украинского политического строя, механизм формирования и ценности властвующей элиты, особенности ее политической культуры. Предложен механизм эффективного функционирования властвующей элиты.

Ключевые слова: политическая культура, властная элита, ценности властной элиты, политический строй, механизм формирования политической элиты.

POLITICAL CULTURE OF MODERN RULING ELITE OF UKRAINE

Trebin M. P.

In the article consisting of political culture of modern ruling elite is analysed of Ukraine. The personal touches of the modern Ukrainian political device, mechanism of forming and value of ruling elite, features of its political culture, are exposed, the mechanism of the effective functioning of ruling elite is offered.

Key words: political culture, ruling elite, values of ruling elite, political device, mechanism of functioning of political elite.

УДК 94(470+371)“18”

О. В. Зінченко, доктор історичних наук, доцент

ЧИЧЕРІНСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Висвітлено процес опрацювання Б. Чичеріним концепції правової держави, її сутність та значення у розвитку суспільства.

Ключові слова: абсолютистське самодержавство, громадянські і політичні права людини, конституційна монархія дуалістичного типу, концепція правової держави.

Постановка проблеми. В умовах побудови правової держави, процес якої супроводжується шкідливими для суспільства тривалими і невгамовними політичними пристрастями, виявляється актуальним теоретичний та практичний досвід минулого з усіма його недоліками, помилками і корисними для успадкування позитивами. **Мета** статті — висвітлення процесу опрацювання Б. Чичеріним концепції правової держави, її сутності та значення у розвитку

суспільства. Головне ж завдання пов'язане з аналізом наукових, публіцистичних праць та спогадів ученого.

Аналіз актуальних досліджень. Незважаючи на визначальний вплив творчого спадку Б. М. Чичеріна на теоретиків російського неолібералізму, його концепція правової держави до 1917 р. спеціально не вивчалася. У радянській історіографії її вперше згадували усередині 80-х років XX ст. правознавець В. Зорькін [5, с. 19] та історик К. Шацілло [20, с. 541]. Упродовж 90-х років XX ст. цю проблему зачіпали В. Шелохаєв [21, с. 34], Л. Новикова, І. Сіземська [7, с. 127–129] та Л. Іскра [6, с. 4], а на початку XXI ст. — правознавці О. Захаров [2] та В. Березко [1]. У вітчизняній історіографії даного питання частково торкалися М. Зенкін [3] та О. Зінченко [4]. Однак предметом спеціального дослідження порушена проблема не стала.

Вклад основного матеріалу. Свою боротьбу за встановлення правової держави Б. М. Чичерін розпочав разом із боротьбою за скасування кріпосного права. Відкриті і конкретні вимоги громадянських свобод він висунув у написаній у червні 1855 р. статті «Сучасні завдання російського життя» [18, с. 51–129]. Слід зазначити, що у рукописному вигляді став відомим другий варіант цієї статті, що була опублікована пізніше за кордоном. У першому ж тексті Б. Чичерін висунув прямі вимоги конституції. Однак К. Кавелін, прочитавши статтю, порадив її авторові сформулювати вимоги громадянських свобод у завуальованій формі. «Я з цим погодився і переробив статтю у цьому сенсі», — згадував пізніше вчений [13, с. 163]. У той же час інакоровно автор багаторазово підкреслював необхідність запровадження народного представництва та основного закону як найважливіших умов виходу Росії з кризи, в якій вона опинилася.

Б. Чичерін показав найважливішу сутність цієї кризи та її причини. Він називав миколаївський режим «хибною системою управління, яка розбещує державний організм, підриває “усі підвалини громадського життя”, придушувє усі внутрішні сили країни, примушує народ “шкарубнути і тупіти у своїй німотній покірності”» [18, с. 51]. «Хибна урядова система підточила могутність Росії, — уточнював учений, — за того знівечення громадського організму, що розповсюдилося навкруги... усередині загальний розлад та розпаданя. Усюди беззаконня, усюди утиски, усюди скарги та невдоволення» [18, с. 51–52]. Із останніх фраз, що звучали рефреном, логічно випливала думка про необхідність усунення беззаконня і утисків запровадженням законності та свободи, що само собою усунуло б скарги та невдоволення. І автор підсилював логічність такого висновку віднесенням своєї країни до числа європейських держав, переважна більшість яких на той час виявлялася конституційними монархіями. «Російський народ, — підкреслював він, — спроможний розвиватися, він належить до сім'ї народів європейських і з усіма особливостями, з усією убогістю історичного змісту, він розвивався паралельно з ними, відповідно до одних і тих самих засад життя... Російський народ висувається

в європейську сім'ю і постає одним із народів, що керують ходом історичних подій» [18, с. 59, 62].

Один із найбільш ефективних засобів запровадження правової держави Б. Чичерін вбачав у публічності та гласності судочинства, які забезпечать, на його переконання, правильність суду, прискорення судового процесу, знищать незчисленні зловживання, що ховаються у п'яті закритих засідань. І позивачі, і обвинувачені знайдуть у гласності та публічності суду захист від утисків, судді — спонукання до правосуддя, а уряд та народ — пізнання справжнього стану судочинства. Поряд з цим постійні відкриті та гласні судові засідання, покарання злочинів «розвинуть у громадянах почуття права та законності, що складають першу підвалину будь-якого розумного життя» [18, с. 125]. В останній фразі неприховано звучала ідея перетворення Росії на правову державу, першою підвалиною якої виявилися б право та законність.

Після скасування кріпосного права Б. Чичерін, як і багато інших глибокодумних людей його доби, сподівався, що антикріпосницькі перетворення 60–70-х років XIX ст. приведуть Росію до «представницького порядку», який виявиться «завершенням усіх здійснених реформ, що слугують його приготуванням» [10, с. 42]. Він переконував правлячі кола і громадськість країни у закономірності та неминучості перетворення Росії на правову державу і заради наближення цієї мети брав активну участь у ліберальному русі. Російський історик Л. Іскра у праці, що вийшла друком у 1999 р., підкреслював, що «цю проблему він намагався вирішити, впливаючи на державну владу та суспільство як своїми науковими та публіцистичними творами, так і власною політичною діяльністю» [6, с. 4].

Б. Чичерін писав, що абсолютизм на певному етапі свого існування сам створює умови для виникнення політичної свободи шляхом знищення середньовічних привілеїв та сприяння розвитку середніх класів. Ліквідація ж станового ладу, який ґрунтується на кріпосному праві, призводить до загальногромадянського ладу, що базується на особистій свободі та рівності усіх членів суспільства. Однак ці громадянські свободи є неможливими без свобод політичних. «Уявляти, що можна залишатися за старого політичного ладу, коли увесь громадянський побут змінився, — підкреслював учений, — означає зовсім не розуміти державного життя» [12, т. 2, с. 343]. Б. Чичерін констатував, що безумовний опір назрілій необхідності перетворень здатен породити неминучі криваві соціальні потрясіння. Якщо стара система управління покаже себе нездатною «рухатися услід за розвитком суспільства», «її остаточно знесе нестримний потік подій. Такою виявилася стара монархія у Франції» [17, т. 2, с. 343]. Далі він додавав, що «зберегти стару владу за громадського порядку, який абсолютно змінився, немає можливості» [17, т. 2, с. 333].

Підкреслюючи невмолитий характер цього історичного закону, Б. Чичерін переконував, що правова держава виявляється природним і неминучим

результатом притаманного усім народам суспільного розвитку. «Із плином часу та з успіхами цивілізації, — пояснював він, — на всі народи повинні поширюватися права людини; усі повинні долучитися до свободи та рівності» [17, т. 2, с. 376]. За висловом ученого, «головною рушійною пружиною розвитку» суспільства є властиве йому постійне протиборство соціальних сил, що неминуче веде до його поступового самовдосконалення, яке завершується встановленням правової держави. «Зрозуміло ж, мета, до якої веде це протиборство, — констатував він, — полягає у встановленні цілком правомірного, (правового. — О. З.) заснованого на взаємному обмеженні свободи громадянського порядку» [17, т. 2, с. 377]. Таким чином, Б. Чичерін вважав закономірним установаження правової держави. Остання, за його словами, «виявляється плодом всесвітньоісторичного процесу», національні особливості правового розвитку різних народів «зливаються в одну урочисту ходу всесвітньої історії» і «рівноправність становить нормальний порядок, до якого прийшли чи повинні прийти усі освічені суспільства» [12, т. 3, с. 407; 17, т. 1, с. 4, 245]. Громадянське суспільство, за висловом ученого, складає протиборство безконечної множини прагнень, яка витончує сили та здатності кожної людини і тому «є головною рушійною пружиною розвитку», а «кінцева ж мета, до якої веде це протиборство, полягає в установаженні цілком правомірного громадянського порядку, що ґрунтується на взаємному обмеженні свободи», тобто правової держави [17, т. 2, с. 377].

Б. Чичерін із різних форм правової держави перевагу віддавав конституційній монархії. Слід зауважити, що чичерінська концепція конституційної монархії становить багатопланову та широкомасштабну проблему. Тільки її спеціальному розгляду вчений присвятив сім друкованих аркушів тексту в його фундаментальних творах [12, т. 1, с. 161, 182; т. 3, с. 223–268; 11, т. 2, с. 232–233, 377–387; 17, т. 2, с. 258–264; 14, с. 180–256]. А якщо врахувати його часткове чи непряме звернення до цієї теми, то це складе величезний обсяг друкованої продукції. Так, тільки монографія «Про народне представництво» налічує 810 сторінок [14]. Отже, всебічне вивчення проблеми обернулося б на спеціальну працю. Ми ж порушимо її підвалину: погляди Б. Чичеріна на структурні особливості конституційної монархії, механізм її функціонування, а також умови її запровадження в Росії.

На переконання вченого, конституційна монархія становить найкращу політичну форму громадського ладу, гармонійне поєднання влади, закону та свободи. Тут стримується свавілля одноособової влади, з одного боку, та необмеженої свободи — з другого. «Ця форма, — констатував він, — має усі вигоди політичної свободи, але усуває багато її недоліків» [12, т. 3, с. 232; т. 4, с. 161]. Аргументуючи зверхність конституційної монархії, він писав, що перед демократією вона має ту «величезну перевагу», що «тут не панує маса», усувається деспотизм більшості, стримується воля «низів», що складає «най-

важливішу умову врівноваженого управління». З тієї самої причини «тут немає місця легковажним захопленням» і незрівнянно краще здійснюється політичне виховання народу: маса звикає до думки, що існує порядок, який необхідно поважати, і не все залежить від її волі, а успіх виявляється не плодом миттєвого спалаху, а результатом постійної, впертої і розумно спрямованої діяльності. Наявність демократичного елемента «стримує наміри та спроби аристократії несправедливо володарювати над народною масою». Тут від керівників вимагається вища здібність, а боротьба політичних партій не досягає притаманного демократії ступеня жорстокості і не має відповідних згубних наслідків через наявність стримуючих засад. Цій системі влади властиві еластичність порядку, можливість пристосовуватися до різних умов життя: кожен елемент може одержати перевагу залежно від того, що є необхідним на цей час [12, т. 1, с. 161–162].

У ці ж роки вчений опублікував, говорячи словами В. Зорькіна, «один з основних своїх політичних творів — “Власність та держава” у двох томах» [5, с. 19; 13, т. 1-2]. Автор висунув перед собою завдання встановити закономірності розвитку політичної свободи і «запропонувати російському юнацтву спільний здобуток наукової праці та життєвого досвіду для керівництва у майбутній громадській діяльності» [15, с. 8]. У книзі розглядалися проблеми розвитку громадянського суспільства, його ролі в установленні громадянських та політичних свобод, ролі середніх класів та політичних партій у розвитку народного представництва, сутність поділу гілок влади та ін. Б. Чичерін переконував у закономірності та історичній неминучості того, що в Росії свобода особиста поєднається зі свободою політичною, яка «виражається у праві разом з іншими брати участь у вирішенні громадських справ», «у покликанні громадян до участі у вирішенні громадських справ» та що, нарешті, «самообмеження самодержавної влади однаковою мірою благодійне і для неї самої і для підданих» [17, т. 2, с. 303, 312, 307].

Протягом 90-х років XIX ст. Б. Чичерін остаточно переконався, що обмежена монархія несумісна з досягнутим країною рівнем розвитку. «Нині Росія управляється покидьками російського народу, — підкреслював він у 1894 р. у спогадах. — За таких умов обмеження самодержавної влади постає нагальною потребою. Воно одне може очистити задушливу атмосферу, що охопила нас з усіх боків, унести життя у гниюче болото і дозволити зітхнути тим здоровим елементам, які ховаються у надрах російської землі» [10, с. 260].

Останню крапку в своїй боротьбі за перетворення Росії на конституційну монархію Б. Чичерін поставив у написаній і опублікованій у 1900 р. за кордоном за підписом «Російський патріот» брошурі «Росія напередодні двадцятого століття» [16]. Безкомпромісний історик-монархіст С. Ольденбург, називаючи брошуру «анонімним памфлетом», підкреслював: «Сам цей факт був значнішим, ніж зміст цієї книги, що придириливо критикувала усі найголовніші

аспекти царювання Імператора Миколи II: “легальна опозиція” ставала на нелегальний шлях» [8, с. 147]. Учений писав, що необмежена монархія не допускає до влади здібних людей із самостійною думкою з різних питань, наближає до себе лише угодників та улесників-кар’єристів. Унаслідок цього за Олександра III моральний рівень бюрократії на всіх поверхах державної системи понизився до неймовірних меж [16, с. 88–89]. За його висловом, «безмежне свавілля та мережа брехні, що панували всюди, зверху до низу обплутавши російське суспільство», придушують усе незалежне, самодержавна влада перетворилася на «ігрище особистих інтересів нечуваних негідницьких властивостей» [16, с. 145–146].

У встановленні панування обов’язкового для усіх громадян та прошарків закону вчений вбачав вихід із того становища, що склалося в Росії, що, на його переконання, неможливе в умовах абсолютизму. Нагальне обмеження самодержавства законами Б. Чичерін і вважав найважливішим завданням доби. Він доходив висновку про те, що саме «у цьому і полягає справжнє завершення реформ Олександра II. Іншого виходу для Росії немає» [16, с. 164]. «Для того ж, щоб Росія могла йти вперед, — розвивав цю думку автор брошури, — необхідно, аби свавільна влада замінилася обмеженою законом і обставленою незалежними установами владою. Споруджена Олександром II будівля повинна одержати своє завершення; встановлена ним громадянська свобода має бути закріплена і зміцнена свободою політичною» [16, с. 160]. З метою обмеження абсолютизму тепер Б. Чичерін вимагав запровадження двопалатних повноправних представницьких зборів. Нижня палата із законодавчими повноваженнями мала формуватися з двох-трьох представників земств кожної губернії. Перетворена на верхню палату Державна рада підлягала очищенню від недієздатних членів, що формально посідали місце відповідно до чину [16, с. 152–153, 171].

Б. Чичерін був прихильником принципу поступовості процесу. Він зазначав необхідність функціонування на першому етапі російського народного представництва дуалістичного, а не парламентського правління. «Про заміну необмеженої монархії парламентським правлінням, — підкреслював учений, — у сучасних умовах не може бути й мови. Парламентське правління вимагає досвідченості, освіченості, усталених партій. Усього цього у нас немає» [16, с. 153]. Слід відзначити, що ідейно-теоретичним обґрунтуванням висунутих у цій брошурі вимог виявився тритомний «Курс державної науки», що побачив світ у 1894–1898 рр. У першому та третьому томах містилися розділи під назвою «Обмежена монархія» [12, т. 1, с. 161–182; т. 3, с. 223–268]. Цьому ж завданню служили інші розділи тритомника, а також книга «Про народне представництво», що вийшла другим виданням у 1899 р., у 1900 р. — «Філософія права» із досить широким розділом «Громадянське суспільство», а у 1903 р. — збірка статей «Питання політики» [14; 19; 9]. Б. Чичерін зазначав, що однією

з важливих відзнак готовності суспільства перейти до представницького ладу є успішна діяльність органів місцевого самоврядування. «Щоб дійти правильного висновку, — уточнював він, — необхідно порівняти виборні установи з урядовими і подивитися, чи краще ведуться справи суто бюрократичним шляхом... Якщо виборні установи йдуть успішно і їх очолюють обдаровані, чесні і освічені люди, то можна сказати, що суспільство визріло для політичної свободи» [17, т. 2, с. 335]. Успіхи ж російського земства в усіх напрямках господарського та соціального життя і його роль у розвитку ліберального руху не підлягали сумніву. У книзі «Питання політики» піддавалася нещадній критиці бюрократія і ілюстрацією успіхів земства доводилася нагальна необхідність запровадження народного представництва. Автор називав абсолютистську бюрократичну систему «механічним ладом», «велетенською мертвою машиною», що придушує усіляку самодіяльність, «мертвячим організмом», «виразкою держави», в якій криються «величезні небезпеки», «зачиненою з усіх боків кліткою, в якій неможливо дихати» [9, с. 70–93]. Він доходив висновку про те, що усунути усі ці властивості бюрократії можуть лише необхідні правові заходи, і уточнював, що «за конституційних правлінь цій меті служать представницькі збори» [9, с. 99–100].

Правову державу Б. Чичерін убачав у запровадженій законом системі влади чи установ, що керуються законом і спрямовуються на правове забезпечення «панування загального інтересу над приватним» і одночасний захист свободи особи [19, с. 307]. Виходячи ж із того, що «справжній корінь свободи полягає в особистому праві», а «громадянське суспільство є справжнє поле діяльності людської свободи», він уважав правовою лише ту державу, в якій особисті права гарантуються законом, що обмежує дії влади, та незалежним судом. Сюди перш за все Б. Чичерін відносив недоторканність особи, її житла та майна з принципами «хейдис корпус», а також захист свободи сумління та думки [19, с. 309, 311]. Вчений звертав увагу і на важливу роль середніх класів у розвитку правової держави. Він доводив, що середні класи не тільки демонстрували охоронні тенденції, а й виступали головними носіями ліберальних і демократичних ідей та прагнень, панували у нижніх палатах народних представництв, визначали характер, зміст та спрямованість громадської думки, складали масову опору середніх політичних партій — консервативних і ліберальних, вели за собою у звичайній ситуації нижчі прошарки та класи та ін. [17, т. 2, с. 362; 12, т. 3, с. 518, 519, 520, 642; 14, с. 611, 640, 641, 674, 694, 702]. На переконання Б. Чичеріна, саме середнім класам, у першу чергу сільським власникам, що складають основну масу населення, притаманна найбільша прихильність до правового устрою суспільства, правової держави [12, т. 3, с. 519].

Б. Чичерін справив вплив на виникнення та розвиток російського «нового лібералізму». Основні вартісні величини його творчого доробку чітко віддзеркалюються у програмних цінностях неолібералів. Це перш за все законність,

конституціоналізм, місцеве самоврядування, елементи соціальної спрямованості боротьби, неприйняття революційних методів перетворень у суспільстві [21, розд. 2–4; 20]. «Звичайно, новий вид лібералізму виник не на пустому місці, — зазначали у 1993 р. філософи Л. Новікова та І. Сіземська, — багато у чому він “плоть від плоті” дворянського лібералізму» [7, с. 133]. Вони підкреслювали, що саме чичерінська концепція правової держави «виявилася філософським “плацдармом”», що «новий лібералізм дав поштовх подальшому розвитку ідей правової держави» [7, с. 134]. Дослідниці писали, що новий лібералізм у Росії був пов’язаний з іменами правознавців П. Новгородцева, І. Покровського, В. Гессена, Л. Петражицького, Б. Кістяковського, С. Гессена, які розвивали ідеї Б. Чичеріна. «З класичним лібералізмом цих мислителів, — продовжували вони, — поєднували визнання самоцінності людської особи та її свободи, захист ідей правової держави... Новгородцев, Кістяковський та Гессен визнавали свій зв’язок із попередниками і дорожили ним» [7, с. 135–136].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, Б. Чичерін уперше в історії Російської імперії науково обґрунтував об’єктивну закономірність і неминучість обмеження абсолютистського самодержавства основним законом, запровадження громадянських та політичних прав людини, запропонував цілісну концепцію правової держави у формі конституційної монархії дуалістичного типу. Ця концепція, як і увесь багатющий та широкоаспектний творчий спадок ученого, виявилася ідейно-теоретичним фундаментом виникнення та розвитку російського неолібералізму і знайшла практичне втілення в життя у запровадженні в Росії конституційної монархії дуалістичного типу, яка функціонувала упродовж 1906–1917 рр. Важливо також зазначити, що актуальним постає питання щодо вивчення впливу чичерінської концепції правової держави на розвиток політології і формування громадської думки на теренах колишнього СРСР після падіння комунізму, в тому числі в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березко В. Э. Конституционно-правовые взгляды Б. Н. Чичерина : дис. ... канд. юрид. наук : 12. 00. 01 / В. Э. Березко. — М., 2003. — 134 с.
2. Захаров А. В. Государственно-правовые воззрения Б. Н. Чичерина : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12. 00. 01 / А. В. Захаров. — Белгород, 2002. — 22 с.
3. Зенкін М. В. Історичні та суспільно-політичні погляди Б. М. Чичеріна : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 02 / М. В. Зенкін. — Дніпропетровськ, 1999. — 16 с.
4. Зінченко О. В. Б. М. Чичерін в ліберальному русі Росії (друга половина XIX — початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 02 / О. В. Зінченко. — Х., 2002. — 18 с.
5. Зорькин В. Д. Чичерин. Из истории политической и правовой мысли / В. Д. Зорькин. — М. : Юрид. лит., 1984. — 112 с.
6. Искра Л. М. Борис Николаевич Чичерин о пореформенном развитии России, капитализме, социализме / Л. М. Искра. — Воронеж : Истоки, 1999. — 194 с.

7. Новикова Л. Идеиные истоки русского либерализма / Л. Новикова, И. Сиземская // Общественные науки и современность. — 1993. — № 3. — С. 124–135.
8. Ольденбург С. С. Царствование императора Николая II / С. С. Ольденбург. — М. : Terra, 1992. — 640 с.
9. Чичерин Б. Н. Вопросы политики / Б. Н. Чичерин. — М. : Кушнерев, 1903. — 139 с.
10. Чичерин Б. Н. Земство и Московская Дума / Б. Н. Чичерин. — М. : Север, 1934. — 372 с.
11. Чичерин Б. Н. История политических учений : в 5 т. / Б. Н. Чичерин. — М. : Грачева, 1869 — 1902.
12. Чичерин Б. Н. Курс государственной науки : в 3 т. / Б. Н. Чичерин. — М. : Кушнерев, 1894 — 1898.
13. Чичерин Б. Н. Москва сороковых годов / Б. Н. Чичерин. — М. : Изд-во Сабашниковых, 1929. — 292 с.
14. Чичерин Б. Н. О народном представительстве : изд. 2-е / Б. Н. Чичерин. — М. : Грачева, 1899. — 810 с.
15. Чичерин Б. Н. Посвящается русскому юношеству / Б. Н. Чичерин // Собственность и государство. — М. : Мартянова-Прискорн, 1882. — Т. 1. — С. 5–6.
16. Чичерин Б. Н. Россия накануне двадцатого столетия / Б. Н. Чичерин. — Берлин, 1901. — 129 с.
17. Чичерин Б. Н. Собственность и государство : в 2 т. / Б. Н. Чичерин. — М. : Мартянова-Прискорн, 1882 — 1883.
18. Чичерин Б. Н. Современные задачи русской жизни / Б. Н. Чичерин // Голоса из России. — 1856. — Вып. 1. — Кн. 4. — С. 51–123.
19. Чичерин Б. Н. Философия права / Б. Н. Чичерин. — М. : Кушнерев, 1900. — 339 с.
20. Шацилло К. Ф. Русский либерализм накануне революции 1905–1907 гг. / К. Ф. Шацилло. — М. : Наука, 1985. — 547 с.
21. Шелохаев В. В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии 1907 — 1914 гг. / В. В. Шелохаев. — М. : Наука, 1991. — 231 с.

ЧИЧЕРИНСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА

Зінченко О. В.

Освещены процесс выработки Б. Чичериным концепции правового государства, ее сущность и значение в развитии общества.

Ключевые слова: абсолютистское самодержавие, гражданские и политические права человека, конституционная монархия дуалистического типа, концепция правового государства.

CHICHERIN'S CONCEPTION OF THE LAW — GOVERNMENT STATE

Zinchenko O. V.

In article process of development of B. N. Chicherin of the concept legal State its essence and value in development of a society is shined.

Key words: the absolute autocracy, the civil and political human rights, the constitutional monarchy of dualism type, the concept of a lawful state.

УДК 352.075

В. Я. Зимогляд, кандидат філософських наук, доцент

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Проаналізовано питання становлення і розвитку демократичного місцевого самоврядування, його природа, цінності, завдання, що вирішуються, і основоположна роль у розвитку української державності.

Ключові слова: демократія, місцеве самоврядування, конституціоналізм, влада, політика, якість життя.

Актуальність проблеми зумовлена перш за все недостатнім вивченням наслідків докорінних перетворень політичної системи України, відсутністю чіткого і узгодженого розмежування повноважень і відповідальності на всіх рівнях влади — центральній, регіональній та місцевій, що відбулися за роки становлення Української держави і в умовах соціально-економічних перетворень.

Аналіз джерел і публікацій показує, що дана проблематика є об'єктом досліджень, які проводяться представниками різних галузей наукового знання, зокрема соціологами, політологами, юристами, економістами, істориками. Проблеми місцевого самоврядування перебувають у центрі уваги значної частини вчених і практиків. Такий широкий інтерес викликано насамперед соціально-політичною та юридичною значущістю місцевого самоврядування для розвитку демократичної, правової держави в цілому та демократичного громадянського суспільства зокрема.

Проте, незважаючи на свою актуальність, політичні аспекти розвитку місцевого самоврядування в контексті сучасних проблем демократизації суспільного життя, розвитку політичних відносин України або соціально-політичної системи ще не стали предметом широкого дослідження і глибокого аналізу. Тому **метою** статті є аналіз специфіки розв'язання політичних проблем засобами місцевого самоврядування, яке у системі самодіяльних організацій населення є, безумовно, найважливішим компонентом громадянського суспільства, основою будь-якого демократичного ладу [4, с. 170]. Під місцевим самоврядуванням слід розуміти право і реальну здатність органів місцевої влади регламентувати значну частину державних справ і управляти ними, діючи у межах закону, відповідно до своєї компетенції і в інтересах місцевого населення [4, с. 171]. Це форма управління з боку місцевої (територіальної) громади локальною господарською, політичною, соціальною та іншою діяльністю з певною господарською, політичною, соціальною та іншою автономією.

Соціальний капітал, нагромаджений у процесі участі громадян у місцевому самоврядуванні, стає вирішальним чинником формування і розвитку

демократичної політичної культури — основи стабільності демократії. Інтегральна (внутрішня) специфіка місцевого самоврядування полягає в тому, що в його організаціях і структурах у громадян формуються навички співробітництва, солідарності та колективізму, артикулюються і агрегуються соціальні інтереси, необхідні для ефективного демократичного управління країною. Усе це разом природним чином розвиває політичну систему суспільства, актуалізує проблематику перспектив розбудови демократії та національного громадянського суспільства, зокрема чинників, елементів, сегментів і структур його самоорганізації та саморозвитку.

Головна мета і пріоритетний напрям стратегічного розвитку самоорганізації та самодіяльності місцевої громади — облаштувати свою територію, забезпечити сприятливі умови життя для себе і наступних поколінь, підвищити якість життя, тобто матеріальний статок, рівень громадської безпеки та ін. [7; 5, с. 351]. У межах такого суто інтелектуального і прагматичного завдання українська проблема якості життя є абсолютно новою, своєчасною і актуальною з огляду на стратегічні напрями соціального розвитку країни.

Нині людина і суспільство мають повне право на ту якість життя, яка їм видається найбільш комфортною і відповідною до їхніх життєвих потреб. Йдеться про якість життєдіяльності українського соціуму і людини. Власне, проблема полягає у створенні національного демократичного громадянського суспільства як дуже якісної організації життєдіяльності людей із високими стандартами життя кожного громадянина. Таке спрямування політики має всі шанси стати програмою та ідеологією відродження країни, загальнонаціональною ідеєю. У цьому аспекті соціально-економічної політики завдання щодо вдосконалення системи місцевого самоврядування перетворюється нині на реальний механізм підвищення якості життя населення України, його розвитку і процвітання.

Ідея реалізації місцевого самоврядування полягає насамперед у притаманних йому першорядних цілях — це забезпечення пріоритету місцевих інтересів, а також реалізація конституційних прав громадян на участь в управлінні справами держави шляхом саморегуляції. Суспільна природа організованого самодіяльного населення полягає в тому, що від моменту свого виникнення самодіяльні та самокеровані організації існують і як «соціоекономічні», і як «політичні» одиниці, що практикують пошуки альтернатив та їх оптимальний вибір.

Із цими пошуками пов'язують унікальну можливість місцевих самокерованих організацій концентруватися на розв'язанні місцевих проблем, знаходити консенсус і усувати локальні конфлікти за умов існування протилежних груп, які мають свої специфічні установки, цінності, орієнтири та інтереси. При такому підході місцеве самоврядування можна охарактеризувати і кваліфікувати як політичне керівництво.

Поза всяким сумнівом, суспільству взагалі притаманне управління, що розуміється як складний тип свідомого конструювання дійсності, яке здійснюється особливим прошарком людей — управлінцями. Самоврядування здійснюється тоді, коли функція управління не закріплена за певними особами, а реалізується самою людською спільнотою у своїх власних інтересах. Отже, місцеве самоврядування виникає там і тоді, де і коли з'являється можливість для будь-якої адміністративної одиниці самостійно і незалежно від центру розв'язувати свої внутрішні проблеми [1, с. 120].

Достатній соціальний досвід розвинених демократій переконливо свідчить про те, що сучасна політична система у теперішньому її вигляді не могла скластися без впливу інституту місцевого самоврядування. При цьому питання існування і розвитку системи місцевого самоврядування є діалектичним перетворенням усієї системи владних відносин у країні, а його локальна господарська (економічна), політична та інша локальна і автономна діяльність служить потужним джерелом змін у цих сферах. За такого підходу місцеве самоврядування слід характеризувати як владу. Але це влада особливого виду — влада народу, яка має всі необхідні можливості для власної самоорганізації на локальній території, без тиску жорстких нормативів, здатна до реалізації своєї функції управління.

Попри дискусивність, неоднозначність конкретних підходів до концептуалізації місцевого самоврядування дослідники переважно розуміють його як організацію і діяльність місцевих органів, що безпосередньо формуються локальним населенням на виборчих засадах, а місцеве управління — як організацію і діяльність місцевих органів, призначених центральною владою [3, с. 409–410; 9].

Проблема місцевого самоврядування — це значною мірою його співвідношення із центральною владою і керівництвом. Водночас в організації місцевого самоврядування найбільш яскраво відображується ідея наближення влади до народу. «Народ є джерелом влади у суспільстві, — писав А. де Токвіль, — однак більш безпосередньо, ніж у громаді, він ніде не здійснює свою владу» [10, с. 66].

Проте ключова проблема відносин центральної влади та автономного самоврядування полягає у тому, щоб зрозуміти причини і по можливості знайти шляхи подолання традиційної моделі безвідповідальності влади усіх рівнів за прийняті рішення. Біда української політики сьогодні в тому, що сучасний політичний клас не відмовляється від традиційної можливості утвердити своє право на безвідповідальність. Ця вада притаманна нині всім гілкам влади — її «вертикалі» і «горизонталі», усім владним інституціям України, включаючи, вочевидь, і місцеві органи самоврядування.

Приватизувавши ключові ролі і статуси в системі державної влади, номенклатурно-бюрократичний клас нашої країни спільні інтереси політич-

ного класу приніс у жертву приватним і груповим, клановим інтересам, що аж ніяк не сприяє його консолідації як політичного класу. Тому сьогодні дуже важливим для позитивних інституційних змін, сучасного ліберального демократичного дизайну, нормативно-прикладної установки і ліберального конституціоналізму стає питання про плідну роботу механізмів представництва громадянських інтересів у політико-владних структурах і посилення контролю за діяльністю управлінців, що дозволить визначити й оцінити можливості реалізації різних альтернатив, зняти високий рівень суперечностей між правлячим класом і більшістю населення.

Жити за законом — головне завдання системного реформування України. Але нашому національному політикуму навіть не спадає на думку, що владою треба ділитися — і не тільки по горизонталі (у трикутнику: президент — парламент — уряд), а також по вертикалі (держава — область — район — громада). Весь цивілізований світ розглядає місцеве самоврядування як такий рівень влади, який за обсягом повноважень іноді навіть переважає державу [2].

Хитромудра практика конституційного розвитку незалежної України демонструє надто легковажне ставлення центральної влади до публічної влади, місцевого самоврядування. Конституціоналізм у теорії і на практиці існує там, де є глибоке поважання зв'язку держави і суспільства правом, законом; де підтримується високий авторитет особистості, поважання її гідності; де гарантуються реальна участь безпосередньо народу у здійсненні владних функцій, демократичний порядок їх формування і підпорядкованість їхньої діяльності інтересам народу; де вироблено механізми захисту прав і свобод громадян, діяльності органів державної влади і органів місцевого самоврядування. Конституціоналізм — це суспільна свідомість, що ґрунтується на переконанні стосовно корисності і необхідності інститутів центральної влади та влади організацій локальних спільнот місцевого самоврядування, які забезпечують розвиток соціуму і локальної громади, задоволення їхніх інтересів та потреб, рівня та якості життєдіяльності.

Недивно, що означені цінності демократичного конституціоналізму акумулюють в собі теорія і практика демократичного місцевого самоврядування. Отже, доречно припустити, що, виступаючи як самостійний вид публічної влади, демократичне місцеве самоврядування є доволі ефективним чинником у формуванні і розвитку теорії та практики демократичного конституціоналізму в демократичній, правовій державі. Адже воно покликане допомагати громадянам усвідомити те, що демократія — це не тільки формальне запровадження необхідного набору виборчих технік і технологій електорального процесу, а й соціальне партнерство, особиста участь кожного у справах соціуму, частиною якого він є. «Громадські інститути, — писав А. де Токвіль, — відіграють для встановлення незалежності ту саму роль, що й початкові школи для науки: вони відкривають народові шлях до свободи і вчать його користуватися цією свободою» [10, с. 65].

У демократичній державі народ здійснює владу безпосередньо як через органи державної влади, так і через органи місцевого самоврядування. Це є конституційна норма демократичних країн. Однак залишається сумнів: чи будуть доповнені конституційні норми практикою самоврядування? «Сучасний лібералізм, — зазначає оксфордський професор-політолог Ларі Зідентоп, — був побудований на внутрішньому моральному переконанні, що зрештою самоконтроль, самоповага і самоврядування мають іти пліч-о-пліч. У цьому й полягають... принципи «рівної свободи»» [8, с. XLII].

Як демократичний інститут місцевого самоврядування має засадничі ознаки і якості. По-перше, це функція перерозподілу державної влади, її децентралізації та мінімізації ролі держави у розв'язанні місцевих проблем. Як один із видів публічної влади, місцеве самоврядування має служити щонайповнішому розкриттю, самовираженню особистостей, які складають таку функціональну організацію. По-друге, виражаючи весь спектр інтересів різноманітних соціальних груп, рухів та громадських організацій, органи місцевого самоврядування здатні гнучко реагувати на соціальні напруження, керувати ними, запобігати конфліктам і конструктивно їх врегульовувати. По-третє, маючи значні ресурси, місцеве самоврядування набуває необхідну можливість розвивати економічну, соціальну, політичну, духовну інфраструктури, забезпечувати високий рівень політичної участі громадян, створювати механізми дієвого контролю, з урахуванням місцевих особливостей уміло й гнучко проводити політику соціальних і національних компромісів і в такий спосіб уособлювати самоврядування і демократію.

Викладене переконливо підтверджує, що існування місцевого самоврядування органічно пов'язане з проблемами влади, її становленням і розвитком. Найважливішими ознаками такого виду влади слід вважати те, що вона, по-перше, є влада публічна; по-друге, відрізняється від публічної державної влади своїми демократичними якостями; по-третє, народ здійснює свою владу безпосередньо, а також через органи державної влади і органи місцевого самоврядування (муніципальної, місцевої влади), які є первинною ланкою народовладдя [6]; по-четверте, виступає муніципальною владою і управлінням [9, с. 3]; по-п'яте місцева (муніципальна) влада, що не входить до системи органів державної влади, самостійно з урахуванням загальнонаціональних інтересів виробляє, обговорює та ухвалює рішення з питань місцевого значення, а також контролює втілення цих рішень у життя.

Місцеве самоврядування і державна влада наділені суверенітетом, але провідна роль правомірно належить державі, яка визначає політику у сфері місцевого самоврядування, створює умови для ефективної діяльності цього інституту. Механізми відносин державної та місцевої влади слід розглядати за спрямованістю дії: «згори донизу» і навпаки. Політика, як відомо, присутня скрізь, де є влада, організація та управління. На рівні окремої організації місцевого самоврядування політика виявляється щонайменше у п'яти аспектах:

1) як стратегія локальної спільноти, яку вибудовують органи місцевого самоврядування з урахуванням місцевих інтересів і пріоритетів та суспільних перетворень;

2) як ухвалення легітимними і компетентними органами самоврядування локальної спільноти обов'язкових для виконання рішень, які мають ціннісний характер і відображують цілі, інтереси та потреби місцевої громади;

3) як діяльність з реалізації цілей локальної спільноти і подолання різноманітних конфліктних ситуацій та протидій;

4) як дискурс — аргументоване обговорення важливих для громадян проблем пріоритетів розвитку, забезпечення їх всебічного розуміння, варіантів досягнення консенсусу та угод;

5) як політика соціалізації, що здійснюється у вільному від організаційного регламентування просторі.

Вичленування локальної політики зі світу політичного елементу дозволяє докладніше вивчити сутнісні характеристики локальної спільноти, її інститути, цінності та відношення, структури та цілі, напрями розвитку, чинники життєздатності та функціонування. Поставлені цілі дають можливість локальній спільноті набувати духовності, а її діяльність стає узгодженою і солідарною. Люди оцінюють політику держави і місцевого самоврядування крізь призму задоволення своїх потреб та інтересів, саме на місцевому ґрунті зароджується почуття причетності до справ державних. У рамках такої інтелектуальної проблематики можна простежити трансформування політичної ролі інституту місцевої влади у системі новітньої української правової державності та становленні демократичного громадянського суспільства. Саме у цьому контексті набуває ваги твердження про те, що місцеве самоврядування — одна з демократичних засад системи управління суспільством, найважливіший елемент облаштування влади.

Висновки. Політика — одна з найбільш гострих тем буденної сучасної масової і наукової свідомості. Особливо зростають роль і значення політики в критичні епохи. У перехідних швидко змінюваних і суперечливих процесах сучасного українського суспільного життя різко зростає потреба у розв'язанні політичних проблем як на центральному, так і на місцевому (локальному) рівні. Допомогти у вирішенні цих питань покликана політична наука, яка охоплює різноманіття виявів політичних явищ. Об'єктом політичної науки виступає все політичне життя людей, їх організацій, партій та інших інститутів. У архітектоніці процесів демократичного транзиту в Україні особливе місце посідає політика розвитку місцевого самоврядування, активного формування територіальних підвалин державності у контексті проблем становлення національного демократичного громадянського суспільства. Реалізація місцевого самоврядування як ідеалізованого образу місцевої демократії, як рівня влади народу, як форми самоорганізації населення, як чинника станов-

лення демократичного громадянського суспільства прямо пов'язана з проблемою регіонального (локального) рівня перебігу суспільно-політичних процесів і способів їх вивчення засобами політичної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамов В. Ф. Местное самоуправление: идея и опыт / В. Ф. Абрамов // Социс. — 1997. — № 1.
2. Ганущак Ю. Местним властям — шанс для признания / Ю. Ганущак // Зеркало недели. — 2007. — № 16. — 28 апр. — 11 мая.
3. Государственное право буржуазных и освободившихся стран : учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. / отв. ред. И. П. Ильинский и Л. М. Энтин. — М., 1988. — 480 с.
4. Европейская Хартия местного самоуправления и ее значение // Полис. — 1998. — № 4.
5. Про основи національної безпеки України: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. — 2003. — № 39.
6. Конституція України. — Х. : ПП «ІГВІНІ», 2007. — 64 с.
7. Концепція основ державної політики національної безпеки України // Зеркало недели. — 1997. — № 2. — 18–24 янв.
8. Лари Зидентоп. Демократия в Европе : пер. с англ. / Зидентоп Лари ; под ред. В. Л. Иноземцева. — М. : Логос, 2001. — 360 с.
9. Муніципальне право України : підручник / Ф. В. Погоріло, О. Ф. Фрицький, М. О. Баймуратов та ін. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — 352 с.
10. Токвиль А. де. Демократия в Америке : пер. с франц. / А. де Токвиль ; пред. Гарольда Дж. Ласки. — М., 1992. — 554 с.

МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ КАК ОБЪЕКТ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ

Зимогляд В. Я.

Проанализированы вопросы становления и развития демократического местного самоуправления, его природа, ценности, решаемые задачи и основополагающая роль в развитии украинской государственности.

Ключевые слова: демократия, местное самоуправление, конституционализм, власть, политика, качество жизни.

LOCAL SELF-GOVERNMENT AS OBJECT of POLITICAL SCIENCES

Zimoglyad V. Ya.

In the article the questions of becoming and development of democratic local self-government, his nature, values, solvable tasks and fundamental role, are analysed in development of the Ukrainian state system.

Key words: democracy, local self-government, constitutionalism, power, policy, quality of life.

УДК 32:001.891.3:316.774

Г. Ю. Васильєв, кандидат філософських наук, доцент;

І. Г. Васильєва, кандидат філософських наук, доцент

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Проаналізовано роль засобів масової інформації (ЗМІ) у формуванні громадянського суспільства в сучасній Україні. Зазначено головні напрями підвищення ефективності ЗМІ у формуванні громадянського суспільства як дійсно громадянського інституту, орієнтованого на побудову гуманного суспільства зі стійким розвитком.

***Ключові слова:** громадянське суспільство, засоби масової інформації, громадянська свідомість, гуманне суспільство.*

Актуальність проблеми полягає у тому, що послідовний рух України шляхом інтеграції в світове співтовариство супроводжується пошуком ефективної моделі суспільного розвитку, що неможливо без формування громадянського суспільства. Оптимальним варіантом відносин між владою та народом обирається в складних умовах трансформації державних та громадських інститутів. Політична практика державного управління, як і соціальна активність населення, не адекватні цілям становлення громадянського суспільства. При цьому механізми реалізації завдань громадської самоорганізації та самодіяльності несуть у суспільній свідомості глибокий відбиток тоталітарного минулого, залишаються нерозвиненими та не мають адаптаційних ресурсів для соціальної рефлексії. До них належать засоби масової інформації (ЗМІ) як важливий інструмент соціалізації народу, формування компетентної суспільної думки, інструмента впливу на мобілізацію громадськості навколо ідей громадянського суспільства [1].

Нині українські ЗМІ мають дестабілізуючий, дезінтегруючий характер, їх заангажованість владою (опозицією), великим бізнесом привела до втрати довіри аудиторії. Як наслідок — вони не забезпечують суспільній думці стан зрілості, артикуляцію інтересів соціальних груп та суспільства у цілому в становленні громадянських чинників суспільства. Сьогодні ЗМІ не сприяють повною мірою формуванню атрибутивних якостей громадянського суспільства. Організаційно-правова, соціально-політична та професійна корекція діяльності ЗМІ в сучасній Україні є необхідною умовою для надання інформаційно-комунікативній системі, яка формує суспільну думку, функціональних якостей, орієнтованих на побудову громадянського суспільства.

Метою статті є наукове обґрунтування обрання механізмів формування суспільної думки інформаційними методами та необхідність подальшого роз-

роблення інформаційної політики різних типів ЗМІ, орієнтованих на формування суспільної думки, адекватної цілям становлення громадянського суспільства.

Різним аспектам взаємодії органів державної влади, ЗМІ та громадянського суспільства, а також проблемам функціонування і розвитку інформаційних процесів, розробленню теорії масової комунікації в умовах багатонаціонального українського суспільства присвятили свої роботи як вітчизняні вчені, так і науковці близького зарубіжжя: Б. Грушин, Ю. Буданцев, В. Іванова, В. Горохов, Л. Губанов, В. Владимиров, Е. Доценко, С. Квіт, Г. Почепцов, З. Партико, О. Холод та ін. [2; 3].

Пошуками нової моделі взаємодії ЗМІ та громадянського суспільства займалися Н. Бусленко, С. Коновченко, В. Кондратська, В. Степаненко, А. Матюшина, О. Грищенко, Е. Бистрицький, Н. Гармаш [4; 5; 7].

Вивчення медійних процесів набуло певної інтенсивності, у центрі уваги перебуває проблема взаємодії органів влади, населення та ЗМІ, але ж у більшості досліджень недостатньо вивчаються зв'язки регіональних, муніципальних ЗМІ із громадянським суспільством, «третім сектором».

ЗМІ, як підкреслюють вітчизняні дослідники, посідають особливе місце на шляху формування громадянського суспільства. Вони виступають тим ефективним посередником, який здійснює зв'язок між державою та суспільством. Розвиток незалежних ЗМІ допоможе втілити та репрезентувати громадську думку як соціальний інститут, здійснити функції контролера та спостерігача за усіма гілками влади, як «четверта влада». Для громадянського суспільства важливість ЗМІ полягає у створенні публічної сфери — так званої громадської трибуни, яка повинна служити суспільним інтересам та лобіювати їх.

Будь-який громадянин завдяки сучасному розвитку Інтернету може висловлювати свої думки стосовно громадських проблем — це значний крок уперед до демократичного громадянського суспільства. Розширення сфери публічності, свободи слова дають підстави для такого твердження.

Особливістю існування ЗМІ в Україні є те, що створено та продовжує розвиватися інформаційне законодавство, основа якого — свобода слова, закріплена в Конституції України, Конвенції про захист прав і основних свобод людини. Серед чинних нормативних актів слід виділити ті, що регулюють суспільні відносини у сфері інформації, її обмін, поширення; акти, пов'язані видавничою діяльністю в частині, що впливає на регулювання процесу забезпечення видання ЗМІ; акти, що регулюють авторські відносини та відносини у галузі поширення інформації; акти, що гарантують свободу слова, права людини на інформацію, захист честі, гідності, ділової репутації, відшкодування моральної шкоди, завданої поширенням неправдивих відомостей тощо [6]. Така увага з боку законотворців обумовлена можливостями ЗМІ, які де-

далі стають могутнім інструментом політичної боротьби в Україні, інструментом впливу на свідомість громадян.

Інформаційне законодавство України, безумовно, потребує постійного вдосконалення. Сьогодні необхідним є створення нормативно-правових актів, що регулюватимуть відносини, пов'язані з використанням глобальної інформаційної мережі Інтернет, мобільних телефонів та ін. Суспільство стає дедалі інформаційно розвиненим, і це не можна не використовувати для подальшого розвитку громадянського суспільства за допомогою новітніх технологій, інформаційного прогресу в рамках правового поля.

Розвиток інформаційних мереж значно розширив простір публічної сфери суспільств світу, привів до змін, важливих для трансформації публічності і розвитку громадянського суспільства. Значне розширення кордонів сфери публічності, свободи слова та думки українськими опозиційними Інтернет-виданнями кінця ХХ — початку ХХІ ст. підтверджують це.

Дослідження політологів, соціологів на початку ХХІ ст. свідчать про низький ступінь довіри громадян до ЗМІ в Україні. Українські мас-медіа у переважній більшості не наблизилися до ролі соціального інституту громадянського суспільства. Здебільшого громадяни України критично ставляться до національних ЗМІ. Комерціалізація ЗМІ привела до того, що замість важених, злободенних публікацій шпальта видань майоріли розважально-скандальними статтями, теле-радіоефір був заповнений веселощами чи нескінченними телесеріалами, відволікаючи громадян від сучасних проблем та наближення світової кризи.

Позитивною стороною незадовільного ставлення до ЗМІ є те, що саме незадоволення та висловлення цього незадоволення — кроки до громадянського суспільства, бо громадяни почали вимагати певних змін, формували модель оновленим ЗМІ, вимагали того, аби вони були об'єктивними, економічно незалежними, соціально-критичними, висловлювали суспільний інтерес. Зустрічні тенденції підвищення рівня довіри та зниження недовіри до ЗМІ у період 1997–2000 рр. було згорнуто. Причиною цього могло бути незадовільне та одностороннє висвітлення діяльності політиків у період політичної кризи наприкінці 2000 р., а також загострення боротьби за владу політичних угруповань у контексті парламентських виборів 2002 р. [7].

2004 р., як заявили переможці «помаранчевої революції», став роком створення громадянського суспільства, але ця ейфорія швидко пройшла. З'явилася нова риторика: «моя нація», «мій народ», «любі друзі». Влада у 2005 р. заявляла про свою відкритість через ініціативу проведення «Президентських слухань», були наміри створити щось демократичне, суспільно важливе, наприклад, «стратегічну раду державної політики при Президентові України» (2005 р.) або ж «Суспільну раду» (2007 р.). Але треба відверто сказати: прагнення залишилися лише прагненнями, привели до негативних наслідків —

протистояння громадян однієї країни, політичної кризи, втоми народу від політичних спекуляцій і повернення до гасла «хліба та видовищ». Такими видовищами стали «популярні» маніпуляційні програми телебачення з ведучими С. Шустером, Є. Кисельовим, А. Безулик та іншими профі на державному рівні та регіональному телебаченні, де протистояння різних політичних таборів відстоювали ті чи інші «знатоки» від політиків: «хто платить — той і заказує музику». Позитивною стороною є існуюча можливість дивитися не тільки державне, регіональне телебачення. Спутникове телебачення дає можливість громадянам знати й про те, як сприймають політичне, громадське життя в Україні наші сусіди — «колишні брати і сестри» та цивілізований світ. Доступ до поширеної інформації, аналітичні висновки експертів, самостійні спостереження за життям в Україні допомагають громадянам робити певні кроки щодо участі у виборах Президента України, народних депутатів. Здебільшого складається враження, що політичний бомонд живе сам по собі, а громадяни намагаються вижити в складних умовах самостійно — повертаючись до садів, присадибних ділянок та городів. Ця прикмета стала найбільш помітною під час кризи, коли народу треба розраховувати тільки на свої сили. На наш погляд, було б невірним не підкреслити той факт, що, незважаючи на кризу, зростає громадська активність, незаперечним є факт реєстрації недержавних організацій (НДО).

За даними Міністерства юстиції України, тільки у 2007 р. існувало 38 тис. НДО, але ж дійсно діючих, як уважав Е. Бистрицький [8], було не більше 2,5 тис. Нинішня ситуація не поліпшилася. І сьогодні діяльність НДО є недостатньо ефективною, аби можна було б сказати, що громадська активність набуває дієвої сили та може впливати на владу, а тим паче контролювати її діяльність.

Позитивними кроками слід вважати діючі програми та проекти, які було започатковано у 2008 р. Так, проект «Мережа громадянських дій в Україні» (UCAN) зміцнював організаційний потенціал громадських організацій та їх фахові можливості у таких питаннях, як правозахисна діяльність, організаційний розвиток, надання грантів та юридичної підтримки. Активно діючі громадські організації надають життєво важливу підтримку «третьому сектору», яка включає навчання, мобілізацію ресурсів та подальший розподіл грантів, аналіз державної політики, правову допомогу, інформаційні послуги та розроблення кодексу етики громадянського суспільства. Завдяки цьому проекту громадські організації використовують більш досконалі методи управління та надають кращі послуги; вони зміцнили власні позиції як лідери громадського сектору, підвищили свій потенціал до досягнення фінансової самостійності і розширили свою співпрацю з державними та приватними структурами. У 2008 р. ці громадські організації обґрунтували

необхідність внесення певних змін до нормативно-правової діяльності громадського сектору.

У 2008 р. організація «Інтерн'юз» та її партнери в українському медіа-просторі («Інтерн'юз-Україна», Незалежна асоціація мовників, Інститут медіа-права, Асоціація медіа-юристів, «Телекритика», Українська асоціація видавців періодичної преси та ін.) вели навчальні програми з таких питань: стандарти висвітлення новин, проведення журналістських розслідувань, розвиток нових медіа-форматів, суспільні проблеми (зміна клімату, енергетична безпека, торгівля людьми, епідемічні захворювання тощо). Участь у цих програмах взяли 264 представники електронних та друкованих ЗМІ. Також проводилися кампанії щодо захисту громадських інтересів (проти прихованої реклами, непрофесійної діяльності журналістів, неякісних програм), моніторинг та аналіз стандартів роботи ЗМІ; здійснилося поширення та зросла кількість читачів тих джерел інформації, що їх пропонують партнери «Інтерн'юз», — бюлетенів новин, журналів та інтернет-сайтів. Ці заходи сприяли підвищенню якості електронних та друкованих ЗМІ, а також фінансовій самостійності. Партнери «Інтерн'юз» працювали над правовими питаннями діяльності ЗМІ, надавали юридичні консультації та допомогу, брали участь у роботі провідних громадських органів у цій галузі (Громадської ради з питань свободи слова та інформації, що є дорадчим органом при комітеті Верховної Ради України з питань свободи слова та інформації, а також Національної комісії з утвердження свободи слова та розвитку інформаційної галузі при Президентові України). У 2008 р. партнери «Інтерн'юз» запропонували позитивні зміни до проектів законів України про рекламу, про телебачення та радіомовлення, про громадське мовлення, прозорість відносин у сфері ЗМІ та доступ до інформації (Громадське суспільство та ЗМІ).

Висновки. В Україні дійсно є позитивні зрушення щодо формування та розвитку громадянського суспільства. У цьому процесі особлива роль належить ЗМІ. Вони мають певні завдання та можливості впливу на громадян країни:

- сприяти розвитку громадянської активності українців;
- підтримувати розвиток громадських організацій та «третього сектору» в цілому;
- впливати на розвиток самостійних, професійних, незалежних ЗМІ;
- прагнути професійного розвитку ЗМІ, здатних краще виконувати свої наглядові функції та служити інтересам усього суспільства;
- підтримувати та постійно оновлювати правове середовище для діяльності ЗМІ та громадських організацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Обушний М. І. Політологія / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач ; за ред. М. І. Обушного. — К. : Довіра, 2004. — 599 с.

2. Почепцов Г. Г. Паблік рилейшнз: навч. посіб. / Г. Г. Почепцов. — К. : Знання, КОО, 2000. — 506 с.
3. Почепцов Г. Г. Психологические войны / Г. Г. Почепцов. — М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер. — 2002. — 528 с.
4. Кондратская В. Л. Роль журналистики в построении гражданского общества и информационного общества в Украине / В. Л. Кондратская // Уч. зап. Тавр. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. — Сер. Филология. — 2006. — Т. 19 (58). — № 2. — С. 215–218.
5. Бебик В. М. Засоби масової інформації посткомуністичної України / В. М. Бебик, О. І. Сидоренко. — К., 1996. — 155 с.
6. Правове регулювання інформаційної діяльності в Україні: станом на 1 січня 2001 р. / упоряд. С. Е. Демський ; відп. ред. С. П. Павлюк. — К. : Юрінком інтер, 2001. — 688 с.
7. Степаненко В. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: інститути, практики, цінності / В. Степаненко // Українське суспільство: 10 років незалежності ; за ред. В. Ворони. — К. : ІС НАН України, 2001. — С. 169–183.
8. Быстрицкий Е. Предчувствие гражданского общества / Е. Быстрицкий. — Киев : Відродження, 2007. — 71 с.
9. Валовая М. В. Политика / М. В. Валовая. — М. : Магистр, 2008. — 336 с.
10. Социологический словарь / отв. ред. Г. В. Осипов, Л. Н. Москвичев; уч. секр. О. Е. Чернощек. — М. : Норма, 2008. — 608 с.

СРЕДСТВА МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ КАК ИНСТРУМЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Васильев Г. Ю., Васильева И. Г.

Проанализирована роль средств массовой информации в формировании гражданского общества в современной Украине. Определены основные направления повышения эффективности СМИ в формировании гражданского общества как действительно гражданского института, ориентированного на построение гуманного общества со стойким развитием.

Ключевые слова: гражданское общество, средства массовой информации, гражданское сознание, гуманное общество.

MASS MEDIA AS AN INSTRUMENTAL OF THE CIVIL SOCIETY FORMATION

Vasilyev G. U., Vasilyeva I. G.

The role of mass media in civil society formation in modern Ukraine is analysed. The main directions of mass media efficiency encreasing in civil society formation which is orientated to wards the construction of human society with a stable development.

Key words: civil society, mass media, civil consiousness, human society.

УДК 32:001.891.3 (075.8)

О. В. Воронянський, кандидат історичних наук, доцент

НАЦІОНАЛЬНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ І КОНЦЕПЦІЯ ДЕЛЕГІТИМАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Здійснено спробу показати, що принцип національного суверенітету не може бути реалізований без рівноправного доступу всіх членів нації до контролю над розподілом ресурсів і цінностей у даному суспільстві. Монополізація ресурсів транснаціональними бізнес-елітами, які виводять їх з-під контролю національних держав, суттєво знижує можливості останніх щодо забезпечення національного суверенітету.

Ключові слова: легітимність, ресурси, національний суверенітет.

Актуальність проблеми. У політичній науці домінує положення, згідно з яким сучасна держава є державою національною, тобто такою, де джерелом державної влади виступає нація як асоціація громадян. Найбільш чітко це положення сформулював К. Дойч: «Нація — це народ, який володіє державою» [1, с. 330]. Саме суверенітет нації вважається основою легітимності національної держави. Наприклад: «Легітимним вважається лише такий устрій держави і суспільства і тільки така форма правління, які відповідають волі народу, тобто усіх громадян» [2, с. 114].

Разом із тим у «західній» політології вже понад сорок років посилено обговорюється проблема кризи легітимності політичної і, зокрема, державної влади, що набула в сучасному суспільстві глобального характеру. Провідні західноєвропейські та американські науковці З. Бжезінський, Ю. Габермас, М. Доган, Д. Істон, С. Ліпсет, С. Хантінгтон, Ф. Фукуяма, у працях яких містяться концептуальні ідеї «кризи легітимності», віддаючи собі звіт у тому, що ця проблема торкається сучасної держави — держави національного типу, не приділяють спеціальної уваги розгляду цього питання.

Українські ж політологи — Є. Бистрицький, О. Висоцький, С. Єлисеєв, В. Полохало, І. Попова С. Рябов та ін., розглядаючи проблему «ерозії легітимності», взагалі ніяк не співвідносять її з національною державою. Певною мірою це зумовлено тим фактом, що у вітчизняній науці при дослідженні проблем категорії «нація» домінують етніцистські підходи, в той час як у «західній» політології — етатистські.

У чому ж полягають основні підходи до проблеми делегітимзації державної влади? Фундатор теорії кризи легітимності С. Ліпсет визначає легітимність влади як її здатність створювати і підтримувати у людей переконання в тому, що існуючі політичні інститути є найкращими для даного суспільства [3, с. 207]. Коріння кризи легітимності С. Ліпсет вбачає у неспроможності політичної системи повністю враховувати інтереси різних соціальних груп, що прагнуть одержати доступ до участі в політичному процесі.

Подібні причини делегітимації влади подано і в інших роботах західних науковців — Ю. Габермаса, М. Догана, Ч. Мілса, Д. Сірінга, С. Хантінгтона та ін. Так, С. Хантінгтон стверджує, що ключовим аспектом делегітимації влади є неспроможність останньої виконати вимогу збільшення політичної участі, яка в сучасний період модернізації висувається всіма суспільними групами. М. Доган у роботі «Легітимність режимів та криза довіри» вказує на дві фундаментальні закономірності: по-перше, пряму залежність між економічним успіхом та легітимністю режиму; по-друге, пряму залежність між відсутністю вертикальної мобільності, зростанням соціальної нерівності та легітимністю режиму. Характеризуючи сучасні політичні системи, М. Доган акцентує увагу і на тому факті, що симптомом делегітимації переважної більшості сучасних режимів є загальна корумпованість влади [4, с. 152–153]. Г. Кіссінджер виводить системну кризу легітимності держави національного типу з необхідності втручання демократичних країн (у першу чергу США) у внутрішні справи національних держав заради «концепту загальної гуманітарної інтервенції» [5].

Російський політолог О. Скіперських, досліджуючи питання легітимації політичної влади у перехідний період у Росії, пов'язує кризу легітимності, кризу участі та кризу розподілу [6, с. 27]. Інший російський політолог О. Фетісов зазначає, що однією з основних причин делегітимації державної влади є суперечність між універсальними цінностями, що панують у суспільстві, та партикулярними і егоїстичними інтересами владної еліти і пов'язаних з нею соціальних груп [7].

Вітчизняні науковці О. Дергачов, С. Макєєв, В. Полохало та ін. першо-причиною радикальних кризових явищ делегітимації влади в сучасній Українській державі визнають кризу політичної еліти, відмічаючи разом з тим відчуженість суспільства від процесу ухвалення політичних рішень [8; 9].

У цілому досить презентативний напрям досліджень процесів делегітимації влади засвідчує, що у політичній свідомості сучасного суспільства домінує визнання того, що державна влада є прерогативою бюрократії і відсутні реальні підстави для здійснення реального суверенітету нації. Це означає кризу самої концепції держави національного типу. Звідси постає питання про роль національного суверенітету як основного доктринального компонента цього типу державності. Однак у науковій літературі це питання практично не відображено.

Мета публікації — заповнити цю прогалину, виходячи з теорії політичних систем. При цьому формат статті не дозволяє розглянути питання глобалізації, етнічної ідентифікації та співвідношення державних і наддержавних соціальних і політичних інституцій, які хоча й взаємопов'язані з поставленою темою, але становлять окремі проблеми.

Перш за все вважаємо хибним сам підхід до спроб вивести національний суверенітет у площину абстрактно-політичного або тим більш культурно-мовного «національного інтересу». Як показує світовий досвід, будь-яке суспільство буде свої політичні структури (у тому числі й політичну ідеологію) саме навколо проблеми суспільного розподілу. Основним механізмом такого розподілу є держава, яка акумулює значну частину ресурсів та здійснює контроль і владне забезпечення порядку доступу до них. Таким чином, реальна участь суб'єкта політики у реалізації державної влади означає передусім його доступ до контролю над розподілом ресурсів. Легітимація ж державної влади — це визнання суспільством реалізованого через механізм держави порядку розподілу.

Нагадаємо, що проголошення у період буржуазної модернізації суверенітету нації на противагу суверенітету монарха мало на меті перш за все подолання узаконеного феодалною державою принципу нерівноправності різних верств суспільства у доступі до матеріальних ресурсів і духовних цінностей. Національна держава Нового часу, яка скасувала монопольне право монархів на здійснення владних повноважень на певній території та економічні привілеї дворянства, базується на ідеї суверенітету нації як верховної влади народу. Така держава повинна забезпечувати рівноправний доступ до ресурсів і цінностей для всіх своїх громадян, що складають націю. Це і є тим інтегральним інтересом, на основі якого формувалася ідея національного суверенітету періоду початку буржуазної модернізації.

Саме завдяки тому, що така ідея базується на реальних інтересах більшості членів суспільства і включає прагнення до оптимальної організації господарського, політичного, духовного, культурного життя народу, вона стає чинником національної консолідації на державотворчій основі, сприяє формуванню національної єдності в процесі досягнення закладених у ній цілей і цінностей. Фактично легітимацію держави національного типу забезпечує інтерес рівноправного для всіх суспільних груп доступу до ресурсів і цінностей. Без такого доступу неможлива й повна культурна консолідація, оскільки тип розвитку культури соціальної групи значною мірою детерміновано її статусом в економічній системі суспільства.

Отже, принцип суверенітету нації має передбачати для всіх громадян не тільки політичну рівноправність, а й рівноправність у доступі до контролю над розподілом через механізм держави ресурсів і цінностей. Відповідно національною може вважатися лише така держава, яка не просто має назву так званої «титульної» нації, а повністю забезпечує здійснення суверенітету нації в даному розумінні.

Однак реалізацію політичної рівноправності обмежено реальною здатністю всіх громадян — потенційних суб'єктів політики мати рівний доступ до

ресурсів влади і, відтак, до впливу на ухвалення державних рішень. Для управління механізмом держави суб'єкту політики необхідно забезпечити у себе таку концентрацію владних ресурсів, яка буде достатньою для справляння вирішального впливу на ухвалення державних рішень. З цієї точки зору політична функція національного суверенітету полягає в об'єднанні владних ресурсів усіх громадян. Останні делегують цей об'єднаний владний ресурс правлячій еліті, яка й реалізує від імені нації авторитарний перерозподіл ресурсів у суспільстві. Однак, оскільки основна маса громадян фактично не в змозі здійснювати контроль над діями правлячої еліти, на цьому етапі виникає відчуження державної влади від її формального джерела — нації. Політичний інтерес владної еліти (меншини), який полягає в пануванні над суспільством, вступає у суперечність із політичним інтересом більшості до політичної рівності та політичної свободи. Ця дихотомія (панування/рівність) характерна для будь-якого суспільства і в суспільствах із відкритим типом еліти не має антагоністичного характеру. Проте будь-яка владна еліта прагне концентрації (і навіть монополізації) у своїх руках ресурсів влади, що створює постійно діючу тенденцію до переростання демократичної системи правління в олігархічну.

У сучасних умовах реальними суб'єктами формування політичної (владної) еліти, в тому числі правлячої, як правило, є потужні бізнес-групи, що мають достатню концентрацію ресурсів влади для довгострокового вирішального впливу на процес ухвалення державних рішень, а у деяких випадках — і контроль над цим процесом.

Отже, фактичним джерелом державної влади є не нація і не державна бюрократія, а потужні бізнес-групи. Тому консолідація суспільства в рамках існуючої національної держави фактично є консолідацією саме навколо інтересів даних бізнес-груп, тобто гасло національного суверенітету покликане закріпити у суспільній свідомості реалізований правлячою елітою порядок розподілу ресурсів як єдино можливий і справедливий. Оскільки концентрація владних ресурсів відбувається на основі не суспільної інтеграції, а концентрації великого капіталу та підкоренні ним механізму національної держави, змінюється політична сутність принципу національного суверенітету. Він зводиться до мобілізації нації на виконання розпоряджень держави, якою керують угруповання, що мають достатню для цього концентрацію ресурсів. Таким чином, гасло національного суверенітету в існуючій національній державі є одним із найважливіших чинників легітимації правлячою елітою своєї влади над суспільством та контролю над суспільними ресурсами і цінностями.

Нерівномірність доступу до ресурсів закріплено у правовій системі сучасних держав (наприклад, деякі положення законів про ліцензування окремих видів господарської діяльності перекидають для переважної більшості гро-

мадян доступ до найбільш прибуткових сфер бізнесу). Результатом цієї нерівномірності стало поглиблення розриву в можливостях доступу різних соціальних верств до духовних цінностей (освіти, культури, інформації), що викликає усередині сучасних націй не тільки антагоністичні суперечності, а й існування різних типів досить відокремлених субкультур із власною позанаціональною самоідентифікацією.

Висновки. Відповідь на питання про причини поширення кризи легітимності національної держави в сучасній Україні, на нашу думку, полягає у монополізації владних ресурсів бізнес-елітами, які за визначенням мають транснаціональні інтереси як економічного, так і політичного характеру. Зазначимо, що фінансові інтереси потужних бізнес-груп останніми десятиріччями викликають посилені процеси транснаціонального переміщення капіталів, які значною мірою виводять з-під контролю окремих держав такі традиційні засоби впливу на розподіл ресурсів, як системи трудових тарифів, ціноутворення, оподаткування. Унаслідок цього суттєво звужуються можливості державних інституцій щодо підтримання внутрішньої соціальної стабільності, що також є однією з причин делегітимації державної влади. Звідси випливає, що необхідною базою легітимації національної держави є не просто «політична участь та економічний успіх», [8, с. 60], а рівноправний для всіх громадян — членів нації доступ до контролю над розподілом суспільних ресурсів (що формально визначаються як власність нації або ж як національне багатство). Концепція національної держави передбачає це через реалізацію національної ідеї як принципу суверенітету нації.

Сприйняття соціумом національного суверенітету як реальності чи як ритуально-декларативного елемента владних відносин свідчить про ступінь рівномірності доступу до суспільних ресурсів та цінностей (як за наявності власної національної держави, так і при боротьбі за її створення — в останньому випадку метою є саме досягнення суверенітету своєї нації).

У цілому, на нашу думку, проблему делегітимації необхідно розглядати не просто як кризу легітимності політичної влади взагалі, а як системну кризу легітимності держави національного типу. В контексті теорії «кризи» або «ерозії» легітимності влади принцип національного суверенітету потребує переосмислення і розвитку з урахуванням реалій нинішньої економічної системи, в якій основними суб'єктами виступають транснаціональні бізнес-еліти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дойч Карл. Народи, нація та комунікація / Карл Дойч // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера : антологія ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К. : Смолоскип, 2006. — С. 327–334.
2. Ян Э. Государственное и этническое понимание нации: противоречия и сходство / Э. Ян // Полис. — 2000. — №1. — С. 114–122.

3. Липсет С. М. Политическая социология / С. М. Липсет // Американская социология: перспективы, проблемы, методы ; сост. и пер. с англ. С. Никольских. — М. : Наука, 1972. — С. 186–219.
4. Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия / М. Доган // Социолог. исслед. — 1994. — № 6. — С. 146–161.
5. Kissinger Henry Alfred. Does America Needs a Foreign Policy? [Електронний ресурс] / Henry Alfred Kissinger — 2005. — Режим доступу: <http://strateger.net/=66db3021604e61c0663d5509ee3c14>.
6. Скиперских А. В. Легитимация политической власти в России в условиях становления и развития федеративных отношений: специфика и тенденции : автореф. дис. ... канд. полит. наук / А. В. Скиперских. — Елец, 2003 — 19 с.
7. Фетисов А. С. Политическая власть: проблемы легитимности / А. С. Фетисов // Социал. -полит. журн. — 1995. — № 3. — С. 28–33.
8. Макеев С. Десятирічна криза легітимності правлячих еліт / С. Макеев // Політ. думка. — 2001. — №3. — С. 56–62.
9. Дергачов О. Метаморфози посткомуністичної влади / О. Дергачов, В. Полохало // Політ. думка. — 1996. — № 1. — С. 78–84.

НАЦИОНАЛЬНЫЙ СУВЕРЕНИТЕТ И КОНЦЕПЦИИ ДЕЛЕГИТИМАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ

Воронянский А. В.

Предпринята попытка показать, что принцип национального суверенитета не может быть реализован без равноправного доступа всех членов нации к контролю над распределением ресурсов и ценностей в данном обществе. Монополизация ресурсов транснациональными бизнес-элитами, которые выводят их из-под контроля национальных государств, существенно снижает возможности последних по обеспечению национального суверенитета.

Ключевые слова: легитимность, ресурсы, национальный суверенитет.

NATIONAL SOVEREIGNTY END THE CONCEPT OF DELEGITIMACY OF PUBLIC AUTHORITY

Woronyansky O. V.

The article attempts to consider shown that the principle of sovereignty of the nation can not be achieved without the equal access of all members of the nation to control the distribution of resources and values in the society. The monopolization of resources by transnational business elites, which remove them from the control of national states, significantly reduces the possibility of the latter to ensure national sovereignty.

Key words: legitimacy, the resources, national sovereignty.

УДК 061.1ЄС

О. В. Ставицька, кандидат філософських наук, доцент;
В. М. Головка, магістр політичних наук

ФОРМУВАННЯ ГЕОІСТОРИЧНОГО ПРОСТОРУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ МЕНТАЛЬНИХ КАРТ

За допомогою теорії ментальних карт розглянуто проблему формування геоісторичного простору Європейського Союзу (ЄС). Запропоновано застосування концепції культурних плит для виділення основних культурно-цивілізаційних регіонів ЄС та обґрунтовано вплив існуючих цивілізаційних, історичних та культурних відмінностей на політичні процеси усередині спільноти.

Ключові слова: ментальні карти, культурні плити, Європейський Союз.

Актуальність проблеми. Скрупульозне вивчення ЄС на сучасному етапі показує, що його зовнішня єдність не є очевидним фактом і за своєю сутністю він є гетерогенним простором, в якому співіснує безліч територіальних структур. Піку своєї строкатості ЄС досяг в останні п'ять років, зі включенням до його складу у 2004 р. 10 країн із регіону Центральної та Східної Європи і у 2007 р. — Болгарії та Румунії. Унаслідок цього природа і внутрішня сутність ЄС є досить складними, що унеможливило його чітке визначення у межах класичної політичної теорії. Невипадково польський політолог Я. Зеленка називає ЄС «невпізнаним політичним об'єктом».

Дослідження європейської проблематики за допомогою методології різних галузей гуманітарного наукового знання приводить до думки, згідно з якою коріння багатьох процесів, що протікають усередині ЄС, лежить в історичних особливостях формування європейського геополітичного і геоісторичного простору та розвитку окремих «ментальних» регіонів чи цивілізаційних кластерів — культурних плит. У ролі цих культурних плит Європи виступають деякі регіони та області, об'єднані низкою загальних, у першу чергу культурних і цивілізаційних, рис. Культурні плити є фундаментом як сучасної Європи, так і ЄС, при цьому останній є по суті економічною та політичною надбудовою для цього базису.

Це зумовлює той факт, що країни, включені в сучасний політичний дискурс Європи, суттєво різняться за своїми географічними, культурно-цивілізаційними і соціально-політичними характеристикам та мають різну динаміку історичного розвитку. Багато в чому саме в особливостях формування європейського геоісторичного простору криється відповідь на питання про походження внутрішніх суперечностей ЄС і труднощів окремих цивілізаційних і культурних аспектів європейської інтеграції.

Разом з тим у нашій країні ця проблематика практично не розроблена, а перекладні зарубіжні дослідження потрапляють до України із запізненням у два-три роки після свого виходу і за цей час встигають морально застаріти. У принципі такий стан речей є наслідком того, що український теоретичний простір європейських студій має достатньо неглибокий характер. Основна увага вітчизняних науковців пов'язана із проблемами взаємовідносин України і ЄС, тоді як інші актуальні питання європейських студій часто залишаються поза дослідницьким фокусом. На цей час в українській політичній теорії не існує наукових праць оглядового і узагальнюючого характеру, присвячених розглядуваній проблемі.

Дослідження використовує методологічну базу таких галузей наукового знання, як політична історія Європи і порівняльна географія, не забуваючи віддавати належне цивілізаційним підходам А. Тойнбі [5], О. Шпенглера [7], С. Хантінгтона [8], а також концепції «уявлених спільнот» Б. Андерсона [1].

Чільне місце у методології дослідження посідає концепція «ментальних карт», на яких слід зупинитися докладніше. Найбільш повний опис цієї теорії у науковій літературі дає у своєму нарисі «Ментальні карти» Ф. Шенк. Він виводить своє визначення ментальних карт, згідно з яким ментальна карта — це *«створене людиною зображення частини навколишнього простору... Вона відбиває світ так, як його собі уявляють люди, і може не бути вірною. Викривлення дійсно дуже ймовірні»* [6]. Це поняття ґрунтується на усвідомленні того факту, що не тільки індивідууми створюють свою суб'єктивну внутрішню картину навколишнього простору, відомості про який вони можуть одержати безпосередньо. Із цього випливає, що групи людей, співтовариства та колективи також створюють специфічні в історичних і культурних відносинах уявлення про просторову структуру навколишнього світу, який вони бачать або можуть уявити собі.

На відміну від вивчення ментальних карт у рамках психології пізнання антропологі, політологі та культурологі спрямовують свій погляд не стільки на форми репрезентації просторових знань у свідомості індивідуума, скільки на зафіксовані текстуально й у вигляді зображень уявлення всього суспільства про життєвий простір. Вони вивчають уявний поділ територій, з якими лише мала частина членів даного співтовариства знайома за особистими спостереженнями, — таких, наприклад, як ментальні категорії «Балкани», «Азія», «Центральна Європа» або «Східна Європа [6].

Геоісторичний простір сучасної Європи являє собою своєрідний пазл, елементами якого виступають так звані «культурні плити». Термін «культурні плити» визначено за аналогією із літосферними плитами, які формують поверхню Землі. У нашому випадку культурна плита є специфічним ментальним, «уявленим» регіоном, що має низку притаманних лише йому атрибутів і ознак, а країни, що складають цей регіон, об'єднані за допомогою спільної

історичної пам'яті, культурно-цивілізаційних та географічних особливостей. Систему континентальних культурних плит становлять центр Європи, а також певні периферійні та напівпериферійні зони на її кордонах. Згідно з наданим нами визначення критеріями при виділенні культурних плит виступають специфічні культурно-історичні особливості розвитку регіону («загальна історична доля»), наявність якоїсь власної ідентичності або її подоби, а також спільність за декількома характерними цивілізаційними рисами, що присвоюються ментальним атрибутам і ознакам. Також у деяких випадках можуть застосовуватися географічні критерії — відстань від умовного центру або відокремлене розташування будь-якого регіону.

У нашому дослідженні як основні культурні плити Європи назвемо Західну Європу, Скандинавію, Балкани та Південно-Східну Європу, а також Центральну-Східну Європу. Кожна з них має свої унікальні характеристики й особливу ідентичність, тісно пов'язану з історичною пам'яттю. Розглянемо ці основні елементи геоісторичного простору ЄС.

Центр Європи, що іноді розуміється під терміном «Західна Європа», завжди був специфічним культурним регіоном Європи. У певний час цей регіон наділявся сакральним змістом головного носія ідеї європейської інтеграції й ідентичності і протиставлявся Східній Європі та Росії як оборонець цінностей Заходу. Крім цього, даний регіон у свідомості європейців найчастіше мав досить чітко змальовані кордони, на відміну, скажімо, від досить розпливчастого поняття «Східна Європа». Західна частина Півострова, що виникла на уламках імперії Карла Великого, була в той же час ареною спустошливих воєн, і без перебільшення можна сказати, що будь-який доленосний конфлікт не оминув її стороною. Подібні випробування й сформували існуючу на сьогодні оригінальну культуру та ідентичність «старої Європи».

Аби підтвердити ці слова, доцільно звернутися до гіпотези К. Помяна, який у статті «Європейська ідентичність: історичний факт і політична проблема» наводить таку концепцію умовного центра Європи, що впливає з давньої бінарної опозиції між Латинським і Варварським світами. Згідно з нею європейський центр — арена протистояння між областями *Terra Romanicum* і *Terra Barbaricum*. *Terra Romanicum* — це область поширення християнської католицької традиції та романської мовної сім'ї. Вона включає ті регіони, які були свого часу підвладні або колонізовані Римською імперією. *Terra Barbaricum* — варварські землі, що суперничали з римлянами, представники німецької мовної сім'ї [10].

Саме області *Terra Barbaricum* були у свій час цитаделлю лютеранства, який кинув виклик пануванню католицької церкви в Європі. Якщо до умовного простору *Terra Romanicum* належать насамперед Італія і Франція, то до *Terra Barbaricum* входили Німеччина, Австрія та інші землі на схід від Рейну. Протистояння цих територій багато в чому привело до того, що в Західній

Європі склалася унікальна змішана культура, яка сформувала існуючі донині уявні риси європейського центра [10].

Оригінальну концепцію центра Європи висунув норвезький дослідник, політолог, історик та антрополог С. Роккан. Історики і географи давно аналізували роль Рейна та інших основних транспортних магістралей Західної Європи в розвитку континенту, і ці дослідження й лягли в основу концепту «поясу міст» С. Роккана. Він доходить висновків про те, що на початку Нового часу структурним стрижнем Заходу виявився пояс земель, де переважали союзи міст (балтійська Ганза, Фландрія, Швейцарія, італійська Північ) та держави, що претендували на роль імперій і лежали по обидва боки цього поясу. Основна ділянка даного поясу пролягала уздовж Рейна по землях Ельзас-Лотарингії, Південних і Північних Нідерландів, Швейцарії, спускаючись на територію Ломбардії, Генуї та Венеції з Альпійських гір [4].

Навколо цього поясу формуються потужні національні держави — Англія, Франція, Німеччина. В епоху промислової революції XVII–XIX ст. саме в цьому регіоні формуються перші центри капіталістичної економіки, концентруються фінансові ресурси, створюються потужні виробничі бази, відбувається інтенсивна урбанізація. Актуальність подібного підходу демонструє карта «зони найвищого економічного розвитку Західної Європи», складена після Другої світової війни, так званої «блакитний банан». Ця зона настільки повторює роккановський «пояс міст», простягнувшись від Лондона до Милана, що важко собі уявити більш повний збіг. І в наш час простір навколо умовного поясу займають держави ядра ЄС, найбільш розвинені в економічних відносинах і впливові в політичному [4]. Ця територія приблизно повторює землі «Імперії Заходу» Карла Великого в епоху її найбільшого розквіту.

Конструювання Західної Європи базувалося на жорсткому протиставленні себе Європі Східній. Такої точки зору додержується американський культуролог Л. Вульф, який у роботі «Винахід Східної Європи» відзначає, що саме Західна Європа узвичаїла дискурс цивілізованості в XVIII ст. і сама стала визначати належність окремих країн і регіонів континенту до цього дискурсу з позицій центра. Багато в чому це було пов'язане з виникненням на землях цього регіону інтелектуальної та ідеологічної течії Просвітництва [3, с. 44].

У наші часи центр Європи — Західна Європа є тим наріжним каменем, навколо якого буде створена система ментальних координат континенту, центральним елементом європейського геоісторичного простору. При цьому з позицій центру цей регіон формує європейський дискурс і ухвалює рішення, які частини Європи можуть в нього входити, а які — ні. Основними об'єднуючими критеріями для цієї культурної плити виступають високий рівень економічного і політичного ресурсного потенціалу, географічне розташування, а також належність до ареалу поширення спочатку римської культури, а згодом —

держави Каролінгів і Священної Римської імперії, ідеологічний вплив Ренесансу, Реформації та Просвітництва.

Область Центральної і Східної Європи (*East and Central Europe*), яка включає, за різними оцінками, від 5 до 7–8 країн, є не менш важливою частиною європейського геоісторичного простору і європейської міфології, яка тривалий час мала вирішальне значення для конструювання європейського дискурсу. Слід зазначити, що в самому понятті «Центральна і Східна Європа» є певна подвійність. У роботах більшості дослідників області Центральної і області Східної Європи перехрещуються, і, наприклад, Польща або Румунія можуть одночасно належати до обох категорій. У літературі можна зустріти згадування як узагальнено Східної Європи (тобто все, що перебуває на схід від Одери), так і Центрально-Східної Європи, і у цьому разі мається на увазі область держав — нових членів ЄС.

Канадський дослідник С. Кіршбаум дає таке досить просте і очевидне визначення області Центральної і Східної Європи: це культурний та історичний простір, який відрізняється від Західної Європи, однак все одно є частиною Європи [9, с. 9]. На думку С. Кіршбаума, цей куточок Старого Світу протягом своєї історії характеризувався потужними відцентровими тенденціями, переломити які вдалося лише на початку ХХІ ст. завдяки появі у країн Центральної і Східної Європи загальної стратегічної мети — приєднання до ЄС. При цьому до складу цих країн, за С. Кіршбаумом, входять не тільки держави безпосередньо Судето-Карпатського регіону, а й країни Балтії, Балкани та Південна Європа [9, с. 16].

У класичній політологічній літературі домінує концепція поділу Європи на Захід і Схід згідно з відмінностями в основних механізмах відтворення державної влади, а також в таких її атрибутах, як легітимність, застосування, походження тощо. Зокрема, таку точку зору можна зустріти в роботах Г. Шупфліна, який вважає, що на Заході Європи політична влада характеризувалася високим рівнем фрагментації, тоді як на Сході, як правило, була зосереджена в одному центрі [9, с. 141]. Успіхи і невдачі західної ліберальної демократії миттєво відбивалися на образі та сприйнятті демократичних ідей на сході Європи. У контексті політологічної парадигми країни Центральної і Східної Європи завжди зараховувалися до держав демократичного транзиту, зокрема до так званої «третьої хвилі демократизації» С. Хантінгтона.

Що ж стосується сприйняття Центрально-Східної Європи у концепції ментальних карт, то в її рамках, мабуть, найбільш оригінальну точку зору на проблему Східної Європи висловлює американський культуролог Л. Вульф. Він аналізує насамперед французьку й англійську літературу, описи подорожей, історіографію, щоденники, листи та географічні нотатки ХVІІІ ст. і виявляє в них «винахід Східної Європи». Традиційному, або класичному, поділу Європи на «варварську» Північ і «цивілізований» Південь у ХVІІІ ст., за

Л. Вульф, приходять на зміну новий поділ континенту на Захід і Схід [3, с. 75]. При включенні країни до одного із двох регіонів головним критерієм служать рівень прогресу, позиція суспільства на одному з постульованих Заходом напрямів історичного розвитку. Ментальний кордон Півострову Л. Вульф проводив уздовж Одери та Дунаю, відносячи при цьому такі сусідні міста, як Відень і Прага, до різних цивілізаційних кластерів. Теза Л. Вульфа свідчить про те, що поділ Європи у ХХ ст. на дві частини уздовж «Залізної завіси» було передбачено ще в ХVIII ст. в ідеях західноєвропейського Просвітництва [3, с. 79].

«Просвітництво, чії інтелектуальні центри розташовувалися саме в Західній Європі, підтримувало, а потім монополізувало винайдений в ХVIII ст. неологізм, поняття «цивілізованості»; а потім на тому самому континенті, у сутінковому краї відсталості, навіть варварства, цивілізованість виявила свого напівдвійника, напівпротилежність. Так була винайдена Східна Європа, яка стала засобом для Західної «пізнати саму себе» за допомогою протиставлення. Дві Європи, Східна і Західна, були винайдені свідомістю ХVIII століття одночасно, як дві суміжні, протилежні та взаємодоповнюючі концепції, що не можуть бути уявлені одне без одного» [3, с. 89].

Таким чином, Східна Європа, яка відповідно до сучасних уявлень розташована на схід від німецько-польської або німецько-чеського мовного кордону, в епоху Просвітництва подумки сприймалася західноєвропейськими мандрівниками як відносно відстала (порівняно із цивілізованим Заходом) місцевість, вважає Л. Вульф. Вони бачили в Східній Європі перехідну територію між Заходом і диким Сходом. Східна Європа в очах людини епохи Просвітництва перебувала на шляху до цивілізації, однак видавалося, що досягнення в цьому напрямі поверхові, у глибині ж усе ще розташовується варварство [3, с. 56].

З огляду на це Східну Європу розглядали як територію, де співіснують дикість і цивілізація. Л. Вульф інтерпретує Східну Європу з позиції західної переваги. Те, як західні просвітители уявляли Східну Європу і зображували її на картах, слід розуміти навіть як підготовку до захоплення Заходом володінь і його територіальної експансії в східному напрямі (поділ Польщі, похід Наполеона в Росію, загарбницька політика Третього рейха). Л. Вульф зазначає, що згодом під час «холодної війни» подібні думки еволюціонували в риторику «Залізної завіси» та на 50 років поширили уявлення про Східну Європу як про закриту напіввідсталу територію. У ХХ ст. Польща, Румунія, Чехія та Словаччина входили в зону радянського впливу, будучи членами Організації Варшавського Договору, а Прибалтика була територією безпосереднього суверенітету СРСР. Лише «оксамитова революція» 1989 р. і розпад соціалістичної системи дозволили державам Центральної і Східної Європи повернутися до побудови своєї європейської ідентичності.

Разом з тим Ф. Шенк вважає, що положення Л. Вульфа не завжди є беззаперечними [6]. Так, він вказує на те, що останній поєднав країни і регіони в поняття «Східна Європа», тоді як саме це поняття ще не з'явилося в джерелах, які він аналізує. Отже, він ризикує спроеціювати на XVIII ст. уявлення про простір, які, можливо, виникли лише у XIX ст. Очевидно, що Л. Вульф вивчив тільки ті подорожі, де йдеться про країни, які стали вважатися частинами Східної Європи пізніше. На думку Ф. Шенка, було б цікаво порівняти тексти, досліджувані Л. Вульфом, з повідомленнями про сучасні їм провінції Західної, «цивілізованої» Європи. Можливо, тоді виявилися б розмитими ті кордони між Заходом і Сходом, які Л. Вульф вважає за можливе підкреслити. На погляд Ф. Шенка, не виключено, що спостереження Л. Вульфа можна було б систематизувати скоріше за моделлю «цивілізований центр (звідки виходить більшість розглянутих їм авторів) проти дикої периферії», ніж за схемою «Захід — Схід».

У контексті підходу теорії ментальних карт до дослідження поняття Східної Європи видається цікавим також проаналізувати дослідження Х. Лемберга. На відміну від Л. Вульфа, Х. Лемберг датує виникнення поняття «Східна Європа» тільки XIX ст. При цьому він підкреслює, що до початку Першої світової війни поняття «Східна Європа» здебільшого вживалося як синонім поняття «Росія». На користь такого тлумачення свідчило панування Росії над великою територією Польщі. При цьому ще у XVIII ст. у німецьких, англійських та французьких джерелах Росія зараховувалася не до Східної, а до Північної Європи. Тут позначався вплив античної картини світу, яка виходила з поділу землі на цивілізований Південь і варварську Північ. За твердженням Х. Лемберга, у середині XVIII ст. поняття «Східна Європа» ще не існувало. На відміну від Л. Вульфа він характеризує зауваження XVIII ст. про те, що Росія перебуває «на сході», як «окремі винятки». Заміна північної локалізації на східну відбулася тільки в 30-ті роки XIX ст.

Вирішальними подіями, що визначили переміщення Росії з Півночі на Схід, були Віденський конгрес і Кримська війна, вважає Х. Лемберг. Він підкреслює, тим самим повторюючи думку Л. Вульфа, що цей процес не був «просто поверхневою зміною термінології, у ньому відбулася зміна політико-ідеологічного світогляду великих частин Європи» [6]. Перероблення ментальної карти Європи містило в собі звуження поняття «Північна Європа» до німецького мовного ареалу. Назва території «Північ» поступово набула позитивного значення і стала синонімом назви «Скандинавія». У свою чергу категорія «Схід» розширилася. Це було пов'язане з тим, що у XIX ст. національно-мовні критерії поступово прийшли на зміну таким критеріям поділу Європи, як державна система та античні традиції. У нове визначення Східної Європи здійснила істотний внесок славістика, яка визнала цю територію галуззю своїх досліджень і описувала її як культурно-історичну сутність.

У той же час і в орієнталізмі в перші десятиліття XIX ст. перед особою турецької небезпеки раптово з'явилося уявлення про те, що Схід (Orient) є «диким», «нецивілізованим» і несе в собі погрозу.

Поряд із концепцією культурних плит для аналізу проблеми Центрально-Східної Європи є цілком придатною й концепція С. Роккана. На його погляд, «відсталість» регіону зумовила низка обставин, і перша з них — відсутність автономних міст-полісів, здатних протистояти натиску імперій, свого роду аналога «поясу міст» на Заході. Зіграла свою роль і відсутність подібного Рейну торговельного шляху, навколо якого міг би сформуватися подібний пояс. Жодна із провідних транспортних артерій Центральної і Східної Європи ніколи не виконувала ролі «вільного» каналу. Вони «закривалися» у Москві або у Відні й у такий спосіб діяли скоріше не як «канал», а як «лійка» з вузькою протокою, що обмежує потоки, які несли б інформацію на територію за межами основних центрів [4].

Д. Урвін для аналізу формування східноєвропейського простору пропонує увести поняття «трикутник імперій», який включає Візантію (або Туреччину), Росію та Австрію. Ідея, що лежить в основі цього концепту, належить до тієї частини досліджень С. Роккана, де він аналізує причини, з яких перші в Європі нації-держави сформувалися на територіях міст, що примикають до «поясу», — у династичних центрах. За С. Рокканом, династичні центри, будучи не в змозі проникнути усередину «поясу міст», у більшому чи меншому ступені підкорили собі землі, розташовані між цим «поясом» і своїми головними міськими центрами. Їх державні централізаторські зусилля перешкодили зростанню інших міст і знаходженню ними тієї динамічної автономії, яка відрізняла міста «поясу» [4].

Цей «трикутник імперій» функціонував так, що імперії, які його становили, на століття уперед «висушували» простір, що простирається між ними. Розвиток міст і поселень був вкрай ускладненим, і перешкоди були тим значніше, чим ближче до поділяючих ці імперії секторів розташовувалися міста і поселення. Чим міцніше були імперії (усі три в єдиний проміжок часу), тим сильніше вони перешкоджали зростанню міст поблизу своїх територіальних кордонів. Тому тривале збереження рівноваги сил між імперіями спричиняло аналогічне відставання в розвитку міст і поселень у тих регіонах, де сходилися імперські сфери впливу [4].

Останнім часом можна простежити тенденцію до об'єднання дискурсів Східної і Центральної Європи в один «гібридний» дискурс *East and Central Europe*. У нього включені нові члени ЄС (країни, що приєдналися до співтовариства у 2004 і 2007 рр.), у той час як інші держави Східної Європи, у першу чергу Україна, Білорусь та Молдова, утворили так звану нову Східну Європу. Новий дискурс розташовано у рамках виділеного нами політичного змісту поняття «Європа» — Європейському Союзу, тоді як держави экс-СРСР, хоч і на-

лежать до європейського культурного простору, не входять у політичне, тобто нова Східна Європа вже не є елементом геоісторичного простору ЄС.

Ще одна культурна плита ЄС — це Південно-Східна Європа, або Балкани, — простір на карті Європи, який в останні століття неодноразово заново конструюється, міфологізується та демонізується. Темою, мабуть, найбільшого дослідження цих метаморфоз — робота «Уявляючи Балкани» Марії Тодорової — є як західні, так і місцеві балканські уявлення, починаючи з кінця XVIII ст. і закінчуючи війнами в Югославії в 90-ті роки XX ст. [11].

Свої основні характерні риси поняття «Балкани» придбало у перші 20 років XX ст., і до сьогодні воно збереглося майже не змінившись. Міркування про Балкани, вважає М. Тодорова, в цілому слідує бінарній опозиції «цивілізація — варварство» і характеризуються ідеями переважання західної цивілізації, відсталості Балкан, внутрішніми розбратами та первісною родовою культурою. Дослідниця визначає балканізм — подібно орієнталізму — як (західно-) європейську відокремлювану ідеологічну течію, котра на відміну від орієнталізму розвертається усередині Європейського контексту. Вищі крапки висловлень, що таврують і очорнюють Балкани, М. Тодорова фіксує на початку (Балканські війни) і наприкінці XX ст. (війни в колишній Югославії).

Жорстокі події цих воєн, що приводять у смуток, схилили західного спостерігача до того, аби бачити в Балканах щось рішуче інше, ніж Європа. М. Тодорова ж убачає у цих процесах повторення «гомогенізуючих» подій, які визначили історію також багатьох західноєвропейських націй. Для неї вони, навпаки, є доказом належності Балкан до європейської історії. Авторка вказує на ще одну дискусію, у рамках якої Балкани як обмежувальна категорія — поряд з Росією, вірніше Радянським Союзом, відігравали важливу роль: це суперечки 80-х років XX ст. про Центральну Європу [6; 11, с. 178].

У теперішній час культурні плити Центрально-Східної Європи, а також Південно-Східної Європи і Балкан виступають важливим елементом сучасної територіально-просторової структури ЄС. Тривалий час ці території були периферією Центру Півострова і навіть не завжди включалися до складу власне європейського простору, а країни, що їх складають, за своїми економічними і політичними можливостями помітно поступалися державам Західної Європи. Зараз у складі ЄС їх ріднять географічна і соціально-економічна периферійність стосовно країн центру, а також серйозне відставання від держав ядра за низкою економічних та соціальних показників. Це такі ідентифікатори рівня розвитку, як обсяг ВВП на душу населення, частка сільського господарства в економіці, показник зайнятих у сільському господарстві працівників тощо.

Останніми елементами геоісторичного простору континенту, що залишилися поза нашим розглядом, є території Південної та Північної Європи (Скандинавії).

У теорії ментальних карт проблему Півночі відображено в роботах Б. Хеннінгсена, який розглядає ментальні карти Півночі як географічний конструкт самоідентифікації. Він зазначає, що в античній картині світу Північ вважалася батьківщиною нецивілізованих варварів, пристанищем чогось «іншого», від чого Південь як оплот культури відмежовувався. Однак у деяких випадках, наприклад, у працях Тацита, зустрічаються — і тут виявляється паралель амбівалентності орієнталізму — також вислови про більш високий рівень культурної значущості германців, які протиставляються зіпсованим римлянам як ідеалізована протилежність.

Х. Лемберг робить висновок про те, що ідея світу, розділеного за схемою «Північ — Південь», не пройшла шлях від античності до сучасності. Скоріше, це уявлення про структуру світу відродилося в епоху гуманізму і Ренесансу та зберігалось до XIX ст. До початку XIX ст. у загальній картині про світ до Північної Європи зараховувалися країни, які були розташовані північніше Чорного моря і Дунаю та на схід Ельби і Вісли. Цю територію позначали поняттям «*septembrio*», або просто Північні країни. Це визначення стосувалося як німецькомовних, так і франко- і англomовних місцевостей. Територія Північних країн протиставлялася району Південних країн. Навіть військове протистояння між Росією і Францією за Наполеона сприймалося сучасниками як конфлікт Півночі і Півдня [6].

Ф. Шенк відзначає, що ідея «дикої Півночі» зжила себе саме пізніше у XIX ст., в епоху романтизму. Одну із двох ідейних течій, яка привела до переоцінювання Півночі, Ф. Шенк відносить до XVII ст. Основу нового осмислення Півночі (нового «Нордизму») насамперед заклав О. Рюдбек. У той час, коли Швеція була великою державою, він створив фундамент нордичної ідеології, яка проголошувала перевагу Півночі, тобто Скандинавії під пануванням Швеції, і в такий спосіб, обґрунтовувала претензії Швеції на виняткову позицію в ієрархії європейських держав. Ця політико-ідеологічна побудова протрималася до XIX ст., коли вона втратила свою специфічне шведське значення і переродилася на «нордичну» ідеологію загального характеру [6].

Як другу ідейну течію, що зробила свій внесок у переоцінювання Півночі, Б. Хеннінгсен започаткував політико-літературний рух «Скандинавізм», що існував у XIX ст. у Німеччині, якому відповідали однойменні літературні напрями у Північних країнах. Основу скандинавізму склали «відкриття» давньоскандинавської літератури і перетворення літераторами німецького романтизму саг та міфів у давньогерманську спадщину.

Стилістичне перетворення Півночі в культурну прабатьківщину германців і привласнення скандинавської літератури знайшли продовження у расовій ідеології націонал-соціалістів. Притаманний Півночі стереотип власної моральної переваги, коріння якого сягало XVII ст., часу, коли Швеція була великою державою, зберігається до сьогодні як міцна основа для регіо-

нального співробітництва і ментального відмежування Скандинавських країн від ЄС.

Що ж стосується культурної плити Південної Європи, то в історичних дослідженнях цей регіон осмислюється здебільшого як Середземномор'я — під впливом праці Ф. Броделя. Це, однак, не означає, що на ментальній карті Європи Південь залишився нейтральною, такою, що не має свого значення, стороною світу та просторовою категорією. В античності Південь вважався притулком цивілізації, протилежністю дикій заальпійській Півночі [6]. Протягом сторіч це уявлення змінювалася. Своєї нижчої точки репутація Півдня досягла після Другої світової війни, коли цей регіон опинився в одному ряду напівпериферій із відсталою Центрально-Східною Європою.

У сучасному стані культурні плити Скандинавії та Південної Європи є особливими регіонами, що становлять ЄС. Приєднання першої із цих плит — скандинавської — проходило у два етапи — в 1973 і 1995 рр., коли в ЄС були прийняті Швеція, Данія, Фінляндія, Естонія, Латвія. Ці країни завжди були на особливих місцях у Європі. Далекість від континентального центру, суворі кліматичні особливості, розташування навколо замкнутого Балтійського моря створили особливу цивілізаційну спільність, коріння якої лежать як у скандинавських сагах, так і в ганзейській торгівлі.

У південноєвропейській культурній плиті основними державами виступають Греція та Кіпр. Їхнє представництво в ЄС формувалося у два етапи — Греція приєдналася до Співтовариства 1 січня 1981 р., а Кіпр — 1 травня 2004 р. Ці держави — уламки елліністичної цивілізації, духовне коріння нинішньої Європи. Їхня наявність у складі ЄС забезпечує наступність сучасної Європи античним традиціям, однак у той же час за рівнем своїх політичних, економічних і фінансових можливостей вони серйозно відстають від держав ядра. При цьому Кіпр характеризується твердою політичною нестабільністю і має на своїй території перманентний етнополітичний конфлікт, а Греція є однією з найбільш нестабільних в економічному значенні країн ЄС. Також деякі дослідники до регіону Південної Європи відносять Південну Італію, використовуючи при цьому як основний критерій рівень економічного розвитку і політичного впливу цього регіону. Але, на наш погляд, Південь Італії при всій його економічній і політичній відсталості скоріше входить до складу західноєвропейської культурної плити, в першу чергу завдяки низці ментальних і цивілізаційних атрибутів.

Висновки. Викладене дає змогу говорити про сутність геоісторичного простору ЄС як мозаїчного панно, що складається із декількох відносно великих культурних плит — ментальних регіонів спільноти. До головних культурних плит слід віднести Західну Європу, Скандинавію, Балкани та Південно-Східну Європу, а також Центрально-Східну Європу. Кожна з них володіє

своїми унікальними атрибутами, культурно-цивілізаційними характеристиками та специфічною ідентичністю. Вагомим чинником при формуванні культурних плит виступає також історична пам'ять. При цьому саме існуючі культурно-цивілізаційні відмінності між цими кластерами, які нині відтворюються в політичних практиках ЄС, можуть бути основною причиною виникнення та існування внутрішніх суперечностей у спільноті. У зв'язку з цим видаються актуальними подальші наукові пошуки у даній царині з метою підтвердження зазначеної гіпотези та розроблення цілісної концепції впливу особливостей геоісторичного ландшафту на політичні процеси в ЄС.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. — К. : Критика, 2001. — 272 с.
2. Девіс Н. История Европы / Н. Дэвис. — М. : АСТ, 2001. — 1003 с.
3. Вульф Л. Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения : пер. с англ. / Л. Вульф. — М. : Новое литературное обозрение, 2003. — 560 с.
4. Ларсен Ст. У. Моделирование Европы в логике Роккана / Ст. У. Ларсен // Полис. — 1995. — № 1. — С. 39-57.
5. Тойнби А. Постигание истории / А. Тойнби. — М. : Айрис-Пресс, 2004. — 640 с.
6. Шенк Б. Ф. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе / Б. Ф. Шенк // Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. — 2001. — № 4. — С. 4-17.
7. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. — М. : Айрис-Пресс, 2003. — 589 с.
8. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. — М. : АСТ, 2003. — 448 с.
9. Central European History and the European Union. The Meaning of Europe. Edited by Stanislav J. Kirschbaum. — N. Y. : Palgrave MacMillan, 2007. — 253 p.
10. Pomian K. European identity: Historical fact and political problem. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.eurozine.com/articles/2009-08-24-pomian-en.html>.
11. Todorova M. Imagining the Balkans / M. Todorova. — N. Y. and Oxford: Oxford UP, 1997. — 335 p.
12. Zielonka J. Europe as Empire. The nature of enlarged EU / J. Zielonka. — Oxford : Oxford University Press. — 293 p.

ФОРМИРОВАНИЕ ГЕОИСТОРИЧЕСКОГО ПРОСТРАНСТВА ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА В КОНТЕКСТЕ ТЕОРИИ МЕНТАЛЬНЫХ КАРТ

Ставицкая Е. В., Головки В. М.

С помощью теории ментальных карт рассмотрена проблема формирования геоисторического пространства Европейского Союза (ЕС). Предложено применение

концепции культурных плит для выделения основных культурно-цивилизационных регионов ЕС и обосновано влияние существующих цивилизационных, исторических и культурных различий на политические процессы внутри сообщества.

Ключевые слова: ментальные карты, культурные плиты, Европейский Союз.

FORMATION OF GEOHISTORICAL SPACE IN THE EU IN CONTEXT OF MENTAL MAPS THEORY

Stavytska O. V., Golovko V. M.

In the article the formation of geohistorical space in the EU is analyzed in the context of mental maps theory. The authors use the concept of cultural layers in order to determine main cultural regions of the EU. The influence of civilizational, historical, and cultural differences on the political processes inside the EU is confirmed.

Key words: mental maps, cultural layers, European Union.

УДК 14:355.02

О. Ю. Панфілов, доктор філософських наук, доцент

ВОЄННА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Розглянуто основні складові процесу глобалізації, проаналізовано їхній вплив на економіку, політику, військову сферу. Особливу увагу приділено дослідженню впливу глобалізації на воєнну політику держави. Зроблено висновки щодо завдань, мети, засобів та принципів формування воєнної політики держави в умовах глобалізації.

Ключові слова: глобалізація, воєнна політика держави, військова сфера, збройна боротьба, військова сила.

Актуальність проблеми. На початку ХХІ ст. світ зіткнувся з низкою нових глобальних проблем, викликів та імперативів, до розв'язання і реалізації яких він не був і ще не є підготовленим. Серед них важливе місце посідають проблеми впливу глобалізації на воєнну безпеку різних держав. Без успішного розв'язання означеної проблеми не можна сподіватися на безпечне майбутнє. Глобальна безпека сьогодні зіткнулася з новими небаченими раніше загрозами, специфічну природу яких ясно видно на прикладі колишньої Югославії, Афганістану, Іраку. Таким чином, актуальність статті полягає у визначенні та розкритті основних напрямів впливу глобалізації на формування воєнної політики сучасних держав.

Наукове розроблення впливу глобалізації на різні аспекти суспільного життя відображено у працях вітчизняних та зарубіжних філософів, політоло-

гів, соціологів, військових діячів. Зокрема, ті чи інші аспекти розглянуто у працях О. Білоруса, Ю. Гладкого, О. Бодрука, А. Кліменка, С. Кримського, Ю. Павленка, К. Поппера, С. Смолянюка, Дж. Сороса, Е. Тоффлера, С. Фоміна, С. Хантінгтона та ін.

Мета статті — розкрити основні аспекти впливу глобалізації на воєнну політику як найважливіший інститут сучасної держави.

На думку вчених, глобалізація містить низку складових [1–4].

По-перше, демографо-екологічну. Якщо в XIX ст. населення Землі збільшувалося у 1,3 разу кожні півстоліття, то у першій половині XX ст. воно зросло у 1,5 разу, а в другій — у 2,4 разу; на першу половину XXI ст. ООН прогнозує збільшення населення у 1,6 разу. Ще швидше зростають потреби населення. Стає все більш очевидним, що придатної для оброблення землі, прісної води, запасів мінеральних і лісових ресурсів недостатньо, аби задовольнити на необхідному рівні потреби зростаючої маси людей; їх життєдіяльність завдає шкоди біосфері, а у разі ядерного зіткнення або глобальної екологічної катастрофи може призвести до загибелі людства. Один з останніх прогнозів передбачає падіння верхньої межі виробництва ВВП на душу населення у світовій економіці в 2025 р. на 25 % порівняно з 2000 р., а з 2015 р. — абсолютне скорочення обсягу світового ВВП, що пояснюється виробленням ресурсу біосфери, утратою нею здатності до самовідтворення [2].

По-друге, глобалізацію техносфери. Індустріальна цивілізація характеризувалася бурхливим ростом і глобальним поширенням технічних систем і технологічних процесів, що перетворили всі сфери життя суспільства. Утворився світовий технологічний та інформаційний простір, пронизаний мережею транспортних і телекомунікаційних зв'язків. Однак такий простір неоднорідний: технологічний розрив між країнами збільшився порівняно з початком індустріальної ери. У розвинених країнах наприкінці XX ст. сформувався постіндустріальний технологічний спосіб виробництва, а у відсталих країнах усе ще панують доіндустріальні технологічні уклади в сільському господарстві, домашньому будівництві, ремеслі. Країни, що вирвалися уперед, використовуючи найбільш ефективні технології, експортують сучасні товари і послуги (наприклад, комп'ютери, програми, стільникові телефони і послуги космічного зв'язку і под.) у країни з низьким і середнім рівнем розвитку, одержуючи при цьому величезні надприбутки.

По-третє, економічну. Інтегральні процеси у світовій економіці досягли такого рівня і гісноти зв'язку між національними економіками, що правомірно говорити про глобальну економіку як про пріоритетний феномен, що має власні закономірності, тенденції, механізми функціонування та розвитку. Якщо К. Маркс міг дозволити собі досліджувати капіталістичне виробництво, абстрагуючись від зовнішньої торгівлі, то тепер таке абстрагування неприпустиме — навряд чи можна знайти хоч одне національне господарство, що не було б органічно включене у систему світового господарства.

Більше того, багато вчених вважають, що тепер тільки світове господарство можна визнати системою, яка самовідтворюється, що нині всі об'єктивно зумовлені пропорції економічного відтворення визначаються не на національному, а на міжнародному рівні. У цьому полягає сутність нового етапу в інтернаціоналізації продуктивних сил суспільства [1], що виключає можливість для відсталих країн піднятися до рівня розвинених [1; 5, с. 54–60].

По-четверте, геополітичну. На перший погляд, процеси в геополітичному просторі протилежні глобалізації. Йде формування нових суверенних держав за рахунок розпаду колоніальних імперій і федеративних держав. Політична карта світу нагадує строкату клаптеву ковдру, де світові гіганти сусідять із карликовими державами. Однак, незважаючи на значну кількість дезінтеграційних політичних процесів, і тут існують тенденції глобалізації. Вони виявилися спочатку в створенні і протиборстві двох центрів сили, двох геополітичних блоків, що очолювалися США та СРСР. Після розпаду світової системи соціалізму та СРСР центр геополітичного впливу ще більш звузвився, заяву на моноцентричний світ зробили США, які оголосили майже увесь світ зоною своїх стратегічних інтересів. Але жодна країна, жоден центр сили не може визначати і здійснювати нині свої стратегічні завдання в зовнішній політиці без урахування складної і хитливої геополітичної рівноваги, політичних зв'язків і залежностей.

По-п'яте, соціокультурну. Найбільш складний і суперечливий характер глобалізації в соціокультурній сфері — в галузях науки, культури, освіти, етики, ідеології. З одного боку, все чіткіше виявляється глобальний характер наукового прогресу, що не знає національних кордонів, здійснюється обмін ідеями і вченими; формуються загальні контури системи безупинного утворення, орієнтованого на креативну педагогіку, що спирається на високоефективні інформаційні технології; розвивається обмін культурними цінностями; поширюється знеособленого, позбавленого національного змісту масова антикультура; розмиваються колишні моральні підвалини, відроджується вплив світових релігій. Одночасно спостерігаються протилежні тенденції диференціації, відродження і відокремлення національних культур, розмаїтості педагогічних шкіл та індивідуалізації процесу утворення, появи нових релігійних сект і рухів, посилення самобутності сім'ї та особистості. Однак перші тенденції, особливо в умовах широкого поширення телекомунікацій та Інтернету, поступово беруть верх, породжуючи нову хвилю уніфікації і стандартизації в духовній сфері.

Глобалізація відкриває перед людством величезні можливості, пов'язані зі стрімким розширенням обміну товарами, послугами та інформацією і появою принципово більш широкого, ніж колись, полюсу взаємодії між людьми. Однак слід мати на увазі й те, що глобалізація породжує нові соціально-економічні феномени, які можуть бути негативними за своєю природою або

вимагати хворобливої адаптації суспільства до них шляхом зміни громадських інститутів, культури, свідомості та стереотипів економічної діяльності [3].

В умовах глобалізації ринкова економіка (принаймні у деяких розвинених країнах) набуває якісно нового характеру, традиційні ринкові елементи відходять на другий план, тоді як елементи державного регулювання, соціальної спрямованості внутрішньої економічної політики держави набувають дедалі більшого значення. Водночас відбувається процес зрощування інтересів держави з інтересами найбільших транснаціональних корпорацій і банків. Роль останніх у прискоренні процесів глобалізації є особливо великою. Нині відбувається процес збільшення транснаціональних корпорацій і банків, розширення мережі їх філій у різних країнах [1].

У політиці держави також вимушені адаптуватися до потреб глобалізації. Їх політика все більше зумовлюється економічними чинниками, забезпечуючи включення національних економік у світові процеси з метою формування та використання світового прибутку. В науковій літературі доводиться, що розвинені країни є найактивнішими суб'єктами глобалізації [6]. Саме вони, і насамперед США та інші країни Заходу, встановлюють правила гри на світовій арені, генерують велику частину глобалізаційних процесів або ж рішуче впливають на напрям їх розвитку. Країни менш розвинені — здебільшого пасивні об'єкти глобалізації, постачальники сировини, напівфабрикатів і товарів трудомістких галузей в обмін на високо технологічні промислові товари. Об'єктивно, що розвинені країни набувають можливості використовувати процеси глобалізації в своїх національних інтересах. Цьому все більше служать дипломатія та стратегія. Світ поступово відходить від геополітики і починає жити за гео економічними законами.

У військовій сфері пріоритети також змінюються. Це визначено наперед тим, що в умовах економічної глобалізації цінністю стає не сама територія як геополітичний простір, а наявні тут ресурси, інфраструктура і комунікації, від використання яких залежить добробут багатьох країн. Тому питання захисту різних країн також інтернаціоналізуються. Таким чином, поряд із завданням захисту національного суверенітету виникає нове поняття і нове завдання для воєнної політики — захист економічних інтересів держави, у тому числі інтересів, що виходять за межі її території [7]. Якщо в минулому в боротьбі за територіальний поділ світу головну роль відіграла військова складова могутності держави, то в епоху глобалізації розширення сфери впливу (яке визначається потребами в ресурсах) забезпечується насамперед невійськовими засобами. Військова інтервенція з метою анексії іноземної території відходить на другий план.

Істотні переваги одержують держави, що володіють комплексною могутністю, заснованою на розвиненій економіці, впливовій політиці і дипломатії, ефективній інформаційній складовій. Разом з тим розвиток економіки, гаран-

тований обмін товарами і ресурсами, безперерйна робота комунікацій можливі тільки в умовах стабільної обстановки. Тому роль військової сили як крайнього засобу в забезпеченні цих умов залишається досить ваговою.

Виходячи із зазначеного та спираючись на низку наукових доробок [7–10], можна сформулювати декілька методологічно важливих висновків.

Перший. Головним завданням воєнної політики стає контроль над регіонами, що володіють багатими ресурсами і вузлами комунікацій, а основним методом — демонстрація військової сили. У певних випадках воєнна політика змушена обслуговувати інтереси глобалізації і прямим застосуванням військової сили, але вже не для розширення території, а для забезпечення миру та стабільності в критичних для розвитку глобальної економіки регіонах. Унаслідок цього підвищується актуальність миротворчих операцій.

Другий. Політичні і стратегічні цілі у військовому конфлікті обмежуються — головним стає не розгром супротивника з наступною окупацією його території, а позбавлення його волі до опору і примушення до миру і «співробітництва».

Третій. З огляду на зростаючу економічну взаємозалежність воюючих держав і уразливість інфраструктури воєнна політика змушена обмежувати руйнування і втрати при обранні засобів, способів та форм збройної боротьби. Найбільш могутні ядерні держави уникають прямих військових зіткнень один з одним (у тому числі під тиском міжнародного співтовариства) через можливі катастрофічні наслідки для всієї земної цивілізації. Інші держави не завжди здатні ефективно протистояти їм через явну невідповідність військових можливостей. Це призводить до того, що великомасштабні війни з їх інтенсивними бойовими діями і великими втратами трансформуються у «контрольовані» локальні збройні конфлікти і миротворчі операції з підтримання миру та стабільності або з примушення до миру. У ролі «миротворця» найчастіше виступає «глобальний лідер» із санкції Ради безпеки ООН чи без такої, якщо його власні інтереси превалюють над інтересами світового співтовариства. Зазначені чинники знижують потребу в масових арміях, але висувують високі вимоги до їх якісних характеристик.

Четвертий. Задовольняючи вимогам швидкого і «точечного» силового впливу у різних регіонах, воєнна політика змушена замовляти науці і промисловості засоби збройної боротьби нелетальної дії, що мають властивості локального і виборчого ураження, високу точність і дальність застосування в масштабах часу, близьких до реального. Звідси випливають підвищені вимоги до професійної підготовки військовослужбовців та армій.

П'ятий. Воєнна політика держав, яким необхідно підживлення ресурсами ззовні, базується на принципах «проекування» військової сили (в поєднанні з принципами «передового базування»), що підвищує вимоги до її мобільності. Самодостатні держави в пріоритетному плані спрямовують свою воєнну

політику на захист власних державних кордонів, забезпечення територіальної цілісності країни та її суверенного права розпоряджатися належними їй ресурсами, виходячи зі своїх національних інтересів. Однак і такі держави повинні орієнтувати воєнну політику на забезпечення своїх геоекономічних інтересів. Це насамперед міжнародні морські і сухопутні комунікації, перспективні для розвитку національних економік, райони і зони у Світовому океані, космічний простір тощо.

Висновок. Наведений аналіз доводить, що глобалізація — тривалий і стійкий, об'єктивний, динамічний і з прискоренням процес, який розвивається і який цілком обґрунтовано можна вважати своєрідним виявом закономірності розвитку сучасного міжнародного співтовариства. Без урахування глобалізації сьогодні неможливий будь-який серйозний аналіз розвитку обстановки у світі на середньострокову, а тим більш на тривалу перспективу. Без нього не можна прогнозувати, визначати та оцінювати політику, в тому числі військову, жодної держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Головатий М. Обережно — глобалізація / М. Головатий // Освіта і управління. — 2004. — Т. 7. — № 2. — С. 24–29.
2. Павленко Ю. Цивілізаційні аспекти глобальних протиріч у сучасному світі / Ю. Павленко // Освіта і управління. — 2004. — Т. 7. — № 2. — С. 9–18.
3. Гура В. Глобалізація і проблема людини / В. Гура // Політика і час. — 2001. — № 2. — С. 14–18.
4. Тупиця Ю. Діалектика глобалізації в контексті екологічного розвитку / Ю. Тупиця, Е. Семенюк, Т. Тупиця // Вісн. Нац. акад. наук України. — 2008. — № 2. — С. 8–24.
5. Глобалізація і безпека розвитку : монографія / О. Г. Білорус та ін. ; кер. авт. кол. і наук. ред. О. Г. Білорус. — К. : КНЕУ, 2001. — 733 с.
6. Пироженко В. Євроатлантичні цінності й місіонерство США: конфлікт ідеалів та національних інтересів / В. Пироженко // Політ. менеджмент. — 2007. — № 2. — С. 123–136.
7. Бодрук О. Фактор сили в сучасному світі / О. Бодрук // Політика і час. — 2002. — № 3. — С. 57–67.
8. Дубовчук В. Формула безпеки / В. Дубовчук // Політика і час. — 2001. — № 10. — С. 37–41.
9. Ясюков М. И. Геополитический фактор в системе национальной безопасности страны / М. И. Ясюков // Воен. мысль. — 1999. — № 6. — С. 30–37.
10. Цыгичко В. Н. Геостратегические аспекты концепции национальной безопасности России / В. Н. Цыгичко // Воен. мысль. — 2002. — № 4. — С. 21–26.

ВОЕННАЯ ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Панфилов А. Ю.

Рассмотрены основные составляющие процесса глобализации, проанализировано их влияние на экономику, политику, военную сферу. Особое внимание уделено исследо-

ванию влияния глобализации на военную политику государства. Сделаны выводы относительно задач, цели, средств и принципов формирования военной политики государства в условиях глобализации.

Ключевые слова: глобализация, военная политика государства, военная сфера, вооруженная борьба, военная сила.

WAR POLICY OF THE STATE IN THE TERMS OF GLOBALIZATION

Panfilov O. Yu.

The article deals with the main aspects of globalization process, analyzes their influence of the economy, policy and war sphere. The main attention is paid to the analysis of globalization influence on the state war policy. The author makes conclusions as for tasks, aims, means and principles of development of the state war policy in the terms of globalization.

Key words: globalization, state war policy, war sphere, war struggle, war power.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316. 334.22

В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, доцент

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ АКМЕОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ФЕНОМЕНУ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ

Із позицій нової інтегративної науки — акмеології досліджено явище професіоналізму. Зазначено, що саме вона вивчає закономірності і технології досягнення вершин професіоналізму та творчості як «акме-форм» оптимального здійснення будь-яких видів професійної діяльності. Підкреслено, що здобуте внаслідок теоретичних і емпіричних досліджень наукове знання характеризує такий інтегративний за своєю соціокультурною природою і системоутворюючий за своїм методологічним значенням онтологічний атрибут, як акмеологічність соціокультурного буття людини в просторі її професійно-творчої освіти, становлення, саморозвитку та самореалізації.

Ключові слова: професіоналізм, акмеологія, «акме-форма», акмеологічність, професійне «акме», показники професійного «акме».

Актуальність проблеми. На початку III тис. при виникненні глобально-кризових проблем — екологічних, демографічних, соціальних — особливої гостроти набуває пошук нових можливостей і ресурсів для їхнього раціонального розв'язання. Один із конструктивних шляхів при цьому пов'язаний із створенням високих інноваційних технологій, причому не тільки в традиційній виробничій галузі, а й в інших сферах людської діяльності.

Високий професіоналізм і творча майстерність різноманітних фахівців — ось той головний власне людський ресурс, що стає найважливішим чинником оптимального розв'язання насущних суспільних проблем. У цьому соціокультурному контексті великого значення набуває нова інтегративно-комплексна наука — акмеологія (від грец. акме — найвищий ступінь чогось, вершина, пік), оскільки саме вона вивчає закономірності і технології досягнення вершин професіоналізму і творчості як «акме-форм» оптимального здійснення будь-яких видів професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Сам предмет, до дослідження якого звертається акмеологія, має таку ж довгу історію в суспільстві, як і саме суспіль-

ство. Уся прогресивна складова культури цивілізації базується на спрямованості і досягненнях творчої самореалізації конкретних людей. Цілісне бачення конкретної людини в усіх її вимірах і взаємозв'язках вимагає залучення знання всіх зацікавлених наук. Для цього необхідна методологія, адекватна багатоплановості і багатомірності людського життя.

Методологія пізнання життєдіяльності соціального суб'єкта, що склалася у рамках традиційної парадигми, на жаль, сьогодні не забезпечує якісно нових резервів можливостей. Більш того, у новій ситуації не всі стереотипи пізнання відповідають соціальним вимогам. Як наслідок такого підходу кожна наука окремо одержує й оперує частковим знанням про феноменологію соціального суб'єкта. Відповідні ним навчальні дисципліни теж частково доносять ці парціальні знання до практиків. Не доставши цілісного конструктивного оформлення, пропоновані фрагментарні знання про суб'єкта праці на практиці нерідко і значною мірою виявляються незатребуваними. Це призвело до необхідності пошуку принципово нового підходу, що забезпечує синтез багатьох відомостей, одержання цілісної картини соціального суб'єкта і при цьому врахування його включеності в усі реальні зв'язки та стосунки. Саме такий підхід і запропонувала акмеологія. Його основний сенс полягає у такому: використання в акмеологічному пізнанні філософських теоретико-методологічних положень дає змогу обрати загальний напрям у виробленні цілісного інтегративного підходу; вони також указують, де і як знайти оптимальні точки сполучення інтересів різних наук у дослідженні та розв'язанні проблеми.

Отже, акмеологія, використовуючи можливості філософії, не претендуючи і не заперечуючи її функції, першою прийняла роль того «інтегратора», який взяв на себе відповідальність вивчати, розбудовувати та оптимально сприяти цілісному самовираженню соціального суб'єкта.

Мабуть символічно, що поява самого терміна «акмеологія» належить до періоду бурхливого інтелектуального і соціального пошуку 20-х років ХХ ст. — у 1928 р. М. Рибніков увів його до наукового обігу. При цьому, якщо соціокультурним прототипом виникнення акмеології була така течія у російській поезії початку ХХ ст., як акмеїзм (М. Гумільов, С. Городецький, А. Ахматова), то її природничо-науковою передумовою стали дослідження Ф. Гальтона і В. Освальда про вікові закономірності творчої діяльності та І. Перна, який вивчав залежність її продуктивності від різноманітних психобіологічних чинників. Проте, на жаль, після такого бурхливого початку наука «заснула» більш ніж на 60 років, і лише з початку 1990-х років відновився активний інтерес до неї.

З метою вивчення й аналізу «акме-форм» як прецедентів успішної і творчої професійної майстерності та розроблення оптимальних технологій розвитку професіоналізму акмеологія проводить комплексні дослідження про-

цесів та засобів здійснення різноманітними фахівцями професійної діяльності, синтезуючи для цього досягнення інших наук про людину, насамперед філософії, психології, соціології, фізіології, генетики та педагогіки. Своєї онтологічної визначеності акмеологія набуває унаслідок її акцентуації на виявленні, описанні та аналізі феноменології «акме-форм» у життєдіяльності людини, творчому і соціально успішному здійсненні професійної діяльності, її становленні — як особистісному, так і професійному.

Здобуте в результаті теоретичних і емпіричних досліджень наукове знання про закономірності і засоби досягнення вершин професіоналізму та творчості характеризує такий інтегративний за своєю соціокультурною природою і системоутворюючий за своїм методологічним значенням онтологічний атрибут, як акмеологічність соціокультурного буття людини в просторі її професійно-творчої освіти, становлення, саморозвитку та самореалізації. З цього погляду акмеологічність у синхронічному плані функціонально виступає у вигляді самовдосконалення людини, а у діахронічному — у вигляді її професійної соціалізації.

Особливої соціальної затребуваності акмеологія набуває у сучасній Україні в умовах розбудови правової держави і демократичного суспільства, оскільки зростає потреба в соціально активних людях, великих професіоналах, ініціативних, діловитих, організованих, таких, що мають значний творчий потенціал.

Однією з основних науково-методологічних орієнтацій акмеології є її суспільно-гуманітарна спрямованість, яка виявляється в тому, що, відносячись до наук про людину, акмеологія знаходить свою онтологічну визначеність, з одного боку, на базі генетичної взаємодії з цими науками в ході історичного розвитку, а з другого — у предметному відокремленні від них як самостійної дисципліни, що тільки формується.

Зрозуміло, і до виникнення акмеології соціологи, психологи, педагоги активно досліджували питання професіоналізму, творчості, освіти дорослих, що багато в чому подібно з акмеологічною проблематикою. Однак саме особливий акцент на вивчення дозрівання майстерності, культивування його пікових «акме-форм» призвів спочатку до виникнення специфічно акмеологічної проблематики, а згодом — до концептуально-методичної побудови оригінальних акмеологічних моделей і технологій і далі до виникнення й оформлення акмеології як особливої науки зі своїм специфічними предметом і методами.

Відповідно до цієї суспільно-гуманітарної природи акмеологія тісно пов'язана з такими соціальними науками, як історія і культурологія, соціологія і економіка, політологія і конфліктологія, педагогіка і екологія. Провідною лінією у взаємодії акмеології з цими науками є соціально-культурний простір освіти людини як особистості та її професійної самореалізації в об-

раній сфері діяльності, що протікає в динамічно мінливому оточенні і здійснюється у взаємодії з партнерами по соціальному життю, людському спілкуванню та інформаційній комунікації, трудовій діяльності і сфері дозвілля, науки і мистецтва. Саме категорія соціально значущої, культурно осмисленої праці є основою у взаємодії акмеології із суспільними науками, визначаючи різноманітні соціальні аспекти тлумачення таких її ключових понять, як діяльність, професіоналізм, організація і управління. Центральне ж місце серед цих понять посідає феномен «акме» у професійному розвитку людини.

«Акме» у професійному розвитку (професійне «акме») — це стан, що означає вищий для даної людини рівень в її професійному розвитку і припадає на конкретний відрізок часу, тобто максимальну змобілізованість, реалізованість усіх професійних здібностей, можливостей і резервів людини на конкретному етапі життя.

Професійні «акме» як форми досягнення людиною високих рівнів у її професійному розвитку вивчали й описували Б. Ананьєв, О. Бодальов, А. Деркач, В. Зазакін, Є. Клімов, Н. Кузьміна, Г. Маркова та ін. Вони зазначали, що кожна людина протягом життя може досягати професійних «акме» різного ступеня суспільної і особистісної значущості [1–7]. Конкретизуємо, про які саме «акме» при цьому йдеться.

Суспільно й об'єктивно значущі професійні «акме» — це високий рівень професійних досягнень конкретного працівника, визнаний професійним співтовариством як соціально прийнятний результат, що помітно перевищує нормативний рівень. Такого роду результати праці означають, як правило, рівень професійної майстерності і перехід від нього до рівня професійної творчості, коли працівник виходить за межі професійного досвіду, включаючи у професійну діяльність нові завдання, прийоми і технології, досягає принципово нових професійних результатів, робить свій індивідуальний творчий внесок у досвід професії. У нього поряд із значними досягненнями можуть мати місце і спади, паузи, доволі низькі результати, слабкі місця у діяльності, але про професіоналів судять звичайно за тими найвищими результатами, що вони досягали.

Особистісні, суб'єктивно значущі професійні «акме» — це достатньо високий рівень професійних досягнень конкретного працівника, який помітно перевищує результати, що досягалися ним раніше. Ці досягнення часом непомітні для професійного співтовариства і не визнані ним, але усвідомлюються й оцінюються самим працівником як рівень професіоналізму, максимально можливий для нього в даний відрізок часу.

Індивідуальні суб'єктивно значущі професійні «акме» означають мобілізацію зусиль особистості, перемогу над собою, перевищення своїх попередніх професійних результатів, досягнення нового для себе рівня професіоналізму, здатність надати своєму професійному розвитку висхідного прогресивного

характеру. Хоча суб'єктивно значущі професійні «акме» не завжди визнаються професійним співтовариством як важливі для професії досягнення, проте для конкретного працівника небайдуже, як співтовариство оцінює його можливість до нових професійних успіхів («Я вже дістав свого піку, і рано або пізно про це всі дізнаються»).

Таким чином, показниками суспільно значущого професійного «акме» є професійні досягнення, що помітно перевищують результати високих професіоналів у даній галузі. Показниками суб'єктивно й особистісно значущого професійного «акме» є професійні досягнення, що перевищують попередні результати у праці даного працівника. Ці види професійних «акме» можуть не збігатися. Наявність суб'єктивно значущого «акме» не завжди визнається соціально-професійним оточенням або соціумом у цілому як об'єктивно важливі досягнення. Визнання успіхів конкретного працівника видатними, об'єктивно значущими не означає, що він досяг свого суб'єктивного максимуму й «акме».

При оцінюванні наявності і характеру професійного «акме» важливо урахувати показники професіоналізму і компетентності, що склалися в даній професії і професійному співтоваристві. Виявлення й оцінювання професійного «акме» залежать від того, як розуміється професіоналізм у конкретно-історичний проміжок часу.

У сучасній науці проблема професіоналізму вивчається з різних позицій. Так, соціальні філософи розглядають професіоналізм як «...складне інтегративне соціально-психологічне поняття, що відбиває рівень і характер оволодіння людиною професією. Професіоналізм — це не тільки досягнення суб'єктом діяльності високих професійних вершин, а й неодмінно і наявність соціально-психологічних якостей, властивостей і таких компонентів, як свідоме ставлення людини до праці, стан її “цілераціональної” (за М. Вебером) схильності до діяльності, задоволеність нею. Професіоналізм — це вищий ступінь досконалості у певному виді діяльності, найвищий рівень майстерності, звершення справи у найвищому ступені» [8, с. 87].

У цьому тлумаченні очевидним є крен у бік діяльнісного аспекту проблеми, тому професіоналізм фактично отожднюють із професійною майстерністю. Це підтверджується й іншим визначенням: «Професіоналізм — це міра і ступінь досконалості, яку досягає людина у своїй діяльності, піднімаючись на вищу сходинку майстерності, стаючи авторитетом, майстром у своєму роді занять» [8, с. 95].

У фахівців у галузі кадрового менеджменту погляд на проблему професіоналізму дещо ширший: «Професіоналізм не є виявом вузької спеціалізації працівника. Він складається зі спеціальних знань, умінь і навичок, з оптимального вияву особистісних якостей людини, у тому числі моральних, із найбільш повного використання всього апарату» [9, с. 104]. Іншими словами,

тут є спроба осмислити дану категорію з позицій не тільки діяльнісного, а й особистісного підходу.

В акмеологічному ж розумінні професіоналізм — це така властивість особи працівника, яка забезпечує вирішення професійних завдань найбільш ефективними, соціально схвалюваними методами з постійною спрямованістю на подальший розвиток і максимальне використання особистісного творчого потенціалу. Із системних позицій професіоналізм виявляється в інтегрованому розвитку до дуже високого рівня складових підструктури психічних властивостей і характеру особистості, її досвіду і спрямованості. Він передбачає забезпечення працівником високої результативності праці, ефективне здійснення професійної діяльності у взаємодії з іншими людьми, наявність професійно важливих якостей особистості. Тому поняття «професіоналізм» охоплює три сторони праці: професійну діяльність, професійне спілкування та особу професіонала.

Перші дві сторони можуть розглядатися як об'єктивні характеристики, бо вони пов'язані з активністю працівника різної спрямованості: або на перетворення предмета праці з метою одержання результату, що відповідає суспільним і особистим матеріальним і духовним потребам; або на встановлення взаємодії і співробітництва з іншими людьми в процесі професійної діяльності, тобто на розбудову соціального капіталу організації. Третя сторона — особа професіонала — характеристика суб'єктивна, являє собою сукупність якостей, властивостей, станів працівника, що створюють можливості здійснення ним професійної діяльності і водночас самі змінюються і вдосконалюються в процесі праці.

Отже, професійні «акме» фіксують високий рівень оволодіння людиною прийомами і методами професійної діяльності та професійного спілкування, а також відповідний стан зрілості особистості. Тому показники зрілості діяльності, спілкування та особи працівника можуть бути розглянуті як критерії наявності професійних «акме».

Критеріями наявності суспільно значущого «акме» у професійній діяльності є досягнення результатів у професії, які привернули увагу колег-професіоналів. Критеріями суб'єктивно значущого «акме» у професійній діяльності виступають індивідуальні успіхи працівника, що позначають для нього особисте перевищення своїх попередніх результатів і досягнення максимально можливого для даного моменту результату.

У одній групі працівників професійні «акме» складаються у процесі діяльності і виявляються в результативності, доцільності, технологічності дій, відповідно результату соціальному замовленню, що забезпечує діяльнісну професійну компетентність. У іншій групі працівників професійні досягнення і відповідно професійні «акме» більш помітні у сфері соціальних стосунків

у професійній галузі, умінні одержувати високі результати в праці на основі високих рівнів професійного спілкування, що визначає комунікативну компетентність цих фахівців.

«Акме» у професійному спілкуванні може полягати в описаних здібностях, а також в уміннях об'єднувати колег для вирішення нового кола завдань професійної діяльності, створенні різного роду ефективних професійних співтовариств.

Внутрішніми умовами досягнення професійного «акме» є: стійка адекватна професійна мотивація з орієнтацією на досягнення успіху, а не уникнення невдач; активність працівника, що відповідає найбільшій продуктивності його професійної поведінки; активне професійне цілеполягання і побудова свого професійного шляху по висхідній траєкторії; прагнення працівника до досягнення свого максимального рівня; високий рівень домагань, мотивація самореалізації; здатність мобілізувати наявні у даний момент професійні можливості, сконцентруватися на меті; здібність до відновлення після великих фізичних і психологічних витрат; прагнення зберегти і збільшити свої досягнення.

Зовнішніми умовами появи «акме» у професійному розвитку виступають сприятливе й акмеологічно насичене професійне середовище, що спонукає фахівця до розкриття його справжніх професійних можливостей, а також наявність «акме-подій», що можуть стати поштовхом до кульмінацій, «піків» у професійному розвитку.

Висновки. «Акме» у професійному розвитку особистості — це найвищі рівні професійних досягнень, можливі для людини на даному етапі її професійної біографії. Вони виражаються у сформованості особистості як суб'єкта професійної діяльності, професійного спілкування, а також у зрілості її як професіонала.

Завершуючи ці короткі роздуми, підкреслимо, що у них відзначено лише деякі сфери акмеологічних знань, які мають бути наповнені конкретним змістом. Вирішувати це завдання покликані вчені-акмеологи у тісній взаємодії із усіма зацікавленими представниками інших галузей суспільство- і людинознавства та соціальної практики, бо акмеологія — це не еkleктика, а «вища математика знань про людину та її місце у соціумі» [10, с. 114]. Виявляється, що такий підхід є привабливим і перспективним для всіх, оскільки саме він виражає закономірну потребу суспільства, орієнтованого на соціокультурний прогрес, гармонійний розвиток кожного його члена.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акмеология : учеб. пособ. / отв. за ред. А. Деркач, В. Зазыкин. — СПб. : Питер, 2008. — 253 с.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. — Л., 1969. — 298 с.

3. Бодалев А. А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения / А. А. Бодалев. — М. : Фылита: Наука, 1998. — 168 с.
4. Деркач А. А. Методолого-прикладные основы акмеологических исследований / А. А. Деркач. — М., 2000. — 119 с.
5. Климов Е. А. Психология профессионала / Е. А. Климов. — М. ; Воронеж, 1996. — 400 с.
6. Кузьмина Н. В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н. В. Кузьмина. — М. : Высш. шк., 1998. — 194 с.
7. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. — М., 2006. — 317 с.
8. Игнатов В. Г. Профессионализм административно-политических элит (философско-социологический и акмеологический подходы) / В. Г. Игнатов. — Ростов н/Д, СКАГС, 2002. — 297 с.
9. Государственная кадровая политика: концептуальные основы, приоритеты, технологии реализации / под ред. С. В. Пирогова. — М. : РАГС, 1996. — 335 с.
10. Семенов И. Н. Акмеология — новое направление комплексных исследований в современном человекознании / И. Н. Семенов // ОНС. — 1998. — № 4. — С. 110-122.

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ АКМЕОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ФЕНОМЕНА ПРОФЕССИОНАЛИЗМА

Погребная В. Л.

С позиций новой интегративной науки — акмеологии исследовано явление профессионализма. Отмечено, что именно она изучает закономерности и технологии достижения вершин профессионализма и творчества как «акме-форм» оптимального осуществления любых видов профессиональной деятельности. Подчеркнуто, что добытое в результате теоретических и эмпирических исследований научное знание характеризуется такой интегративный по своей социокультурной природе и системообразующий по своему методологическому значению онтологический атрибут, как акмеологичность социокультурного бытия человека в пространстве его профессионально-творческого образования, становления, саморазвития и самореализации.

Ключевые слова: профессионализм, акмеология, «акме-форма», акмеологичность, профессиональное «акме», показатели профессионального «акме».

THE SOCIAL-CULTURAL CONTEXT OF THE ACMEOLOGY ANALYSIS OF THE PROFESSIONALISM PHENOMENON

Pogribna V. L.

The article covers the research of the phenomenon professionalism by the new integrative science — acmeology. The author stresses, that acmeology discovers laws and technologies of the summits of the professionalism and creative as an «acme-forms» of optimal professional activity.

Key words: professionalism, acmeology, «acme-form», professional «acme», index of the professional «acme».

УДК 340.15

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ГРОМАДЯН У США

Розглянуто специфіку формування правової культури громадян у США. Проаналізовано основні напрями формування правової свідомості і правової поведінки американських громадян на загальнодержавному, регіональному та індивідуальному рівнях.

Ключові слова: *правова культура, правова свідомість, правова поведінка, правове виховання.*

Актуальність проблеми. У сучасних умовах проблема формування правової культури американських громадян набула високого ступеня актуалізації. Це пов'язано передусім з тим, що зміцнення основ державності, конституційного устрою в США здебільшого визначається здатністю громадянського суспільства до виконання функцій з підготовки соціально активних громадян, які мають розвинену правову свідомість, навички правомірної поведінки, високий рівень правової культури в цілому.

Крім того, актуальність дослідження проблеми формування правової культури обумовлена й тим, що система державних заходів репресивного характеру, що застосовуються в США у боротьбі з різноманітними правопорушеннями, продемонструвала неспроможність ні скоротити їх, ні знизити темпи їх зростання. У цьому зв'язку акценти в політиці США, спрямовані на подолання протиправної поведінки, були перенесені на розвиток соціальної превенції, яка включає, крім економічних, організаційних, правових, технічних заходів, заходи правовиховного характеру, що мають своєю метою формування правової свідомості і правової поведінки американських громадян.

Ступінь розробленості теми. Проблема формування правової культури громадян у США розробляється у працях таких учених, як І. Антонович, Е. Багалов, В. Биков, Б. Вульсон, Я. Гілінський, Г. Ділігенський, А. Джуринський, С. Іншаков, Е. Каверіна, М. Кларін, З. Малькова, Н. Ніканоров, В. Сморгунова, а також В. Бенетта, Д. Кіпсмайера, Т. Лікона, Ф. Ньюмен, Дж. Патріка, К. Реан та ін.

Мета статті — з урахуванням наукових розробок з вивчення різноманітних аспектів правової культури населення в США, проаналізовано основні напрями формування правової культури в цій країні в сучасних умовах.

Одним із найважливіших напрямів формування правової культури американських громадян є організація суспільної просвіти у галузі права і передусім прав людини, що охопило всі штати США. Різноманітні неурядові організації, такі як Національна рада соціальних досліджень і великі профсоюзи

викладачів, офіційно визнали необхідність просвіти у галузі прав людини. Вони присвячують цій проблемі збори та конференції, активно працюють серед населення.

Великі загальнонаціональні організації включають питання прав людини у свої навчальні програми. Так, видання Асоціації американських адвокатів «Останні дані про правове виховання» присвятило окремі випуски проблемі прав людини. Організація «Street Low Incorporated», що надає активну допомогу в справі правового виховання громадян, внесла проблему людини у всі напрями своєї роботи і опублікувала підручник для середньої школи під назвою «Права людини для всіх».

Національна організація просвіти і викладання «Обличчям до обличчя з історією і самим собою», що веде боротьбу проти різних форм дискримінації, включила в свої навчальні програми теми прав людини. Це саме зробили й організації, що сприяють проведенню глобальних досліджень у галузі утвердження миру і загальнолюдських цінностей, а також молодіжні групи, у тому числі група «Girls-scouts», яка нагороджує своїх членів спеціальним значком за особливі заслуги у галузі захисту прав людини.

Активною діяльністю у сфері формування правової культури займаються і організації, що здійснюють просвітницьку діяльність зі спеціальних питань. Наприклад, Жіноча комісія у справах жінок і дітей, що мають статус біженців, і Комітет США у справах біженців незалежно одна від одного підготували за темою прав людини навчальні матеріали для середніх шкіл. Центр інформаційних і освітніх ресурсів кольорових жінок у Берклі (штат Каліфорнія) розробив навчальний посібник «Просвіта жінок в умовах глобальної економіки», що є порадою з проведення навчальних заходів, присвячених глобалізації у контексті прав людини. Центр надання допомоги жертвам фугасних мін займається розробленням навчальної програми з прав інвалідів.

Крім названих великих організацій, що мають значні фінансові можливості і великий штат співробітників, функціонують і громадські низові організації, що проводять просвітницьку роботу з метою формування правової культури в якомусь одному штаті або районі, причому здебільшого на добровільних засадах. Зразком організацій такого роду може бути Інститут прав людини штата Гавайї, який щоліта проводить для викладачів різних навчальних закладів курс із прав людини, а також Центр прав людини штату Айдахо, який працює у співробітництві з департаментом освіти цього штату й іншими його відомствами з просвіти суспільства у галузі прав людини.

Яскравим підтвердженням активної діяльності неурядових організацій з формування правової культури став їх широкий відгук на терористичний напад, що стався у США 11 вересня 2001 р. [1, с. 18–22]. Вже через декілька тижнів після цього нападу освітня організація «Емнесті інтернешнл Ю-Ес-Ей» опублікувала «Керівництво з реагування на кризу, що викликана подіями

11 вересня», яке становить навчальну програму для учнів середніх і старших класів школи. У ньому проблеми терористичного нападу розглядаються в аспекті прав людини. Фонд конституційних прав видав низку книжок, присвячених аналізу подій, що відбуваються, у контексті прав людини, наприклад: «Чи потрібний міжнародний кримінальний суд?», «Що таке тероризм?» тощо.

Багато організацій, включаючи «Американський форум за глобальну освіту», «Працівники освіти за соціальну відповідальність», «Викладання в ім'я змін», «Центр розвитку освіти» запропонували працівникам просвіти матеріали з боротьби проти дискримінації і несправедливості відносно американців арабського походження, мусульман та інших національних меншин. А такі організації, як «Всесвітнє дослідження освіти» в Сіетлі (штат Вашингтон), «Літературний проект району Заливу Сан-Франциску» в Берклі (штат Каліфорнія) організували проведення для викладачів практикумів і семінарів, на яких події 11 вересня 2001 р. розглядалися у контексті прав людини.

Зусилля американського суспільства з питань правового виховання не обмежуються формальною освітою. Вони спрямовані й на неформальний сектор, що охоплює молодь і доросле населення, особливо представників маргінальних груп. До найбільш активних організацій, які займаються правовим вихованням у неформальному секторі, належить «Національний центр освіти у галузі прав людини» (НДООПЧ) в Атланті (штат Джорджія). Цей центр намагається організувати загальнонаціональний рух на захист прав людини у США, навчаючи місцевих студентів і студентських активістів умінню керуватися стандартами прав людини, коли вони бачать вияв несправедливості. НДООПЧ приділяє пильну увагу просвіті у галузі економічних і соціальних прав представників неформального сектору і передусім членів місцевих громадських організацій, пов'язаних із рухом борців із бідністю, за надання прав одержання соціальної допомоги. Організації «Коаліція громадян штата Джорджія для боротьби з голодом», «Проект з боротьби з дискримінацією в житловій області в Холіюкі» (штат Массачусетс), «Коаліція межових прав Ель-Пасо» (штат Техас), «Червоні американці за права людини в Фарго» (штат Північна Дакота) та інші беруть участь у проведенні курсів з основ прав людини, роботі семінарів-практикумів із питань провідних стратегій, які допомагають захищати права.

Проблемами формування правової культури представників неформального сектору займається також «Інститут виховання жінок-керівників» (ІВЖК) у Сан-Франциско (штат Каліфорнія), діяльність якого пов'язана в першу чергу з розв'язанням проблеми дискримінації жінок за статевою, расовою та іншими ознаками. Так, у 1997 р. ІВЖК провів просвітньо-пропагандистську кампанію, спрямовану на те, аби примусити міську владу Сан-Франциско на практиці додержуватися Конвенції ООН про викорінення усіх форм дискримінації жінок (КІДЖ). Почавши з правового виховання місцевих активістів,

ІВЖК згодом почав здійснювати просвіту в галузі прав людини членів низки організацій, що виступають на захист жінок, а пізніше організував у Муніципальній раді в Сан-Франциско слухання з проблем дискримінації жінок у галузі охорони здоров'я, а також з питань вияву відносно них насильства й економічної несправедливості. Внаслідок цих слухань у Сан-Франциско було ухвалено постанову, в якій КІДЖ оголошено міським законом. Крім того, у межах широкої програми правового виховання проводяться просвіта молодих жінок у галузі захисту прав людини, підготовка керівних жіночих кадрів.

У багатьох населених пунктах США у формуванні правової культури задіяно й релігійні організації. Наприклад, «Комітет унітарієв-універсалістів» видав посібник, який являє собою програму підготовки у галузі захисту прав жінок під назвою «Справедливе ставлення до статі: права жінок є права людини», що широко використовується. «Католицька конференція» штату Огайо опублікувала серію підручників для школярів і дорослих про застосування смертної кари, яка осуджується більшістю релігійних деномінацій. Університет Сока, який є буддиським навчальним закладом у Каліфорнії, проводить для широкого загалу регулярні конференції за темами, що стосуються прав людини.

Ще одним важливим напрямом формування правової культури громадян у США є реалізація заходів з попередження неправомірної поведінки серед населення, передусім неповнолітньої молоді, що здійснюються на федеральному і регіональному рівнях, а також на рівні індивідуальної профілактики.

Для формування правової культури американських громадян створено Консультативну виправну раду, Національний комітет з боротьби зі злочинністю у складі міністрів охорони здоров'я, освіти, юстиції, соціального забезпечення і праці, метою діяльності яких є розроблення рекомендацій із профілактичних робіт та їх координація, вдосконалення і уніфікація всієї системи боротьби з правопорушниками. Прийнято десятки національних комплексних програм боротьби з правопорушеннями і фоновими для неї явищами, відповідальність за розроблення та реалізацію яких було покладено на Адміністрацію сприяння правозастосовній діяльності при міністерстві юстиції США (АСПД). Через АСПД здійснюються основні напрями національної політики боротьби з правопорушеннями, у тому числі в галузі їх превенції.

АСПД складається з таких підрозділів: відділу розроблення національних програм зі злочинністю; національного інституту правозастосовної діяльності і кримінальної юстиції; національної служби інформації і кримінальної статистики; відділу в справах молоді; відділу в громадянських справах; відділу із забезпечення операцій; відділу регіональних операцій; фінансового відділу. Сформульовані зацікавленими відомствами федеральні програми боротьби з правопорушеннями подаються на розгляд директору АСПД, який вже від імені уряду вносить їх на затвердження до конгресу США. Узгоджені

з конгресом програми фінансуються за рахунок державного бюджету і фондів АСПД. Вона ж несе відповідальність за підготовку професійних кадрів для реалізації федеральних програм боротьби з правопорушеннями.

За останні десятиріччя на зазначені програми було асигновано приблизно 20 млрд дол., призначених в основному на заходи профілактичного характеру: розв'язання проблеми працевлаштування, вдосконалення системи правового виховання, освіти, поліпшення соціальних і економічних умов життя населення [2, с. 82].

Багатоманітну діяльність із формування правової культури неповнолітніх і молоді виконує Комітет з боротьби зі злочинністю молоді і неповнолітніх при президенті США. Ним розроблено загальнофедеральні програми боротьби з цим різновидом злочинності, які містять заходи у контексті «служб протегування дитинства», постпенітенціарних установ, міністерств охорони здоров'я, освіти і соціального забезпечення. Їх здійснення пов'язується передусім із методами раннього профілактичного впливу, вивченням особи деліквентів, навчанням персоналу служб нагляду методам роботи з неповнолітніми порушниками [3, с. 120–122].

Формування правової культури в середовищі молоді пов'язано також з діяльністю Національного інституту проблем попередження деліквентності неповнолітніх, основними функціями якого є: збирання, оброблення та поширення інформації з проблем злочинності неповнолітніх, проведення наукових досліджень у цій галузі, розроблення нових методів боротьби зі злочинністю неповнолітніх, оцінювання ефективності усіх програм відповідного профілю, підготовка і перепідготовка кадрів цієї галузі.

На федеральному рівні програми формування правової культури неповнолітніх правопорушників, що застосовуються як альтернативи кримінально-правовому впливу, характеризуються різноманіттям орієнтацій і цілей та припускають використання консультаційних центрів, тимчасових притулків для неповнолітніх, які перебувають в екстремальній ситуації, соціально-медичної терапії для підлітків-наркоманів.

Найбільш характерними елементами системи формування правової культури на регіональному рівні є: робота служб виховного нагляду за підлітками, які перебувають на волі; організація індивідуального патронажу дорослих наставників над підлітками з поведінкою, що відхиляється від норми.

Реалізація індивідуальних заходів формування правової культури має двоетапний характер: перший — менеджмент, під яким розуміється забезпечення ефективного контролю за поведінкою неповнолітніх порушників з боку певного органу (поліцейського відділку з профілактики, служби пробації тощо) за певний строк, протягом якого суб'єкт поводить належним чином; другий — тритмент — виходить за межі періоду контролю за підлітком з боку конкретного органу, метою якого є закріплення на більш тривалий строк

необхідного додержання суб'єктом вимог закону, пристосування його до умов життя в законослухняному суспільстві.

Значну допомогу в формуванні правової культури підлітків і молоді надають колективні форми запобігання неправомірній поведінці: молодіжні центри, добровільні табори праці для залучення підлітків і молоді до позитивної форми діяльності. Зміст цих форм охоплює встановлення корисних зв'язків між індивідами з поведінкою, що відхиляється від норми, шляхом залучення їх у спортивні клуби, організації з військовою специфікою за типом скаутів, навчання деяким спеціальностям, прилучення до мистецтва замість проведення часу без певної мети.

Слід зауважити, що ще в першій половині XIX ст. у США було створено спеціальні комуни з перевиховання малолітніх злочинців. У подальшому їх кількість значно зросла. У кожній із таких комун мешкають від 4 до 10 підлітків, вихованням яких займаються фахівці за сімейною та несімейною методиками. Середня тривалість сімейних програм — 185 днів, несімейних — 289 днів. Сімейні програми зарекомендували себе як більш ефективні. У цілому ж ці комуни працюють достатньо успішно, що сприяє профілактиці правопорушень.

У процесі формування правової культури у США використовуються так звані опосередковані санкції, що стали доволі популярними, пов'язані з ювенальною юстицією. До їх числа входять пробація з інтенсивним наглядом, домашній арешт з електронним моніторингом, виправні трудові табори [4, с. 40].

Крім цього, суттєву допомогу у формуванні правової культури правопорушників надають релігійні організації, що діють за допомогою певних каналів: завдяки священослужбовцям тюрем, колоній, реформаторів, а також співтовариству представників релігії з органами кримінальної юстиції та іншими державними установами у справі розроблення програм з попередження правопорушень; шляхом організації службовцями церкви розважальних і спортивних заходів для молоді тощо.

Висновки. Формування правової культури у Сполучених Штатах Америки — це багатогранний процес, який направлений на формування правової свідомості і правомірної поведінки американських громадян і здійснюється в різноманітних напрямках і різними методами на загальнодержавному, регіональному і індивідуальному рівнях, що об'єднані зусиллями школи, сім'ї, суспільства і правоохоронних органів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ротов С. М. 11 сентября 2001 г. : реакция США / С. М. Ротов // США — Канада: экономика, политика, культура. — 2001. — № 11. — С. 15–25.
2. Воронин Ю. А. Система борьбы с преступностью в США / Ю. А. Воронин. — Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1990. — 99 с.

3. Махов Д. С. США: молодежь и преступность / Д. С. Махов. — М. : Юрид. лит., 1996. — 152 с.
4. Об эффективности программ перевоспитания трудных подростков // Борьба с преступностью за рубежом. — 2001. — № 10. — С. 36–48.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ ГРАЖДАН В США

Климова Г. П.

Рассмотрена специфика формирования правовой культуры граждан в США. Проанализированы основные направления формирования правового сознания и правового поведения американских граждан на общегосударственном, региональном и индивидуальном уровнях.

Ключевые слова: правовая культура, правовое сознание, правовое поведение, правовое воспитание.

THE FORMATION OF LEGAL CULTURE OF CITIZENS OF THE USA

Klimova G. P.

The specificity of formation of legal culture of citizens of the USA has been shaded. The main derides of formation of legal conscience and legal culture of American citizens on state, regional and individual levels have been analyzed.

Key words: legal culture, legal conscience, legal behavior, legal education.

УДК 316.334

О. В. Волянська, кандидат соціологічних наук, доцент

ФЕНОМЕН КОРУПЦІЇ У ФОКУСІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

Розглянуто можливості дослідження корупції у рамках різних соціологічних підходів. Актуальність цього огляду пов'язана із проблемою розроблення методик виміру рівня корупції, адекватних ситуації в Україні. Огляд наведених підходів дає підстави вважати, що в соціологічному дослідженні корупції недостатньо уваги приділяється взаємодії чинників макро- і мікрорівнів.

Ключові слова: корупція, корупційні практики.

Актуальність проблеми. У науковому співтоваристві склалися певні традиції дослідження корупції. Існує функціональна залежність між масштабом корупції та інтересом до її дослідження. Цей зв'язок виявляється тоді, коли корупція сягає критичної межі, а вона сама та її наслідки усвідомлюються суспільством як соціальна проблема.

Мета статті — аналіз теоретико-методологічних підходів, запропонованих в соціології для вивчення феномену корупції. Актуальність цього завдання пояснюється тим, що, незважаючи на нестихаючий резонанс навколо цієї проблеми, досі не існує будь-якого задовільного з точки зору більшості дослідників визначення корупції як соціального явища.

Безумовно, можна було б запозичити визначення корупції, розроблене правознавцями. Так, за проектом Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» корупція розглядається як «протиправне використання особою повноважень та пов'язаних з ними можливостей з метою незаконного одержання благ для себе та інших осіб і відповідно неправомірні обіцянки, пропозиції та надання таких благ».

Визначення корупції з позиції права мають, звичайно, очевидні чесноти, проте страждають на багато недоліків. Так, за словами І. Мені, оскільки корупція не є банальним правопорушенням на кшталт порушення правил дорожнього руху, то в її визначенні необхідно вийти за межі власне права [1, р. 362]. Зокрема, І. Мені звертає увагу на те, що соціологічне визначення корупційної поведінки може висунути на перший план ставлення до цього явища громадян та еліт. Він посилається при цьому на відоме визначення та класифікацію корупції А. Хайденхаймера, згідно з якими корупційні дії залежно від обраної підстави можуть бути розділені на бюрократичну і політичну; примусову і узгоджену, централізовану і децентралізовану корупцію [2, с. 62], суто кримінальну (в основному економічного характеру) і політичну, яку в свою чергу поділяють на девіантну та злочинну поведінку [3, с. 13–14]. Більш складну класифікацію запропонував М. Джонсон, який виділив декілька типів корупції: хабарі чиновників у сфері торгівлі (за продаж нелегально виробленої продукції, завищення якості товарів тощо); відносини в патронажних системах, у тому числі участь босів на основі земляцьких, сімейних, партійних принципів (явище, описане ще М. Вебером, а потім Р. Мертоном); дружбу та кумівство, а також так звану кризову корупцію, зумовлену тим, що підприємці змушені працювати в умовах надзвичайного ризику, коли рішення органів влади можуть призвести до суттєвих для бізнесу змін і тому ці рішення стають предметом торгівлі [5, с. 14–15; 4].

Перші дослідження корупції (у першій половині ХХ ст.) були пов'язані в основному з аналізом функціонування американської політичної машини у великих містах США, а також із реформами муніципального управління. У цих роботах відзначено найважливішу характеристику корупції — «додаток» відносно формальних інститутів. При цьому побічним продуктом цих досліджень виявилися симпатія і співчуття, з якими описувалася діяльність деяких легендарних босів великих американських міст [4, с. 358]. Надалі констатація певної позитивної складової в характеристиці їх діяльності об-

грунтовувалася у рамках структурно-функціонального підходу. Тут необхідно згадати запропоновану Р. Мертоном модель аналізу функціонування американської політичної машини. Р. Мертон пише про структурний контекст дослідження, основними елементами якого він вважає дифузію і фрагментацію влади та відповідальності. Йдеться про великі, швидко зростаючі міста США з їх специфічними проблемами та конфліктами. У них виникали неформальні центри відповідальності: влада босів, лідерів неофіційних виконавчих структур, які працювали в задній кімнаті [4]. Колоритний опис цих акторів знаходимо у М. Вебера [5, с. 682–685]. Якщо коротко сформулювати його точку зору на сутність явища «бос і його організація», то це — субститут бюрократії в політичній культурі демократії, що розвивається. Упродовж проведення реформи державної цивільної служби в США дилетантське управління чиновників, що супроводжується владою босів, замінюється професійним бюрократичним управлінням, коли посади обіймають університетські освічені чиновники, непідкупні, такі, що знають свою справу [5, с. 685].

Повертаючись до моделі Р. Мертона, відзначимо, що він докладно розглянув функції неформальних лідерів-босів, виділивши при цьому декілька основних:

- надання різного роду послуг найбільш невдоленим громадянам (їжа, робота, допомога у важких життєвих ситуаціях тощо), платою, вдячністю за які були голоси на виборах;
- розв’язання проблем підприємців — як дрібних (наприклад, захист від взаємних посягань), так і великих, які потребували державної допомоги при виконанні великих і коштовних проектів, і ті й інші мали потребу в неформальній захисті від суперечностей законів, кодексів і правил; подякою за ці послуги були грошові пожертви — масло для машини;
- надання каналів соціальної мобільності для представників тих соціальних груп (наприклад, етнічних меншин), для яких закриті або надзвичайно ускладнені інші, легальні способи вертикальної мобільності; платою за послуги у цьому разі виступала безумовна відданість;
- заміщення офіційної легітимачії незаконних видів бізнесу; при цьому контроль забезпечувався шляхом установаження стандартів і меж діяльності; платою у цьому разі були грошові пожертвування.

Такий описаний М. Мертоном патерн визнано класичним. Ця модель була вихідним пунктом для багатьох дослідників корупції, хоча реальність, що послужила матеріалом для її створення, істотно змінилася. Крім того, такий підхід не пояснює існування корупції в індустріально розвинених країнах.

Крім мертоновського, на сьогодні в соціології існує низка інших теоретичних напрямів до пояснення феномену корупції. Покажемо декілька основних класичних підходів.

Традиційний — *ідеалістично-філософський* підхід, відомий також як моралізаторський, або конвенціональний. Ймовірно, найбільш відомим представником цього напрямку був К. Фрідріх, внесок якого в дослідження даного питання іноді не беруть до уваги [6, с. 145]. Він розглядав корупцію як поведінку, що відхиляється від переважаючих у політичній сфері норм і обумовлена мотивацією одержання особистої вигоди за громадський рахунок. Особиста вигода не обов'язково має грошово-фінансовий характер. Вона може бути пов'язана з просуванням по службі самого корупціонера, членів його групи, підтримкою або іншими перевагами для членів його сім'ї та наближених. К. Фрідріх пов'язував ступінь корумпованості влади з контекстом її здійснення, ступенем консенсусу, досягнутим у суспільстві, а чинниками, що стримують корупцію, вважав опозиційні владні рухи і вільну пресу.

Для К. Фрідріха корупція — явище майже однозначно негативне, патологія політики, при якій псування зачіпає і державних чиновників, і владні інститути, хоча він і визнає її функціональність до певної межі. Слід підкреслити ще один важливий момент у поглядах К. Фрідріха на корупцію. Він вважає її одним із невідмінних супутників політики, й остаточна перемога над корупцією для нього — завдання утопічне. Тим не менше, «їй потрібно давати енергійний відсіч, аби хвороботворні зародки не поширювалися і не руйнували політичну систему».

Традицію інституціонального підходу — аналізу корупції як девіантності еліт підтримували Д. Саймон, Д. Ейтцен, Д. Най та С. Хантінгтон. Необхідність такого підходу вони обґрунтовували тим, що термін «блокомірцева злочинність» не адекватний суті явища — інституціоналізації аморальності і скандалізації країни, а також тим, що в США проблема злочинності насправді корениться у системі, в якій злочинність нижчих класів, мафія, корумпований публічний сектор і злочинні співтовариства об'єднуються заради вигоди і влади. Тому вони виходили з припущення, що злочинність і девіація соціально зумовлені, задані на рівні суспільства. Це означає, що певні соціологічні чинники визначають наперед вчинення злочинів як індивідами, так і організаціями. Найбільш важливими із цих чинників в американському суспільстві називають владну структуру як таку [7, с. XII; 9–10].

Другий напрям — *ревізійністська школа аналізу корупції* — пов'язаний з роботами дослідників проблем країн третього світу. Більшість політологів і соціологів вважають корупцію хворобою спільнот, що розвиваються, наслідком або виявом незавершеної модернізації і бідності. Представники цієї школи, зокрема Х. Абуєва, Д. Бейлі, Н. Лефф, К. Лейес, виступали проти однобічно-негативістського підходу до корупції як громадської патології. Навпаки, вони стверджували, що корупція може виконувати позитивні функції у плані інтеграції, розвитку та модернізації товариств третього світу [8]. Дійсно, поширення ринкових відносин, з одного боку, і бюрократизація влади й управ-

лінія — з другого, руйнують зв'язки патримоніального панування, традиційні форми групової солідарності, характерні для доіндустріальних суспільств. Проте в розвинених країнах — це більш тривалий процес, і, що ще важливіше, у західних країнах замість особистої залежності між індивідами встановилися переважно договірні відносини, що регулюються правом і є результатом тривалого пошуку цивільних форм захисту та солідарності. У суспільствах, що форсують модернізацію, а також у тих, де стан перехідності з різних причин набуває характеру залежного розвитку та історично сильні державні почини в суспільному житті, ускладнене формування інститутів, властивих модернізованим суспільствам, або їх існування дисфункціональне.

Відносини типу «патрон-клієнт», будучи природною формою захисту індивіда в традиційному суспільстві, мають усі шанси зберегтися і в період модернізації. Вони можуть виявлятися по-різному і нерідко сприймаються як корупційні. Що стосується розвинених країн, які успішно і давно здійснили модернізацію, то збереження різних форм особистої залежності і панування у публічній сфері, які реалізуються, зокрема, в актах обміну індивідів і представників державної влади, чиновників, означає корупцію інститутів.

З 70-х років ХХ ст. у дослідженнях домінують представники неоліберальної політекономії. Так, М. Лефф, Д. Пітері і С. Уелч, С. Роуз-Еккерман вважають корупцію механізмом оптимізації управління для одержання матеріальної винагороди та одночасного збереження своєї посади. *Економічні, ринково-центристські підходи* до вивчення корупції розглядають її як форму соціального обміну, а корупційні платежі — як частину трансакційних витрат. У рамках цього підходу корупція пов'язується з надмірним втручанням держави в економічні процеси. Тому корупція може бути цілком функціональною, оскільки є противагою зайвій бюрократизації [8]. Вона виступає засобом прискорення процесів ухвалення управлінських рішень і сприяє ефективному господарюванню. Слід зазначити, що ці положення спочатку було сформульовано для країн із централізовано керованою економікою, до яких належав і СРСР, і для країн третього світу. Хоча надалі розробники цього напряму аналогічним чином підходили до аналізу корупції в розвинених країнах із ринковою економікою, виступаючи проти розширення державної участі. Однак ця точка зору не допомагає зрозуміти і пояснити, чому в деяких країнах з досить високим рівнем участі держави в економіці корупція є дуже невисокою (наприклад, у Данії).

У рамках названого підходу розглядає корупцію і автор відомої теорії колективних благ М. Олсон. Сутність його позиції полягає у тому, що будь-яке законодавство або обмеження, що вводить ринок навпаки, створює практично в усіх учасників спонукальні мотиви до порушення закону і скоріше за все призведе до зростання злочинності і корупції в лавах урядових чиновників. Отже, одна з причин, за якими багато суспільств серйозно уражені корупцією

державного апарату, полягає в тому, що майже всі приватні підприємці мають спонукальні мотиви до порушення закону, при цьому майже ні в кого не виникає стимулу повідомляти про такі порушення владу. Не тільки сукупний спонукальний мотив приватного сектору штовхає його оминати закон, а й усі спонукальні мотиви, характерні для приватного сектору, опиняються на боці тих, хто порушує правила і постанови. Коли таких постанов і обмежень стає занадто багато, рано чи пізно приватний сектор (оскільки всі або майже всі його представники мають спонукальні мотиви до порушення антиринкових установок або до підкупу чиновників) робить уряд корумпованим і неефективним [9, с. 401]. Представники функціонального і неоліберального підходів використовують формальний аналіз явища, що базується на вивченні моделі індивідуальної поведінки, з точки зору традицій, без урахування динаміки корупції та антикорупційних зусиль. Тому проблема взаємодії між мікро-(особистісними) і макро-(структурними) чинниками корупції залишається недослідженою. Крім того, вони не пояснюють, чому одні вияви корупції визнаються соціальною проблемою, а інші — ні. Цю суперечність намагаються вирішити прихильники конструктивістського підходу.

Висновки. Звичайно, наведена класифікація дослідних підходів є досить умовною, але вона дозволяє включити в розроблення показників рівня корупції відмінність аспектів соціального середовища. Огляд наведених підходів дає підстави вважати, що в соціологічному дослідженні корупції недостатньо уваги приділяється взаємодії макро-і мікрорівневих чинників. Для об'єктивного аналізу даного феномену необхідно розглянути фундаментальний діалектичний взаємозв'язок трьох аспектів соціального світу корупції. Перший характеризується тим, що корупція є результатом свідомої діяльності людей; другий — тим, що корупція являє собою об'єктивну реальність; третій — тим, що хабарник і хабародавець є соціальними продуктами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Meny Y. Corruption «fin de siècle»: Changement, crise et transformation des valeurs / Y. Meny // *Revue internationale des sciences sociales*. — 1996. — № 149 (sept.).
2. Heidenheimer A. Political Corruption / A. Heidenheimer, M. Johnston, V. Levine : A Handbook. New Brunswick: Transaction Publishers, 1989.
3. Ожиганов Э. Н. Понятие и структура коррупции / Э. Н. Ожиганов // *Социология власти: информ.-аналит. бюл. № 1: Социальные права российских граждан и их реализация*. — М. : РАГС, 1999. — 200 с.
4. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон. — М. : АСТ, Хранитель. — 2006. — С. 880.
5. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // *Избранные произведения*. — М. : Прогресс, 1990. — 431с.
6. Friedrich C. J. The Pathology of Politics: Violence, Betrayal, Corruption, Secrecy, and Propaganda / C. J. Friedrich. — N. Y. : Harper & Row, 1972.
7. Abueva J. V. The Contribution of Nepotism, Spoils and Graft to Political Development / J. V. Abueva // *East-West Center Review*. — 1966. — № 3.

8. Rose-Ackerman S. Corruption: A Study in Political Economy / S. Rose-Ackerman. — N. Y. : Academic Press, 1978.
9. Олсон М. Возвышение и упадок народов: Экономический рост, стагфляция, социальный склероз / М. Олсон. — Новосибирск : ЭКОР, 1998.
10. Хантингтон С. Кто мы: Вызовы американской национальной идентичности : пер. с англ. А. Баширова / С. Хантингтон. — М. : ООО АСТ, 2004. — 635 с.

ФЕНОМЕН КОРРУПЦИИ В ФОКУСЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Волянская Е. В.

Рассмотрены возможности исследования коррупции в рамках различных социологических подходов. Актуальность этого обзора связана с проблемой разработки методик измерения уровня коррупции адекватные ситуации в Украине. Обзор приведенных подходов дает основания считать, что в социологическом исследовании коррупции недостаточно внимания уделяется взаимодействию факторов на макро- и микроуровне.

Ключевые слова: коррупция, коррупционные практики.

THE PHENOMENON OF CORRUPTION IN FOCUS SOCIOLOGICAL DISCOURSE

Volyanskaya E. V.

The problem of given article — to consider possibilities of research of corruption within the limits of various sociological approaches. It is important for working out of techniques of measurement of level of corruption adequate Ukrainian socio-cultural situations. The review above the resulted approaches gives to our the grounds to consider that in sociological research of corruption not enough attention is given to interaction macro- and microlevel factors.

Key words: corruption, corruption practices.

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Микола Іванович ПАНОВ (до 70-річчя від Дня народження)

Виповнилося 70 років Миколі Івановичу Панову, видатному вченому, почесному Президенту Харківської асоціації політологів. Він народився 7 серпня 1940 р. у с. Берека Первомайського району Харківської області. У 1966 р. закінчив Харківський юридичний інститут (нині — Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого). Працював слідчим прокуратури Харківської області (1965–1970 роки). У 1972 р. закінчив аспірантуру Харківського юридичного інституту, де й почав працювати, пройшовши шлях від асистента до професора. З 1974 по 1981 р. — заступник декана заочного факультету, з 1987 по 2007 р. — проректор з наукової роботи.

З 2000 р. Микола Іванович очолює кафедру кримінального права № 2. Вісім років (1992–2000) він працював у ВАК України як експерт, потім — заступник голови Експертної ради ВАК України з юридичних наук. З 1988 по 2007 р. був головою спеціалізованої вченої ради Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого з присудження наукового ступеня доктора юридичних наук; з 1966 по 2007 р. — головою Експертної ради з юридичних наук Міністерства освіти і науки України.

У 1973 р. М. І. Панов захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Кримінальна відповідальність за заподіяння майнової шкоди шляхом обману чи зловживання довірою», а у 1987 р. — дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Основні проблеми способу вчинення злочину в радянському кримінальному праві». У 1989 р. йому було присвоєно наукове звання професора, у 1993 р. — його обрано членом-кореспондентом Академії правових наук України, у 2000 р. — дійсним членом (академіком).

Основні напрями наукової діяльності М. І. Панова — розроблення проблем вчення про злочин, законодавчої техніки кримінального права, відповідаль-

ності за окремі види злочину. Деякі його роботи присвячено проблемам теорії та філософії права. Він опублікував близько 200 наукових праць, серед яких: «Уголовная ответственность за причинение имущественного ущерба путем обмана или злоупотребления доверием» (1977), «Квалификация насильственных преступлений» (1985), «Квалификация преступлений, совершаемых путем обмана и злоупотребления доверием» (1987), «Злочин: методологічні аспекти дослідження і відображення у кримінальному законі» (1995), «Понятійні апарати наук кримінального циклу: співвідношення і взаємозв'язок» (2000), «Методологічні аспекти формування понятійного апарату юридичної науки» (2006). Він є співавтором підручників «Кримінальне право України: Загальна частина» (2001, 2004, 2007) та «Кримінальне право України: Особлива частина» (2001, 2004, 2007), «Конфліктологія», «Політологія», «Етика» «Соціологія права», «Філософія права», «Філософія права: Словник» (2003), академічного курсу «Історія держави і права України: у двох томах» (2000, 2004), а також науково-практичних коментарів до Кримінального кодексу України (2002, 2004, 2006). За загальною редакцією М. І. Панова видано низку збірників наукових статей і тез, а також «Словник термінів з теорії держави і права» (1995, 1997), «Філософія права: хрестоматія» (2002), «Способи вчинення злочинів проти громадської безпеки: типологія та загальна характеристика» (2003), «Настільна книга слідчого» (керівник авторського колективу, 2003, 2007). М. І. Панов брав участь у розробленні проекту Кримінального кодексу України, інших законодавчих актів.

Микола Іванович є одним із засновників Харківської Асоціації Політологів, президентом якої він був протягом 15 років (1993–2008). За його безпосередньої участі асоціацією проведено понад 20 Політологічних читань та інших наукових заходів, у яких взяли участь понад три тисячі науковців, журналістів, державних службовців, громадських діячів, студентів. З 2008 р. М. І. Панов є Почесним президентом асоціації.

Заслужений діяч науки і техніки України (1995). Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня (2002), «Почетной грамотой Президиума Верховного Совета РСФСР» (1990). Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2006), лауреат премії імені Ярослава Мудрого (2002), старший радник юстиції, Заслужений професор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (2009). Почесний працівник прокуратури (2005). Почесний громадянин Первомайського району Харківської області (2001) та м. Первомайська (2004).

Харківська Асоціація Політологів щиро бажає дорогому ювілярові щастя і життєвого оптимізму, нових творчих злетів і максимальної реалізації його невичерпного особистого потенціалу.

Харківська Асоціація Політологів

НАШІ АВТОРИ

- БУРЛУКА** *Олена Вікторівна* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент
- ВАСИЛЬЄВ** *Георгій Юрійович* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент
- ВАСИЛЬЄВА** *Ірина Григорівна* Українська інженерно-педагогічна академія, кандидат філософських наук, доцент
- ВОЛЯНСЬКА** *Олена Володимирівна* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент
- ВОРОНЯНСЬКИЙ** *Олександр Володимирович* Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка, кандидат історичних наук, доцент
- ГОРОДИСЬКА** *Ольга Миколаївна* Національний технічний університет (ХПІ), кандидат філософських наук, доцент
- ГОЛОВКО** *Володимир Михайлович* Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, магістр політичних наук
- ДАНИЛЬЯН** *Олег Геннадійович* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор
- ДЗЬОБАНЬ** *Олександр Петрович* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор
- ЄРЕМЕНКО** *Олександр Михайлович* Луганський університет внутрішніх справ імені Є. О. Дідаренка, кандидат філософських наук, доцент
- ЖДАНЕНКО** *Світлана Борисівна* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент
- ЗАХАРОВА** *Віра Олександрівна* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, здобувачка
- ЗІНЧЕНКО** *Олена Володимирівна* Українська інженерно-педагогічна академія (м. Харків), доктор історичних наук, доцент

- ЗИМОГЛЯД Віктор Янович** Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент
- КАЛИНОВСЬКИЙ Юрій Юрійович** Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, доцент
- КАЛЬНИЦЬКИЙ Едуард Анатолійович** Національний технічний університет «ХПІ», кандидат філософських наук, доцент
- КЛИМОВА Галина Павлівна** Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор
- КОВАЛЕНКО Інна Ігорівна** Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент
- КОЛЕСНИКОВ Михайло Петрович** Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент
- КРОТЮК Василь Андрійович** Харківський університет Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба, кандидат філософських наук
- МАКСИМОВ Сергій Іванович** Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор
- МАНУЙЛОВ Євген Миколайович** Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософії, професор
- ОСИПОВА Наталя Пилипівна** Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор
- ПАНФІЛОВ Олександр Юрійович** Харківський університет Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба, доктор філософських наук, доцент
- ПОГРЕБНА Вікторія Леонідівна** Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор соціологічних наук, доцент
- РУДЕНКО Світлана Олександрівна** Харківський торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету, кандидат філософських наук
- САВЧЕНКО Ольга Олександрівна** Харківський університет Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба, кандидат філософських наук
- СІДАК Людмила Миколаївна** Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент

СТАВИЦЬКА Національна юридична академія України
Олена Вікторівна імені Ярослава Мудрого, кандидат
 філософських наук, доцент

ТРЕБІН Національна юридична академія України
Михайло Петрович імені Ярослава Мудрого, доктор
 філософських наук, професор

ТРОФИМЕНКО Національна юридична академія України
Володимир Анатолійович імені Ярослава Мудрого, кандидат
 юридичних наук

ШЕФЕЛЬ Національна юридична академія України
Сергій Вікторович імені Ярослава Мудрого, доктор
 філософських наук, професор

Іменний покажчик

БУРЛУКА Олена Вікторівна	26
ВАСИЛЬЄВ Георгій Юрійович	161
ВАСИЛЬЄВА Ірина Григорівна	161
ВОЛЯНСЬКА Олена Володимирівна	206
ВОРОНЯНСЬКИЙ Олександр Володимирович	167
ГОРОДИСЬКА Ольга Миколаївна	42
ГОЛОВКО Володимир Михайлович	173
ДАНИЛЬЯН Олег Геннадійович	3
ДЗЬОБАНЬ Олександр Петрович	13
ЄРЕМЕНКО Олександр Михайлович	60
ЖДАНЕНКО Світлана Борисівна	114
ЗАХАРОВА Віра Олександрівна	75
ЗІНЧЕНКО Олена Володимирівна	145
ЗИМОГЛЯД Віктор Янович	154
КАЛИНОВСЬКИЙ Юрій Юрійович	34
КАЛЬНИЦЬКИЙ Едуард Анатолійович	34

КЛИМОВА Галина Павлівна	
КОВАЛЕНКО Інна Ігорівна	81
КОЛЕСНИКОВ Михайло Петрович	122
КРОТЮК Василь Андрійович	69
МАКСИМОВ Сергій Іванович	94
МАНУЙЛОВ Євген Миколайович	114
ОСИПОВА Наталя Пилипівна	106
ПАНФІЛОВ Олександр Юрійович	21
ПОГРЕБНА Вікторія Леонідівна	192
РУДЕНКО Світлана Олександрівна	13
САВЧЕНКО Ольга Олександрівна	21
СІДАК Людмила Миколаївна	49
СТАВИЦЬКА Олена Вікторівна	173
ТРЕБІН Михайло Петрович	137
ТРОФИМЕНКО Володимир Анатолійович	131
ШЕФЕЛЬ Сергій Вікторович	81

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія передбачає публікацію робіт із відповідної тематики, у тому числі матеріалів кандидатських і докторських дисертацій.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Мова статті – **українська**; обсяг – 7–14 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакційної колегії:

- **рукопис статті**, роздрукований на принтері, вичитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);
- **електронний варіант статті** на магнітному носії (дискета, CD);
- **анотацію** (до 10 рядків) російською та англійською мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;
- **рецензію** доктора наук та витяг з протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НЮАУ імені Ярослава Мудрого);
- **відомості про авторів**, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

- розмір паперу – книжковий;
- поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, лівє – 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Time New Roman (кегель – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру курсивом вказуються ініціали та прізвище автора(-ів), прямим шрифтом – науковий ступінь, вчене звання (наприклад: *І. І. Іванов*, кандидат філософських наук, доцент).

Нижче по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Далі перед текстом подається анотація до статті **українською мовою**¹ з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

¹ Усі анотації до статті (українською, російською та англійською мовами) в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 року № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **актуальність проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх джерел і публікацій**, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться наприкінці статті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок **ЛІТЕРАТУРА** (шрифт Time New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонтитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).
2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.
3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.
4. Матеріали, які надійшли до редакційної колегії з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам на доопрацювання.

ЗМІСТ

Філософія

<i>Данильян О. Г.</i> ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА УПРАВЛІННЯ ПРАВОВИМ ВИХОВАННЯМ	3
<i>Дзьобань О. П., Руденко С. О.</i> ПОЛІТИКА І МОРАЛЬ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ РОЗУМІННЯ ВЗАЄМОДІЇ.....	13
<i>Панфілов О. Ю., Савченко О. О.</i> ІННОВАЦІЙНІ ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ В КОНТЕКСТІ НОВОЇ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ	21
<i>Бурлука О. В.</i> РОЗВИТОК САМООСВІТНЬОЇ АКТИВНОСТІ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	26
<i>Калиновський Ю. Ю., Кальницький Е. А.</i> ПОЛІТИЧНИЙ ТЕРОРИЗМ ЯК ІНДИКАТОР ДЕФОРМОВАНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ	34
<i>Городиська О. М.</i> ПРОБЛЕМА ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОГО БУТТЯ У СУЧАСНІЙ КУЛЬТУРІ	42
<i>Сідак Л. М.</i> МОРАЛЬНА ДЕГРАДАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ОСНОВА КОНФЛІКТНОСТІ В СУЧАСНОМУ СВІТІ	49
<i>Єременко О. М.</i> ВЧЕННЯ ПРО ПОДІЮ У ФІЛОСОФІЇ А. УАЙТХЕДА.....	60
<i>Кротюк В. А.</i> ДО ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ КАТЕГОРІЙ «ПАТРІОТИЗМ» І «НАЦІОНАЛІЗМ».....	69
<i>Захарова В. О.</i> ЗНАЧЕННЯ ЕКОФІЛЬНИХ ТРАДИЦІЙ НАРОДІВ СХОДУ ДЛЯ МОДЕЛЮВАННЯ СИСТЕМИ ЕКОПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	75

Філософія права

<i>Шефель С. В., Коваленко І. І.</i> ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ: ОНТОЛОГІЧНИЙ СТАТУС	81
<i>Максимов С. І.</i> ГЛОБАЛЬНА ГАРМОНІЯ ТА ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА: XXIV ВСЕСВІТНІЙ КОНГРЕС ІЗ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА І СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ	94
<i>Осипова Н. П.</i> СОЦІАЛЬНЕ І ПРАВОВЕ У СИСТЕМІ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ	106

<i>Мануйлов Є. М., Жданенко С. Б.</i> КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ.....	114
<i>Колесніков М. П.</i> СВОБОДА ОСОБИСТОСТІ В ПРОЦЕСІ ЇЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ.....	122
<i>Трофименко В. А.</i> ДО ПРОБЛЕМИ ДОДЕРЖАННЯ НОРМ ПРАВА: РІЗНОМАНІТНІСТЬ ДЖЕРЕЛ ЯК ВИРАЗ ПОЛІВАРІАНТНОСТІ МОДЕЛЕЙ ПОВЕДІНКИ У ПРАВІ.....	131

Політологія

<i>Требін М. П.</i> ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА СУЧАСНОЇ ВЛАДНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ.....	137
<i>Зінченко О. В.</i> ЧИЧЕРІНСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ	145
<i>Зимогляд В. Я.</i> МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ.....	154
<i>Васильєв Г. Ю., Васильєва І. Г.</i> ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	161
<i>Воронянський О. В.</i> НАЦІОНАЛЬНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ І КОНЦЕПЦІЯ ДЕЛЕГІТИМАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ.....	167
<i>Ставицька О. В., Головка В. М.</i> ФОРМУВАННЯ ГЕОІСТОРИЧНОГО ПРОСТОРУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ МЕНТАЛЬНИХ КАРТ.....	173
<i>Панфілов О. Ю.</i> ВОЄННА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	185

Соціологія

<i>Погрібна В. Л.</i> СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ АКМЕОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ФЕНОМЕНУ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ	192
<i>Клімова Г. П.</i> ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ГРОМАДЯН У США	200
<i>Волянська О. В.</i> ФЕНОМЕН КОРУПЦІЇ У ФОКУСІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ	206

Наші ювіляри

Микола Іванович ПАНОВ (до 70-річчя від Дня народження).....	213
Наші автори.....	215
Іменний покажчик.....	217
Інформація для авторів.....	218

Тираж 100 прим. Зам. № 542.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
Адреса: Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09. 08. 2001 р.)

Віддруковано СПДФО Білетченко
8(057) 758-35-98